

**ANTONIO GRAMSCI
QUADERNI DEL CARCERE
NOTE SELEZIONATE**

**Антоніо Грамші
В'ЯЗНИЧНІ ЗОШИТИ
Вибрані записи**

Antonio Gramsci

QUADERNI DEL CARCERE

Note selezionate

Антоніо Ґрамші

В'ЯЗНИЧНІ ЗОШИТИ

Вибрані записи

УДК 821.131.1(477)-94
ББК 84(4Іта-Укр)6-4
Г 76

Übersetzung ins Ukrainische und Druck dieses Lehrmittel wurde von der Rosa-Luxemburg-Stiftung (Deutschland) in den Schranken des Projekt «Soziale Gerechtigkeit» unterstützt. Das Autorenkollektiv der Hohe Schule für die fachmännische Politik ist für den Inhalt der Materialien verantwortlich.

Видання цього навчального посібника здійснено за підтримки Фонду Розі Люксембург (Німеччина) в рамках проекту «Соціальна справедливість». Відповідальність за зміст матеріалів несе авторський колектив Вищої школи професійної політики (ВШПП).

Грамші А.

Г 76 В'язничні зошити. Вибрані записи / Пер. з італ. — К.: Вперед, LAT & K, 2014. — 241 стор.
ISBN 978-617-7061-07-5

«В'язничні зошити» одного із засновників Італійської комуністичної партії та одного з найвидатніших мислителів XX ст. Антоніо Грамші (1891-1937), це — велике зібрання нотаток, писаних у тюрмі, куди автора було запроторено по встановленню фашистського режиму в Італії. Загалом його записи охоплюють кілька тисяч сторінок рукописного тексту. Нотатки, зібрані в цьому — першому в Україні — виданні записів із «В'язничних зошитів», звісно, не можуть ознайомити читача з усім багатством літературно-ідейної спадщини італійського мислителя, проте спектр тем, розроблених Грамші, характерний: боротьба за політичну владу, захоплення та утримання цієї влади, економіка й економічний детермінізм, ідеологія, вивчення та викладання філософії, журналістика. Особливої уваги варті оригінальні роздуми автора щодо ролі інтелектуалів у історії та їхнього місця в сучасному світі.

Книга стане в пригоді учасникам визвольних рухів, історикам, філософам і всім, хто переймається суспільно-політичними проблемами.

УДК 821.131.1(477)-94
ББК 84(4Іта-Укр)6-4

© Вперед, 2014
© Громадська організація Фундація «Вища школа професійної політики», 2014
© Пролетарі всіх країн, 2014

ISBN 978-617-7061-07-5

ПЕРЕДМОВА

Антоніо Грамші помер на світанку 27-го квітня 1937 року в клініці Квізізана в Римі. Йому було сорок шість років. У цей момент поряд з ліжком була тільки його своячка Татьяна Шухт. Похорон відбувся ввечері наступного дня під пильним наглядом поліції. Ховали лише двоє — Татьяна Шухт і Карло, молодший брат Грамші. Всі інші родичі були далеко: дружина Грамші Юлія Шухт і двоє його синів, Дельйо та Джуліано (останній ніколи не бачив батька), жили в Москві; старший брат, Дженнаро, воював з фашистами в Іспанії; молодший брат, Маріо, служив в італійській армії у Африці; решта сім'ї взагалі ніколи не залишала рідної Сардинії. Вірний друг П'єро Сраффа, що тримав зв'язок з Антоніо впродовж всього його ув'язнення і кілька разів відвідував його, був тоді в Кембриджі. Товаришів по комуністичній партії та політичних союзників було або вбито чи ув'язнено фашистським режимом, або примушено поїхати на еміграцію чи піти в підпілля. Зникнення Грамші майже не зауважили в Італії.

Як багато хто до нього і по ньому, Грамші став антифашистським мучеником (хоча його смерть і не набула розголосу, як свого часу вбивства Джакомо Маттеотті та Карло Росселлі). Його вбивали повільно, і він згас непомітно на лікарняному ліжку від прогресуючої хвороби та пекучої самотності по десяти роках фізичних і духовних страждань. Грамші був практично усамітнений від самого свого арешту в листопаді 1926 року, і його фізична смерть, здавалося, стала логічним завершенням духовної та інтелектуальної ізоляції — ізоляції тим жахливішої, що її зазнав сповнений сил борець за комуністичні ідеали.

1937 року не було серйозних підстав вважати, що Грамші залишив по собі літературно-теоретичну спадщину, що на багато десятиліть переживе свого автора. Проте ті, хто добре його знав і тісно з ним співпрацював (і геть не всі вони були комуністами!), вважали його за видатного мислителя і розуміли, що мають плекати пам'ять про його інтелектуальну працю. Через інтенсивну роботу з розбудови Італійської комуністичної партії та брак часу, а згодом через ув'язнення та погіршення здоров'я Грамші не залишив цілісної, докладно виписаної теорії, не написав жодної книжки, памфлету чи нарису більше десяти сторінок. Його теоретичні новотвори розпорошено по статтях у партійній пресі та по сторінках зошитів, які він вів у фашистській тюрмі між 1929 і 1935 роками. У цих зошитах він спробував вивчити кілька проблем, важливих для розуміння суспільства, що за його зміну він боровся усе своє свідоме життя. Кожну проблему Грамші плянував детальніше вивчити в окремій книзі. Записи у зошитах порушують питання боротьби за політичну владу, взяття та утримання цієї влади, функції політичних партій і партійне будівництво, роли інтелігенції в історії та її місця в сучасному світі, проблему економічного детермінізму, ідеології, народної освіти, журналістики, вивчення та викладання філософії і марксизму тощо. Читачі найрізніших спеціальностей і з найрізноманітнішими інтересами зможуть знайти в них чимало цінного та повчального: думки, висловлені Грамші, досі актуальні і з теоретичного, і з практичного огляду. Щоправда, треба одразу зауважити, що «В'язничні зошити» — непростий для розуміння текст; процес читання утруднено такими обставинами.

По-перше, оскільки зошити піддавано цензурі, Грамші був змушений маскувати марксистську термінологію спеціальними висловами (часто зумисне вигаданими): слова «марксизм», «марксистська філософія», «історичний матеріалізм» він замінює словосполученням «філософія практики»; замість «Маркс» пише «засновник філософії практики», замість «Ленін» — «Іліч», «Вілічі» або «найбільший сучасний теоретик філософії практики», замість «Роза Люксембург» — просто «Роза», замість слів «суспільна кляса» — «соціальна

група», замість «пролетарська революція» — «перевертання практики» та «найбільша історична подія», замість «пролетаріят» — «підпорядкована група», замість «комуністична партія» — «сучасний Державець», замість «комунізм» — «впорядковане суспільство» тощо. Отже, читаючи, треба робити зворотну заміну, своєрідне «розшифрування», зворотній «переклад».

По-друге, Грамші послуговується низкою нових термінів — «історичний блок», «політичне суспільство», «інтелектуально-моральна реформа», «органічна інтелігенція і традиційна інтелігенція», «органічна криза», а деякі усталені поняття видозмінює. Так він сповнює новим змістом надзвичайно важливе для нього поняття гегемонії, запозичене з дискусій перших років існування III (Комуністичного) Інтернаціоналу.

По-третє, багато визначень у Грамші неоднозначні. «Держава», «партія», «гегемонія», «філософія», «ідеологія», «об'єктивність» вживаються і в вузькому, і в широкому значенні. Зазвичай Грамші сам вказує на ці «зміни сенсу», але треба не забувати про це і думати, в якому саме сенсі вживано те чи те поняття. Наповнювати одні й ті самі поняття ріжним змістом було притаманне не тільки Грамші, але й Марксу, Енгельсу, Леніну та багатьом мислителям-немарксистам. Проте у них це заходить ніби саме собою (вони не роблять спеціальних застережень), а Грамші робить це цілком свідомо, що пов'язано з його діалектичним розумінням суспільства і його складових. Ці складові в одних випадках можна розглядати як відокремлені та навіть протилежні, а в інших — як настільки пов'язані та взаємопроникні, що вони мають бути сприйнятими як єдине поняття, і саме в цих випадках поняття набуває узагальненого значення.

Якщо вести мову про основні ідеї «В'язничних зошитів», то передусім зазначимо, що впродовж усього свідомого життя Грамші лишався вірним собі, своїй основній «темі», що її кількома словами можна визначити так: роль людини в історії. Від самого початку, зіткнувшись із позитивістським тлумаченням марксизму, що зводило це вчення до економічного детермінізму, Грамші прагне «відновити у своїх правах» во-

лю, свідомість, людську активність як важливі чинники історичного процесу. Економічний детермінізм (або економізм) був найважливішим об'єктом його критики. Неабияке побутування цього явища — і в II (Соціалістичному), і в III Інтернаціоналах — потребує пояснення і водночас спонукає Грамші шукати радикальних засобів для його подолання. Якщо не зарадили критика економізму Енгельсом, теоретична та практична діяльність Леніна, виступ проти економізму теоретиків рівня Лукача, значить, потрібен серйозний концептуальний зсув у марксистській теорії, що він запобігне постійному відбігу марксистів на позиції економічного детермінізму й теоретично обґрунтує значення суб'єктивного чинника — ролі людини в розвитку суспільства.

Це питання постало перед Грамші не в загальнотеоретичній формі чи підчас теоретичної полеміки — воно «виросло» з осмислення практичного досвіду італійського та міжнародного робітничого руху, з пошуку шляхів боротьби з фашизмом, що ширився Європою 1920-х, з потреби у революційній стратегії для конкретних умов Італії. Треба було міркувати над помилками, над способами їх виправлення, над реальними альтернативами, а відтак і над мірою дієвості суб'єктивного чинника, дійової особи, з'ясовуючи, що від неї залежить, а що — ні. Суб'єктивний чинник стає чинником сили, коли він об'єднує людей (створює «колективну волю»), і на чинником слабкості, коли роз'єднує їх. На думку Грамші, реакція в Італії перемогла, тому що фашизм зумів об'єднати великий капітал і дрібнобуржуазну масу, тоді як його головний супротивник — робітнича кляса — була роз'єднаною й ізольованою.

Отже, з одного боку, є практична потреба випрацювати дієву революційну стратегію, з іншого — теоретична необхідність подолати економізм та обґрунтувати роль суб'єктивного чинника. Вони «зустрічаються» в концепції гегемонії, що стає однією з ключових у «В'язничних зошитах».

Грамші взявся розробляти концепцію гегемонії в статті «Деякі нотатки до південного питання» («*Alcuni temi sulla questione meridionale*», 1926). Цій концепції присвячено і великий теоретичний фрагмент у першому зошиті (Зошит 1,

§<44>. *Політичне керівництво класи до і після приходу до влади*). Тут відразу мова заходить за гегемонію, за керівну роль однієї класи щодо іншої, що вона необхідна не тільки підчас боротьби за владу, але й після завоювання влади. Справа така: державна влада, що вона належить певній класі, не може базуватися лише на насильстві (хоча саме на цьому марксиста зазвичай наголошують, викриваючи ілюзії буржуазної ідеології). Вона повинна мати ще одну опору — згоду інших клас, що може бути активною або пасивною. Домагатися цієї згоди треба заздалегідь, адже революцію ніколи не здійснює лише одна класа: це не просто повалення однієї панівної класи іншою, а насамперед руйнування гегемонії однієї класи та ствердження гегемонії іншої (тому Грамші іноді говорить про «боротьбу гегемоній»).

У «В'язничних зошитах» ідея гегемонії зі стратегічної установки, що має практичне значення (зібрати побільше сил, щоб перемогти противника), обертається глибокою загальноісторичною концепцією. Звертаючись передусім до історії Італії, Грамші показує закономірний характер боротьби за гегемонію та її ствердження у всіх революціях, на всіх переходах від одного суспільного ладу до іншого. При цьому розкриваються потаймирні духовні процеси — спочатку на рівні окремих індивідів, але згодом ці процеси об'єднують «колективною волею» всі великі людські маси.

Люди об'єднуються перш за все в ім'я своїх власних інтересів. Але власне ці інтереси можуть розумітися по-різному: дуже вузько — скажімо, як інтереси, що об'єднують людей однієї професії, ширше — як інтереси цілої класи, ще ширше — як інтереси народу, нації, людства. Грамші виявляє загальну закономірність: класа, що бореться за владу, а значить за класовий союз, за гегемонію, має пережити етап розширення і піднесення своїх інтересів. Вона має насамперед усвідомити себе як класу, що долає свою «економіко-корпоративну» фазу — фазу роз'єднаності та боротьби лише за повсякденні матеріальні інтереси окремих груп. Згуртована класа, виступаючи як єдине ціле, може боронити свої інтереси вже на політичному, державному рівні. Але поступ потребує більшого. Шукаючи собі союзників у боротьбі за

новий суспільний лад, висхідна кляса має включити до своїх інтересів інтереси союзників, подолати егоїстичну тенденцію дбати лише про себе. Лише у такий спосіб, піднявшись морально, кляса, що претендує на владу, матиме авторитет і зможе повести за собою інші кляси. Ось чому Грамші вважав гегемонію «етико-політичною» категорією.

У такий спосіб завоювання гегемонії є одночасно рухом і вищим (об'єднанням дедалі ширших мас), і вгору (піднесенням від економіки до політики і моралі), себто, як говорить Грамші, «рух у свідомості від базису до надбудови». Саме такий рух, заснований на новому клясовому союзі, спричиняється до нової єдності базису та надбудови, до нового «історичного блоку», що приходить на зміну старому блоку, старому клясовому союзу. Так наповнюється новим змістом поняття революції, що її слід розуміти не як суто руйнівний процес, а як від самого першу процес руйнівно-творчий. Здійснити гегемонію неможливо без виховної діяльності. Кляса-гегемон виховує себе сама, і разом з нею виховуються її союзники. З моральними змінами заразом змінюється і світогляд: люди, звиклі до підлеглого становища в суспільстві, до ролі простих виконавців, вчать дивитися на себе як на активних діячів, організаторів, керівників, здатних керувати суспільством загалом.

Разом з тим він відзначає, що гегемонія складається не стихійно й не автоматично. Будь-який процес виховання чи організації потребує вихователів і організаторів. Цю роль виконує інтелігенція, а з певного історичного моменту — політична партія. За Грамші, інтелігенція не є окремою верствою — її вирізняють як найсвідомішу частину кляси («органічна інтелігенція»). Саме вона найпершою усвідомлює історичні завдання кляси, допомагає їй усвідомити свої загальноклясові інтереси, а потім й інтереси інших кляс і суспільства загалом. Висловлюючи послідовно і систематично те, що інші члени кляси відчують непевно, інтелігенція стає силою, що цементує «історичний блок».

Проблематика гегемонії стає надзвичайно важливою, коли від буржуазної революції перейти до пролетарської, оскільки йдеться про прихід до влади набагато численнішої

суспільної класи, але одночасно набагато менше підготовленої для влади. До того ж її влада розуміється як тимчасова, необхідна лише для знищення всякого поділу на класи, на керуючих і керованих, на «верхи» і «низи». Усвідомлюючи колосальну складність процесу створення нового суспільства, Грамші вважає, що він триватиме довго. Але орієнтуватися на нього треба вже сьогодні. Так, вирішивши зі свого середовища організаторів і керівників, слід зважати, що це виділення є тимчасовим, що дистанція між керівниками та керованими має з розвитком процесу не збільшуватися, а скорочуватися. Беручи «фетишизацію держави», Грамші говорить, що це явище можна виправдати лише настільки, наскільки держава піклується про створення суспільства самодіяльних і вільно об'єднаних індивідів, а взагалі його треба критикувати та долати. Вбачаючи кінцеву мету в подоланні усякого поділу на «верхи» і «низи», Грамші окреслює грандіозну програму культурних перетворень, які він називає «інтелектуально-моральною реформою». Мається на увазі розвиток системи виховання і освіти, наукових установ, преси, літератури тощо. Зазначена реформа спрямовуватиметься на ліквідацію розриву між «високою» і «низькою» культурою, між верхівкою («елітою») і широкими масами, на підйом народних мас від рівня керованих до рівня самоврядних.

Цікаво поглянути, яке місце у всіх цих процесах посідає філософія і якою вона має бути, щоби стати ефективним методологічним знаряддям ідеологічного, світоглядного впливу. Така філософія не може бути філософією об'єктивістського економічного детермінізму. Вона не може брати розвиток суспільства як суто об'єктивний процес, уподібнюючи суспільство природі. Ця філософія має своїм предметом суспільство та його історію («історицизм» як тотожність філософії та історії) і розглядає суспільні процеси як діяльність людини. Вона не визнає поділу на діалектичний та історичний матеріалізм; вона не вибудовує системи загальних законів і категорій, застосовуючи їх потім до суспільства як до виїмки. Останнє, на думку Грамші, не тільки не має сенсу, але може прямо дезорієнтувати дослідника та заплутати

практика. Якщо загальні закони діалектики, що мають суто об'єктивний характер, застосувати до суспільства, то ми не зрозуміємо його розвитку, бо воно розвивається не суто об'єктивно, а як взаємодія об'єктивних і суб'єктивних чинників, економіки, політики, ідеології. Інакше ми не зрозуміємо діяльності людей, що породжує суспільні процеси, бо цю діяльність можливо мислити лише в єдності об'єктивного та суб'єктивного, матеріального й ідеального. Відтак, діалектика має містити у собі обидва ці боки й орієнтувати на охоплення єдності різних царин суспільства, а історичний матеріалізм має не тільки визнавати автономію надбудови, свідомості, духовних процесів від економічного базису, але і їхню необхідність для розвитку останнього, бо люди — і тут Грамші повторює Маркса — усвідомлюють собі конфлікт і вирішують його саме в ідеологічних формах. Щодо проблем природи, то їх вивчають у циклі природничих наук, а філософія знову ж таки розкриває в їхніх теоріях єдність об'єктивного та суб'єктивного, показуючи, що ці науки перебувають «всередині суспільства».

За Грамші, саме таке розуміння філософії вимальовувалось у Маркса, коли він синтезував цінні елементи старого матеріалізму й ідеалізму, надавши людській практиці засадничого значення. Згодом ця синтеза розпалася, і марксистська філософія деградувала, ставши в багатьох марксистів механістичним, об'єктивістським економічним детермінізмом. Таке спотворення можна було виправдати у період пасивності, слабкості пролетарського руху, але в період боротьби за гегемонію воно є вкрай шкідливим. Час вимагає відтворення Марксової синтези на якісно новому рівні. Марксистська філософія, якщо її розуміти як «філософію практики», має не просто бути методологією, але й безпосередньо впливати на свідомість людей, формуючи їхній світогляд і регулюючи поведінку. Щоби цей вплив був успішним, треба досліджувати об'єкт впливу — здоровий глузд простих людей. І важливо впливати на нього у такий спосіб, щоб філософія не сприймалась ними як щось зовнішнє, чуже, накинене. Щодо зв'язку філософії та буденної свідомості Грамші заявляє, що в певному сенсі всі люди є філософами, бо в їх-

ній повсякденній свідомості є певні початки філософії. Саме на ці початки треба впливати, розвиваючи те цінне, що в них вже є.

Ідейна спадщина Грамші дуже важлива сьогодні, в період структурної кризи світового капіталізму, що триває вже не перше десятиліття. Під цим оглядом італійський марксист цікавий уже тим, що він розумів соціалістичний переворот як цілу епоху докорінних перетворень у всіх сферах суспільного життя. Грамші розумів, що для цього перевороту, який триватиме не один день, величезного напруження сил і страшних жертв потребуватиме не тільки завоювання політичної влади, але й подальше встановлення суспільної власності на засоби виробництва, що разом з цим треба буде залучати до управління суспільством широкі народні маси і долати розрив між керівниками і керованими. А це політичне, економічне, культурне і виховне завдання заразом — воно вимагає багаторічних цілеспрямованих зусиль. Як відомо, саме тут спроби будівництва соціалізму в багатьох країнах (найбільшою з яких була спроба соціалістичного будівництва у СРСР) найчастіше зазнавали деформації. Тут, так само як у багатьох інших питаннях теорії і практики створення нового суспільства, Грамші — не тільки наш сучасник, але й провідник у майбутнє.

Своєю складністю та фрагментарністю зошити Грамші нагадують лабіринт. Деякі з них є нагромадженням різноматематичних нотаток і замальовок. Інші мають чіткішу внутрішню структуру, їх поділено на розділи та присвячено певним темам. Першим редактором рукописів, що став перед проблемою їх підготовки до публікації, був Феліче Платоне. Він вирішив організувати їх навколо загальних тем, що посідають центральне місце у системі мислення Грамші. Також він вирішив не видавати друком чернетки записів, закреслених автором, і кілька коротеньких записів і переклади з іноземних мов. Так побачили світ шість томів «В'язничних зошитів» («Quaderni del carcere»), що їх видало туринське видавництво Ейнауді: «Il materialismo storico e la filosofia di Benedetto Croce» (1948), «Gli intellettuali e l'organizzazione della cultura» (1949), «Il Risorgimento» (1949), «Note sul

Machiavelli, sulla politica e sullo stato moderno» (1949), «Letteratura e vita nazionale» (1950) та «Passato e presente» (1951).

Добре прийняли це багатотомове видання завдяки попередньому публікуванню листів Грамші з в'язниці: *Lettere dal carcere*. Einaudi, Torino 1947. І листи, і зошити викликали жвавий відгук в італійців, які мали геть різні політичні погляди. Дуже швидко після появи цих книжок заговорили про значущість Грамші як своєрідного політичного теоретика та критика культури; його, засновника італійської компартії, почали вважати однією з найважливіших постатей історії XX ст. Результатом народився амбіційний проєкт з підготовки повного видання його текстів, написаних до ув'язнення, що завершився виданою Ейнауді п'ятитомовою збіркою: «L'Ordine Nuovo: 1919-1920» (1954), «Scritti giovanili: 1914-1918» (1958), «Sotto la Mole: 1916-1920» (1960), «Socialismo e fascismo. L'Ordine Nuovo: 1921-1922» (1966) і «La costruzione del partito comunista: 1923-1926» (1971).

Згадані видання, хоча й відкрили Грамші як теоретика та літератора в Італії і популяризували його ідеї, не задовольнили потреби в досконалих з філологічного огляду та повних, анотованих і прокоментованих критичних виданнях творів Грамші. 1965 року вийшло друком повне видання листів з вивіреном текстом і «критичним апаратом» (примітками, покажчиками): *Lettere dal carcere*, ed. Sergio Caprioglio e Elsa Fubini. Einaudi, Turin 1965. А десять років потому стала найважливіша подія в історії публікації текстів Грамші: філософ, учасник руху Опору та член Італійської комуністичної партії Валентино Джерратана підготував до друку чотиритомове критичне видання «Зошитів»: *Quaderni del carcere*, 4 voll., ed. Valentino Gerratana. Einaudi, Turin 1975. До перших трьох томів увійшли 29 з 33 зошитів (не увійшли чотири останні зошити, складені виключно з перекладів, які Грамші робив у в'язниці), а 4-й том включив у себе «критичний апарат»: опис рукопису, коментарі, предметний покажчик і покажчик власних імен, тематичні каталоги. Слідом вийшло друком критичне видання текстів, писаних Грамші до ув'язнення: «Cronache torinesi: 1913-1917» (1980),

«La città futura: 1917-1918» (1982), «Il nostro Marx: 1918-1919» (1984), «L'Ordine Nuovo: 1919-1920» (1987) і «Lettere: 1908-1926» (1991).

В Італії твори Грамші видавали й перевидавали, проте за межами своєї батьківщини до початку 1960-х автор «В'язничних зошитів» був маловідомим – його практично не перекладали. Першу спробу підготувати багатотомове видання текстів Грамші зробили в Радянському Союзі (в Москві) – це три томи «Избранных произведений» за редакції К. Ф. Мізіяно: «Ordine nuovo (1919-1920)» (1957), «Письма из тюрьмы» (1957) і «Тюремные тетради» (1959) видавництва іноземної літератури. Видавцям цієї досить великої книги можна багато чого закинути (хоча видавати Грамші – справа добра, без слова). На додачу до слабкого наукового апарату воно має суттєвий недолік: авторські тексти – з цензурних міркувань – подавалися з купюрами. Перша ж спроба випустити «В'язничні зошити» російською без купюр урвалася на першому томі (із запланованих трьох): «Тюремные тетради. Часть первая» (под общ. ред. М. Н. Грецкого и Л. А. Никитича). Москва: Издательство политической литературы, 1991. До нього включили записи, де розглянуто питання вивчення філософії, критику ідеалістичної філософії Бенедетто Кроче та вульгарного марксизму Ніколая Бухаріна, нотатки до історії італійської інтелігенції, до економіки та критики «економізму» тощо. Укладачі не додержали хронологічного порядку (тут є уривки записів і повні записи і з 4-го зошита, і з 11-го), тому це видання правильніше було б назвати «Тюремные тетради. Избранное».

У США та Великій Британії після епізодичних збірок 1950-х найцінніша колекція вибраних творів Грамші з'явилась до вісімдесятої річниці його народження. Одночасно в Нью-Йорку та Лондоні вийшли вибрані нотатки з «В'язничних зошитів»: *Selections from the Prison Notebooks*, ed. and trans. Quintin Hoare and Geoffrey Nowell Smith. New York: International Publishers; London: Lawrence and Wishart, 1971. Цей том якнайкраще популяризує ідеї Грамші в англomовному світі та досі є знаменитим з-посеред видань англійською. Згодом ті самі редактори випустили два томи вибра-

них політичних текстів: «Selections from Political Writings: 1910-1920» (1977) і «Selections from Political Writings: 1921-1926» (1978). Видання «В'язничних зошитів» французькою готували п'ятнадцять років: *Cahiers de prison*, 5 tomes, ed. Robert Paris, trad. Monique Aymard et Françoise Bouillot. Paris: Gallimard, 1978-1992. На початку 2000-х років завершилась робота над 10-томовим німецьким виданням: *Gefängnishefte*: hrsg. v. Klaus Bochmann und Wolfgang Fritz Haug. 10 Bände. Argument-Verlag, Hamburg 1991-2002. На початку 1990-х було розпочато проєкт повного перекладу та видання «В'язничних зошитів» англійською; до сьогодні видано три томи: *Prison Notebooks*, vols. I-III, ed. and trans. Joseph A. Buttigieg and Antonio Callari. New York: Columbia University Press, 1992-2007. У 1-му з трьох томів вміщено докладну історію написання зошитів, опис рукопису і хронологію життя автора; крім того, наприкінці кожного тому містяться розлогі коментарі до текстів Ґрамші. З огляду на обсяг і ретельність виконаної роботи можна стверджувати, що якщо роботу над цим виданням буде закінчено (а поки що її доведено тільки до 8-го зошита), ця багатотомова праця претендуватиме бути кращим виданням «Зошитів» у світі.

Отже, дотепер твори Ґрамші можна було прочитати багатьма європейськими мовами (і не тільки європейськими, приміром, є турецькі переклади «В'язничних зошитів»), але не українською. Ця збірка, яку ми маємо приємність презентувати читачеві, повинна стати першим кроком на шляху до заповнення цієї прикрої «білої плями».

ХРОНОЛОГІЯ

- 1891 21 січня: Антоніо Грамші народився в Алесі (провінція Кальярі на Сардинії). Його батько Франческо (нар. 1860) був сином полковника жандармерії Королівства Обох Сіцилій, албанцем родом. Скінчивши ліцей, він переїхав на Сардинію, де мав роботу державного службовця. 1883 року одружився з Джузеппіною Марчьяс, сардинійкою (нар. 1861). Грамші був четвертим із сімох дітей: Дженнаро, Грацієта, Емма, Антоніо, Маріо, Терезіна та Карло.
- 1897 Батька Грамші звинувачують у службових злочинах і засуджують до п'яти років ув'язнення. Мати разом з усіма дітьми переїздить до свого рідного містечка Гіларца.
- 1898 Антоніо (якого в родині називають Ніно) йде до початкової школи.
- 1902 Влітку завершує навчання в початковій школі.
- 1903-1905 Грамші має працювати, щоби допомогти сім'ї, що у великій скруті після ув'язнення батька. Він підпрацьовує у податковій службі, а шкільну програму опановує самотужки.
- 1905-1908 Завдяки підтримці матері та сестер Грамші може повернутися до школи. Три роки він навчається у середній школі містечка Санту-Луссурґю (15 км від Алеса). Виявляє хист до математики та природничих наук. Підчас навчання живе в селянській родині. У цей час починає читати соціаліс-

тичні видання, в т.ч. центральний орган Італійської соціалістичної партії газету «Аванті!» («Avanti!» — «Вперед!»), що їх надсилає йому з Турина старший брат Дженнаро, який служить там ув армії.

- 1908-1911 Скінчивши середню школу, Грамші вступає до лицю Детторі в Кальярі. Живе разом із братом Дженнаро, що працює бухгалтером і бере активну участь у діяльності місцевого осередку соцпартії. Грамші відвідує соціалістичні гуртки, де не зрідка дискутує з молодими соціалістами щодо суспільно-економічних проблем Сардинії. Політичні погляди молодого Грамші характеризовані сардинійським патріотизмом і войовничим ставленням до багатіїв. 1910 року в газеті «Уніоне сарда» («L'Unione Sarda» — «Сардинська єдність») виходить друком його перша стаття. Також у цей період він вперше знайомиться з творами Карла Маркса.
- 1911 Грамші виграє стипендію від Туринського університету, де у листопаді починає навчатися на факультеті філології. В університеті він знайомиться з Анжело Таска та Пальміро Тольятті, майбутніми лідерами комуністичної партії. Живучи в Турині, Грамші відвідує робітничі та соціалістичні гуртки, вступає до лав Італійської соціалістичної партії.
- 1911-1915 Грамші вивчає мовознавство, право, географію, сучасну літературу, давньогрецьку мову та літературу, латину, філософію, новітню історію. На жаль, через кволість він не завжди годен складати іспити.
- 1915 Через проблеми із здоров'ям та нерідкі періоди нервового виснаження Грамші кидає університет, так і не здобувши наукового ступеня. Працює в соціалістичній пресі: пише для «Грідо дель popolo» («Grido del Popolo» — «Народний клич») та «Аванті!».

- 1916 Грамші енергійно береться до журналістської роботи: пише театральні рецензії та публіцистичні речі. У робітничих гуртках самоосвіти читає доповіді про Французьку революцію, Паризьку комуни, Маркса, Ромена Ролляна.
- 1917 лютий: Грамші видає єдине число газети «Чітта футура» («Città Futura» — «Місто майбутнього»), що заповідалася на орган Соціалістичної спілки молоді П'ємонт.
- квітень: Пише статті для «Грідо дель пополо», де висловлює підтримку Ленінові та Російській революції.
- серпень: Разом із іншими членами Італійської соціалістичної партії Грамші приймає в Турині делегацію з Росії. Приїзд гостей з революційної країни викликає в італійців такий ентузіазм, що 13-го серпня відбувається велика робітничая демонстрація солідарності з Російською революцією. 23-го серпня в місті вибухають голодні бунти та антивоєнні маніфестації. Уряд відповідає на них надзвичайно жорстоко: вбито більше п'ятдесяти городян, поранено сотки.
- вересень: По арешті практично всього туринського керівництва соціалістичного робітничого руху Грамші стає секретарем місцевого осередку соцпартії та редактором «Грідо дель пополо».
- листопад: Наполягаючи на необхідності поєднувати політико-економічну діяльність із культурницькою, Грамші намагається створити в Турині пролетарську культурну спілку. Разом з Карло Боккардо, Аттільо Карена та Андре Вільонго започатковує дискусійний гурток під назвою «Клуб морального життя».
- 24 грудня: В загальнонаціональному виданні газети «Аванті!» опубліковано його статтю про значення Жовтневої революції «Революція всупереч „Капіталові”» («La rivoluzione contro il Capital»).

1918

січень—квітень: На шпальтах «Грідо дель пополо» Грамші веде кампанію за ідеологічне та культурне оновлення соціалістичного руху.

травень: У «Грідо дель пополо» (4-го травня) й «Авангардія» (26-го травня) виходить стаття «Наш Маркс» («Il nostro Marx»), написана з нагоди 100-ї річниці від дня народження основоположника історичного матеріалізму.

19 жовтня: «Грідо дель пополо» припиняє публікації. Замість неї готується туринське видання газети «Аванті!».

5 грудня: Виходить перше число «Аванті!». До редакційної колегії, крім Грамші, увійшли Тольятті, Оттавіо Пасторе (головний редактор), Альфонсо Леонетті та Лео Галетто. За кілька місяців наклад газети зростає з 16.000 до 50.000 примірників.

1919

квітень: Грамші, Таска, Тольятті та Умберто Террачіні засновують щотижневий «огляд соціалістичної культури» «Ордіне нуово» («L'Ordine Nuovo» — «Новий лад»).

1 травня: Виходить перше число «Ордіне нуово». На першій шпальті пишається гасло: «Просвітлюйтесь, адже потребуватиметься ваш розум! Пробуджуйтесь, адже потребуватиметься ваш запал! Організуйтеся, адже потребуватиметься ваша сила!». Упродовж року наклад щотижневика збільшився з 3000 до 5000 примірників.

21 червня: У статті «Робітнича демократія» («Democrazia operaia») Грамші закликає створювати на фабриках і заводах робітничі комітети, що мають відтак керувати виробництвом.

липень: Грамші заарештовують підчас політичного страйку солідарности з Радянською Росією й Угорською Радянською Республікою, і кілька днів він перебуває під вартою.

жовтень: Напередодні чергового з'їзду італійської соцпартії колектив «Ордіне нуово» висловлює підтримку позиції «максималіста» Джачінто Серраті. Болонський з'їзд ухвалює рішення про вступ партії до III (Комуністичного) Інтернаціоналу.

листопад—грудень: У Турині шириться рух робітничих рад (совітів).

6 грудня: Туринська секція соцпартії виступає на підтримку руху робітничих рад і створює «комітет для вивчення досвіду рад».

1920

24-31 січня: В «Ордіне нуово» Грамші публікує «Програму дій туринської соціалістичної секції» («Programma d'azione della sezione socialista torinese»).

січень—лютий: У рамках роботи «школи культури», що працює під егідою «Ордіне нуово», Грамші виступає з низкою доповідей про Російську революцію. Разом з П'єтро Ч'юффо створює в Турині Сардинській соціалістичний гурток.

28 березня: У відповідь на страйк на заводі «Фіят» туринські промисловці оголошують локаут металургійних підприємств і висувають вимогу розпустити робітничі ради.

13-24 квітня: 200.000 туринських робітників виходять на загальний страйк. У місті закрито всі заводи, не працює транспорт, роботу всіх муніципальних служб паралізовано. Страйк підтримує Грамші та група «Ордіне нуово» (не підтримують соцпартія та Загальна конфедерація праці CGL). Підтримки з-поза меж Турину страйкарі майже не отримують, і промисловці беруть гору. Заводами й фабриками знову керують власники.

8 травня: В «Ордіне нуово» виходить стаття Грамші «За оновлення Соціалістичної партії» («Per un rinnovamento del Partito socialista»).

червень—липень: Грамші ділиться думками з Таска щодо ролі й автономії заводських робітничих рад і пропонує створити в Турині «комуністичні заводські групи» – базу майбутньої комуністичної партії. Свою думку щодо цього він висловлює в статті «Комуністичні групи» («I gruppi comunisti») в «Ордіне нуово» (17 липня).

19 липня — 7 серпня: Другий конгрес III Інтернаціоналу затверджує умови вступу соціалістичних партій до Комінтерну («21 пункт»). Хоча група «Ордіне нуово» на конгресі не представлена, Ленін відгукується про неї дуже схвально, називаючи її позицію такою, що співпадає з головними засадами Комінтерну.

14-28 серпня: Грамші публікує «Програму „Ордіне нуово”» («Il programma dell'Ordine Nuovo»).

вересень: По всій північній Італії 500.000 робітників захоплюють заводи та фабрики. У низці статей, опублікованих у п'ємонтському виданні «Аванті!», Грамші застерігає робітників від ілюзії, нібито захоплення політичної влади вирішується почерез просте захоплення підприємств.

жовтень: Грамші виступає за об'єднання у Турині різних груп всередині соцпартії, що згодні з «21 пунктом».

28-29 листопада: Грамші бере участь у конференції соцпартії в Імолі, де формується комуністична фракція.

24 грудня: Виходить останній номер «Ордіне нуово» як щотижневика. П'ємонтське видання «Аванті!» бере собі назву «Ордіне нуово», і газету очолює Грамші. Відтепер це орган туринських комуністів.

1921

1 січня: Виходить перший номер щоденної газети «Ордіне нуово» з гаслом «Говорити правду, це — революційно» (слова німецького соціаліста Фердинанда Ляссаля).

14 січня: Грамші, Дзіно Дзіні та інші засновують Інститут пролетарської культури — відділення московського Пролеткульту. Секретарем новоствореного інституту стає Джованні Казале, член редакційної колегії «Ордіне нуово».

21 січня: На з'їзді соцпартії у Ліворно делегати комуністичної фракції відокремлюються від решти учасників з'їзду та створюють «Комуністичну партію Італії, секцію III Інтернаціоналу». На першого генерального секретаря партії обирають Амадео Бордігу. Грамші належить до складу центрального комітету.

8 травня: В «Ордіне нуово» виходить друком стаття Грамші про невдалий страйк робітників «Фіату» «Люди з крові й плоті» («Uomini di carne ed ossa»).

15 травня: Грамші вперше вносять до виборчого списку від компартії, але до парламенту його не обрано.

18-20 грудень: Грамші бере участь у засіданні центрального комітету компартії в Римі, де обговорюються нещодавно опубліковані «25 тез» III Інтернаціоналу про з'єдинений фронт робітничих партій і можливу тактику роботи з профспілками та соцпартією.

31 грудня: «Ордіне нуово» публікує заклик III Інтернаціоналу про формування сполучених фронтів.

1922

20-24 березня: Грамші бере участь у роботі другого з'їзду італійської компартії у Римі. На з'їзді переважною більшістю голосів затверджено «Римські тези», що відкидають комінтернівську тактику сполученого фронту. Грамші вважає цю тактику доцільною у роботі з профспілками, але союз із іншими політичними партіями вважає неможливим. Його обрано одним із представників партії у виконавчому комітеті Комінтерну в Москві.

12 квітня: У «Корреспонданс Інтернаціонал» виходить стаття Грамші «Італія і Генуезька конференція» («L'Italie et la conference de Gênes»). Він був у Генуї підчас конференції великих держав, що на ній обговорювали нав'язування політично-господарських стосунків з Радянською Росією.

26 травня: Незважаючи на кепське здоров'я, Грамші разом з Граціядеї та Бордігою вирушає до Москви.

23 червня: Прибуває до Москви, в'їжджаючи до Росії через Латвію. Наприкінці місяця, виснажений, їде до санаторію, де пробуде кілька місяців. Там знайомиться зі своєю майбутньою дружиною, Юлією Шухт.

вересень: На прохання Троцького Грамші пише замітку про італійських футуристів, що її Троцький пізніше опублікує як додаток у своїй книзі «Література та революція» (Литература и революция, 1923).

22-29 жовтня: Національна фашистська партія організовує похід на Рим; по цьому король Віктор-Еммануїл III призначає її ватажка Беніто Муссоліні прем'єр-міністром і доручає йому сформувати уряд. У парламенті фашисти мають 36 місць з 535 (для порівняння: комуністи — 15), їх підтримує Народна партія, що також бере участь у формуванні нового уряду.

5 листопада — 5 грудня: Грамші бере участь у роботі четвертого конгресу Комінтерну, де обговорюють «італійське питання» (злет фашизму) й уряджають об'єднати італійські компартію та соцпартію. Комуністи мали скоритися, проте до об'єднання партій не дійшло.

грудень: Фашистські банди нападають на комуністів і соціалістів у Турині. «Ордіне нуово» закрито, а членів її редакції (в т.ч. Дженнаро Гра-

мші) звинувачено у підриивній діяльності та зберіганні вогнепальної зброї.

1923

лютий: В Італії заарештовано кількох членів виконавчого комітету компартії, в т.ч. Бордігу, а також видано ордер на арешт Грамші. Партією тимчасово керує Террачіні.

квітень—травень: Бордіга з в'язниці звертається до компартії, критикуючи позицію Комінтерну, зокрема щодо соцпартії. З цією адресою погоджуються Тольятті, Террачіні та інші, але Грамші не погоджується та відмовляється підписувати її.

12-23 червня: Грамші бере участь у роботі розширеного виконавчого комітету Комінтерну, де доповідає з «італійського питання». Комінтерн призначає новий склад виконавчого комітету італійської компартії у складі: Вота, Скоччомарро, Таска, Тольятті та Грамші.

12 вересня: У листі до виконавчого комітету компартії Грамші доповідає про рішення Комінтерну розпочати видання нової щоденної робітничої газети, що виражала би позицію III Інтернаціоналу. Запропоновано назву «Уніта» («L'Unità» — «Єдність»). Також у цьому листі Грамші вперше пише про спілку найбідніших робітників Півночі з селянськими масами Півдня.

18-26 жовтня: Суд над Бордігою, Грієко, Фортікьярі та іншими керівниками компартії; їх виправдано.

3 грудня: Грамші прибуває до Відня, маючи доручення забезпечувати зв'язок між Італійською комуністичною партією та іншими компартіями в Європі.

1924

9 лютого: Грамші пише Террачіні й Тольятті листа, де докладно викладає власну концепцію партії в національному та міжнародному контексті та пише про необхідність сформулювати в

партії нову групу керівників. Він критикує партію за сильний централізм, сектантство та відірваність від мас.

12 лютого: У Мілані виходить перший номер «Уніти» з підзаголовком «Робітничо-селянська щоденна газета». Її наклад у дальші роки коливатиметься у межах від 20.000 до 70.000 примірників.

1 березня: У Римі виходить перше число оновленої газети «Ордіне нуово»: відтепер це двотижневий «огляд робітничої політики та культури». На першій шпальті йдеться про те, що метою огляду є «формування серед робітничо-селянських мас революційного авангарду, спроможного встановити державу робітничо-селянських рад і створити умови для перемоги комуністичного суспільства».

6 квітня: Грамші обрано депутатом парляменту.

12 травня: По двох роках роботи за кордоном Грамші повертається до Італії. За кілька днів бере участь у партійній конференції, що проходить таємно біля Комо, та стає членом виконавчого комітету, а згодом — генеральним секретарем партії.

червень: Грамші переїжджає до Риму. Його посаду делегата п'ятого з'їзду Комінтерну обіймає Тольятті.

10 червня: Фашисти вбивають Джакомо Маттеотті, соціяліста-реформіста, через виголошену ним у стінах парляменту промову проти Муссоліні та фашистського свавілля. На зустрічі парляментських опозиційних партій Грамші пропонує звернутися до мас і оголосити загальний політичний страйк, проте ця пропозиція не дістала підтримки.

серпень: Фракція соцпартії, що стоїть на платформі III Інтернаціоналу, саморозпускається та входить до складу компартії.

10 серпня: У Москві дружина Грамші Юлія народжує їхнього першого сина Дельйо.

13-14 серпня: Грамші як генеральний секретар партії подає центральному комітету доповідь «Завдання комуністичної партії в умовах кризи італійського капіталістичного суспільства» («I compiti del Partito comunista di fronte alla crisi società capitalistica italiana»), пізніше опубліковану в «Ордіне нуово» під назвою «Італійська криза» («La crisi italiana»).

вересень: Грамші починає перетворення організаційної структури партії, що відтепер має складатися з осередків за місцем роботи.

20 жовтня: Парляментські депутати-комуністи пропонують іншим опозиційним депутатам перетворити їхнє об'єднання, що склалося після вбивства Маттеотті, на «антипарлямент». Після відхилення пропозиції комуністи виходять із цього об'єднання та заявляють про своє повернення до парляменту.

12 листопада: По відкриттю парляменту депутат від комуністів Луїджі Репоссі зачитує в палаті депутатів антифашистську заяву. За два тижні до парляментської зали повертається вся комуністична фракція, в т.ч. Грамші.

1925

3 січня: Фашистський уряд скасовує свободу слова.

лютий: Грамші допомагає створювати заочну партійну школу та береться готувати навчальні матеріали.

21 березня — 6 квітня: Грамші бере участь у п'ятому розширеному засіданні виконавчого комітету Комінтерну. Він доповідає про комуністичну агітацію та пропаганду в Італії.

1926

16 травня: Грамші виголошує свою єдину промову в парламенті – критикує нещодавно запропонований закон проти таємних організацій.

червень—серпень: Бордіґа та його прибічники оголошують про створення «Комітету угоди між членами лівої». Грамші виступає проти цього — на його думку — відламу від партії. Після тривалої дискусії в Неаполі особисто з Бордіґою останній відмовляється від своєї ініціативи, комітет саморозпускається.

жовтень: До Риму приїздить Юлія (яка працює у радянському посольстві) разом із Дельйо.

20-26 січня: На третьому з'їзді італійської компартії, що проходить у Ліоні (Франція), Грамші пропонує тези нової програми (т.зв. «Ліонські тези»), розроблені разом з Тольятті торік у вересні. Тези ухвалено переважною більшістю голосів.

14 травня: В «Уніті» виходить стаття пам'яті Серраті, що нагло помер від серцевого нападу.

2-3 серпня: На засіданні виконавчого комітету компартії Грамші доповідає про економічну кризу в Італії, роботу з робітничими масами та дрібною буржуазією.

серпень: Через погіршення політичного клімату в Італії вагітна Юлія Шухт залишає країну та повертається до Москви, де народжує другого сина, якого називають Джуліано.

14 жовтня: Від імени політбюро італійської компартії Грамші надсилає до центрального комітету Російської комуністичної партії листа, в якому висловлює стурбованість щодо протистояння між більшістю під проводом Сталіна—Бухаріна і блоком Троцького—Зінов'єва—Каменєва, що загрожує єдності партії. Тольятті, що в той час перебуває у Москві, затримує листа і не передає його керівництву РКП.

31 жовтня: Замах на Муссоліні спричиняється до нової хвилі насильства, спрямованого проти опозиційних до фашистського режиму.

8 листопада: Розпущено опозиційні партії. Парламентських депутатів-комуністів затримано попри їхню депутатську недоторканість; серед затриманих і Грамші.

18 листопада: Грамші висунуто звинувачення у порушенні громадської безпеки та засуджено до п'яти років інтернування.

23 листопада: Грамші з Риму переводять до Неаполя.

7 грудня: Грамші прибуває на острів Устіка, де має відбувати свій термін. Бувши на острові, він живе разом з іншими політичними в'язнями — комуністами та соціалістами. В'язні організовують собі школу, де Грамші викладає історію. Щоби він доступився до потрібних книжок, його друг П'єро Сраффа, що тоді викладав економіку в університеті Кальярі, відкриває на ім'я Грамші рахунок в одній з міланських книгарень, яка пересилає книги до в'язниці.

1927

14 січня: Військовий трибунал у Мілані видає ордер на арешт Грамші.

20 січня — 7 лютого: Грамші етапують до в'язниці Сан-Вітторе в Мілані, де тримають ув'язнені в одиночній камері. В міланській в'язниці Грамші дозволено користуватися тамтешньою бібліотекою (брати до восьми книжок на тиждень) та листуватися (не більше двох листів на тиждень). Також він отримує книжки та періодику ззовні.

9 лютого: Перший допит Грамші магістратом (державним суддею-слідчим) Мачісом.

березень: Грамші пише своячці Тат'яні Шухт про свої навчальні пляни та теми, що ними він цікавиться найбільше: історія італійської інтелі-

генції, порівняльне мовознавство, драми Луїджі Піранделло та жанр романа-фейлетона. Це перший плян майбутніх «В'язничних зошитів».

21 жовтня: «Менчетсер ґардїєн» («Manchester Guardian» — «Манчестерський вартовик») друкує листа Сраффа про стан Ґрамші у фашистській в'язниці.

1928

19 березня: Ґрамші отримує ордер, виданий Особливим трибуналом державної безпеки, створеним торік; цим його сповіщають, що він має постати перед судом.

14 травня: Ґрамші та кількох інших в'язнів-комуністів переводять до Риму.

28 травня — 4 червня: У Римі відбувається показовий процес над Ґрамші та іншими компартійцями (загалом над 21-м). Говорячи про Ґрамші, прокурор Мікеле Ізрьо заявляє: «Ми маємо зупинити роботу цієї голови на двадцять років».

4 червня: За вироком Особливого трибуналу Ґрамші отримує 20 років, 4 місяці та 5 днів в'язниці. Його доправлено до в'язниці міста Турі, що в Апулії на півдні Італії.

19 липня: Ґрамші прибуває до Турі. Його — в'язня №7047 — розміщено в камері разом з п'ятьма іншими політв'язнями.

серпень: Переводять в одиночну камеру поряд із кімнатою наглядачів.

грудень: Серйозне погіршення здоров'я. Незрідка Ґрамші потребує сторонньої допомоги, щоби просто підвестися з ліжка.

1929

січень: Ґрамші отримує дозвіл писати у камері. Він плянує систематично читати та писати на різні теми, але починає перекладати.

9 лютого: Ґрамші складає список «головних тем», що записує на першій сторінці учнівського

зошита — це початок першого «В'язничного зошита».

березень: В одному з листів до Тат'яни Шухт Грамші викладає новий плян своїх наукових занять. Увагу приділено головно історії Італії ХІХ ст., формуванню та розвитку основних груп італійської інтелігенції, теорії історії й історіографії, «американізму» і «фордизму».

грудень: Тат'яна Шухт переїздить до Турі, де перебуває до липня наступного року.

1930

квітень: Грамші отримує копію вироку, винесеного йому Особливим трибуналом.

червень: Грамші відвідує старший брат Дженнаро, що розповідає про гостру боротьбу серед керівництва компартії і розкол у партії, також про виключення з партії Леонетті, Трессо та Равадзолі.

липень: Термін Грамші скорочено на 1 рік, 4 місяці та 5 днів.

листопад—грудень: Грамші започатковує низку політичних дискусій із в'язнями-компартіцями, де вони обговорюють роль інтелігенції у партії, залежність між партією та армією, скликання установчих зборів. Річ у тім, що 1929 року Комінтерн облишив політику сполученого фронту та проголосив, що капіталізм увійшов у смугу нестабільности, а соціал-демократія стала реакційною силою («соціал-фашизм»). Італійська компартія прийняла цю політику, передбачивши загострення класової боротьби та неминуче падіння фашизму. Але Грамші не поділяє цих поглядів і вважає, що підчас революції країна має пройти «демократичний» етап. Його позиція викликає неприйняття товаришів по партії, і він змушений припинити всі дискусії.

1931:

червень: Грамші отримує кілька Марксових творів французькою та звіт лондонського журналу

«Економіст» («The Economist») про результати першої радянської п'ятирічки.

липень: Отримує дозвіл писати рідним раз на тиждень (а не двічі на місяць, як донедавна).

серпень: Серйозне погіршення здоров'я, кривавий кашель.

жовтень: Грамші звертається до Муссоліні з проханням відновити доставку передплачених йому Сраффою періодичних видань (прохання частково задовольнили у грудні).

1932

Протягом року розглядано можливість обміну політичними в'язнями між Італією та Радянським Союзом (зокрема йшлося й про обмін Грамші), але жодних практичних наслідків ця ініціатива не мала.

15 вересня: Тат'яна Шухт звертається до Муссоліні з проханням дозволити обстеження Грамші приватним лікарем.

листопад: Амністія з нагоди десятої річниці фашистської «революції»: термін Грамші скорочено до 12 років і 4 місяців. Сраффа намагається домогтися від влади умовного звільнення. Фашистський уряд наполягає на проханні про помилування від самого Грамші, проте той вважає таку умову неприйнятною.

30 грудня: Помирає мати Грамші. Сім'я приховує цю новину від нього.

1933

лютий: Уряд погоджується на обстеження Грамші незалежним приватним лікарем.

березень: Грамші притьмом гіршає. Впродовж двох тижнів його цілодобово доглядає молодий в'язень-комуніст Густаво Тромбетті. Хворого оглядає професор Умберто Арканджелі, який заявляє, що Грамші не виживе довго у в'язничних умовах, якщо його не буде звільнено або переведено до лікарні.

травень—червень: Паризька «Юманіте» публікує висновки Арканджелі. У Франції створено комітет зі звільнення Грамші, до його складу входять письменники Ромен Роллян й Анрі Барбюсс.

жовтень: Грамші дозволяють залишити в'язницю у Турі, оскільки його вирішено перевести до лікарні у Формії, що у 115 км на південь від Риму.

19 листопада: Грамші залишає Турі.

7 грудня: Грамші прибуває до Формії. Хоча він перебуває у лікарні, він лишається в'язнем — біля його палати чергує поліція. Після тривалої перерви він відновлює роботу над зошитами.

1934 12 липня: Грамші обстежує професор Вітторіо Пуччінеллі з римської лікарні Квізізана.

вересень: За межами Італії триває кампанія за визволення Грамші; про нього пише Роллян.

25 жовтня: Після подання відповідного клопотання Грамші отримує умовне звільнення. Йому дозволено залишати територію лікарні, але тільки під поліційним наглядом. Він зустрічається з братом Карло, Татьяною Шухт і Сраффою.

1935 червень: Грамші ще гіршає.

25 серпня: Переведення до лікарні Квізізана в Римі.

1936 Грамші відновлює перерване листування з дружиною та синами, що живуть у Москві, розмірковує про повернення до Сардинії, проте побоюється, що це призведе до ще більшої ізоляції від світу, навіть більшої, ніж у в'язниці.

1937 21 квітня: В'язничний термін Грамші збігає, але здоров'я не дозволяє залишити лікарню.

27 квітня: Світанком Грамші помирає від крововилив у мозок, що стався за два дні до цього.

28 квітня: Тіло Грамші кремовано, його поховано у загальній могилі на цвинтарі Верано. По війні Грамші перепоховують на римському протестантському (англійському) цвинтарі.

В'ЯЗНИЧНІ ЗОШИТИ

Зошит 3, §119. *Минуле і теперішнє. Агітація і пропаганда.* Слабкість італійських політичних партій протягом усього періоду їхньої діяльності від часів Рісорджименто¹ і далі (окрім націоналістичної партії) в тому, що можна назвати невідповідністю між агітацією та пропагандою: безпринципність, опортунізм, брак органічної послідовності, незгідність між тактикою і стратегією тощо. Головну причину існування цих партій слід шукати в аморфності економічних клас, желеподібній економічній і соціальній структурі держави; разом з тим це пояснення доволі фаталістичне. Якщо партії, це — насправду номенклатура клас, слухне й те, що партії не суто механічно й пасивно відображають ці класи, але енергійно взаємодіють з ними задля розвитку, зміцнення та перетворення їх на всезагальну класу. Оцього в Італії не було, і виявом цього «недбальства» є саме незгідність між агітацією і пропагандою, чи як на це кажуть.

За таку ситуацію певною мірою відповідає держава-уряд (можна говорити саме про відповідальність, адже це завадило зміцнити державу-уряд, себто показало, що держава-уряд не є національним чинником); влада насправді діяла як партія, піднісши себе над іншими партіями не для того, щоб узгодити їхні інтереси, щоб діяти в сталих рамках національного та державного життя, а щоб розділити їх, від'єднати від широких мас і здобути «силу безпартійних діячів, зв'язаних з урядом патерналістськими узами бонапартистсько-цезаристського типу». Саме під цим оглядом треба вивчати так звані *диктатури* Депретіса, Кріспі, Джолітті та парламентський феномен *трансформізму*². Класи поро-

джують партії, а партії готують державників і урядовців, керівників громадянського і політичного суспільства. Ці прояви та функції мають бути пов'язаними у певний корисний і плідний спосіб. Неможливо підготувати керівників, якщо немає теоретичної роботи всередині партії, якщо не розробляють доктрину, якщо немає систематичного пошуку, не вивчають причини існування та розвитку класу, яку представляють. Відси — брак державників, чиновників, убожество парламентського життя, легкість, з якою розкладаються партії (підкупом і поглинанням небагатьох незамінних людей). Відси — злиденність культурного життя і жалюгідне становище «високої культури»; замість політичної історії маємо обскубану ерудицію, замість релігії — забобони, замість книг і пристойних журналів — щоденні газети та жалюгідні книжечки. Щоденна сектантська особистісна гризотня замість серйозної політики. Університети та інші установи — виробники інтелектуальних і технічних ресурсів — були ізольованими від партійного життя та реалій національного життя. Відтак вони випускали національні аполітичні кадри з суто риторичним, а не національним способом мислення. Так відбулося відчуження бюрократії від країни, що по через адміністративні посади перетворилася на справжню політичну партію — найгіршу з усіх, адже чиновницька ієрархія підмінила інтелектуальну та політичну; власне, бюрократія стала державно-бонапартистською партією.

Варто вивчити книги, видані після 1919-го, що містять критичну аналізу «такого» становища в Німеччині Вільгельма II³ (хоча Німеччина була значно багатшою щодо життя «громадянського суспільства»), приміром, книгу Макса Вебера «Парламент і уряд у Німеччині нового ладу. До політичної критики чиновництва та партійного життя»⁴.

Зошит 4, §31. *Про Жоржа Сореля*¹ [див. стор. 78]². Журнал «Нуова антолоджія» 1 грудня 1928 року публікує велику статтю (стор. 289-307) під назвою «Останні роздуми (по смертна публікація)».³ Йдеться про нарис, написаний 1920 року, що заповідався на передмову до збірки статей, публікованих з 1910 року по 1920 рік в італійських газетах, але ця

збірка ще не вийшла друком (1929 року публікація цієї збірки у видавництві «Корбаччо» у Мілані за редакцією Маріо Міссіролі здавалася вирішеною справою, але до сьогодні — вересень 1930 — нічого для цього не зроблено і, очевидно, зроблено вже не буде: в Італії слава Сореля, що тримається більш-менш щирими помилками, майже загасла, і вже є антисорелівська література).⁴

У нарисі сконцентровано всі сильні та слабкі сторони Сореля: він химерний, нерівний, непослідовний, поверхневий, непевний тощо; разом з тим там є кілька оригінальних думок або він наводить на них, звертає увагу на неждані зв'язки, змушує думати та задумуватися. Що насправду важить Сорелів нарис? Це добре знати з усієї статті, а коротенький вступ з «Нуова антолоджії» з цими прикінцевими словами: «...письменник, що віддав післявоєнній Італії інтелектуальну та політичну палму першости в Європі», це — сміх та й годі. Якій Італії? Щось [зрозуміле] про це міг би сказати Міссіролі, або щось можна було би знайти у приватних листах Сореля до Міссіролі (що мали бути опубліковані, як про це було повідомлено, але якщо це і відбудеться, то ця публікація буде неповною).⁵

З цього Сорелевого нарису я візьму лише певні уривки, зауваживши для початку про методіа [щоби не забути. — *Ред.*] те, як важливо зрозуміти значення та місце Сореля в повоєнний період. (Видається, що Сорель — тип «революціонера з інтелектуалів», поминувши Францію після 1870-х; в 1870-71 роках Франція зазнала двох страшних поразок: національної, якою гнітилися буржуазні інтелектуали та політичні діячі, що з них виткнулися подібні до Клемансо,⁶ — квінтесенція французького якобінства⁷, та поразку паризької народної Комуни, що вплинула на революційну інтелігенцію і створила антиякобінця Сореля. Подиву гідне антиякобінство Сореля, сектантське, жалюгідне, антиісторичне, породжене народним кровопусканням 1871-го, — антитьєризм⁸. 1871 рік перерізав пуповину, що з'єднувала новий народ з традицією 1793-го: Сорель волів би бути представником цієї тенденції, але йому це не вдалося тощо).

1. Бернштайн⁹ стверджував («Теоретичний соціалізм і практична соціал-демократія», французький переклад, стор. 53-54), що марновірне упадання перед гегелівською діалектикою призвело до того, що Маркс віддав перевагу не винаходам утопістів, а революційним тезам, дуже близьким до традиції якобінців, бабувістів і бланкістів; проте тоді незрозуміло, чому в «Маніфесті» не йдеться про літературу бабувістів, про яку Маркс, поза сумнівом, знав. Андлер¹⁰ вважав (том II «Маніфесту», стор. 191), що Маркс презирливо натякає на «Змову рівних»¹¹, коли пише про всезагальний та brutальний аскетизм, що подибуємо в найперших вимогах пролетаріату після Французької революції.

2. Маркс буцімто не годен був цілковито звільнитися від гегелівського розуміння історії, що згідно з ним людство переживає різні ери, що змінюються відповідно до розвитку духу, що він намагається досконало втілити всесвітній розум. До доктрини свого вчителя він додає ще й теорію класової боротьби: хоча люди тільки те й роблять, що соціально воюють, підштовхувані економічними протиріччями, вони несвідомо долучаються до боротьби, а це можливо лише якщо ми залишатимемося в рамках метафізичного мислення.¹² Ця гіпотеза Сореля є вельми сміливою, і він її не доводить; але, вочевидь, вона йому до вподоби — чи то через його звеличування Росії, чи то через передбачення цивілізаторського значення Італії (щодо цього зближення Росії з Італією варто згадати тодішню позицію Д'Аннунціо¹³ — вона майже така сама; публікація — думаю, що то була не публікація, а лише розповсюджуваний рукопис — навесні 1920 року¹⁴; чи знав Сорель про цю думку Д'Аннунціо? Лише Міссіролі міг би відповісти на це питання). На думку Сореля, «Маркс так глибоко вірив в те, що історія підкоряється законам розвитку духу, що вчив, нібито після падіння капіталізму еволюція на шляху до *доконаного комунізму* триватиме без класової боротьби («Критика Готської програми»)). Здається, Маркс, подібно до Гегеля, вірив, що якщо різні моменти розвитку проявляються у різних країнах, це залежить від того, яка з них найбільш відповідає певному моменту. (Див. передмову від 21 січня 1882 року до російського

перекладу «Маніфесту»). Він ніде не виклав цієї теорії як годиться, тому багато марксистів переконані, що усі фази розвитку капіталізму мають проявитися у тій самій формі у всіх сучасних народів. Замало в цих марксистах гегельянства».

3. Питання: до чи після 1848 року? Сорель не розуміє значення цієї проблеми та наголошує на «курйозній» зміні Марксових почувань до кінця 1850 року: в березні той підписав маніфест революціонерів, які переховувалися в Лондоні¹⁵, де було накреслено програму революційної агітації, нагальної з огляду на майбутні соціальні потрясіння, яку Бернштайн вважає гідною перших революціонерів-гуртківців («Теоретичний соціалізм тощо», стор. 51), але потім Маркс упевнився, що революція, народжена кризою 1847 року, закінчилася разом з цією кризою. Кілька років після 1848-го тривав період небаченого розквіту; отже, плянованій революції бракувало першої із необхідних умов — пролетаріату, доведеного до неробства та готового до боротьби (порівн. Андлер, «Маніфест», I, стор. 55-56; але якого видання?). Тут у марксистів буцімто заістнувала теорія зубожіння, що вона мала налякати робітників і спонукати їх до боротьби навіть у період розквіту через страх можливого погіршення їхнього становища (хлопчаке пояснення, розбіжне з фактами, навіть якщо те, що теорія зубожіння перетворилася на таке знаряддя, було би правдивим; і чи сама вона перетворилась? Я так не думаю).¹⁶

4. Про Прудона¹⁷: «Прудон належав до тієї частини буржуазії, що була ближчою до пролетаріату; тому марксисты змогли звинуватити його в тому, що він був буржуа, тим часом як найбільш проникливі письменники вважають його навидовижу схожим на наших (французьких) селян та ремісників (пор. Данієль Галеві¹⁸ у «Деба»¹⁹ від 3 січня 1913 року)». Мені здається, що можна з цим погодитись. З цього погляду Сорель пояснює й «юридичне мислення» Прудона: «Селяни, власники найменших фабрик, дрібні крамарі через свої мізерні доходи змушені завзято боронити власні інтереси в суді. Соціалізм, що передбачає захист верств, розташованих на найнижчих сходинках економіки, звісно, має надавати ваги *гарантії права*; така тенденція надто помітна у

письменників, захоплених спогадами про сільське життя подібно до Прудона». Він наводить й інші міркування на користь своєї аналізи. Дивно, що Сорель, маючи таке уявлення про соціальні тенденції Прудона, підносить його та пропонує його переконання як взірць або джерело принципів для сучасного пролетаріату. Якщо юридичне мислення Прудона має таке коріння, чому робітники мають перейматися цим? Тут виходить на те, що нарис Сореля було «скалічено», по чому зникла одна частина, що вона стосується італійського фабричного руху: з опублікованого тексту можна висновити, що Сорель знайшов у русі внутрішніх комісій з контролю над управлінням фабрикою та внутрішнього фабричного «законодавства», залежного виключно від влади та неконтрольованої самоволи підприємця, відповідність вимогам, про які Прудон думав щодо селян. Нарис в тому вигляді, в якому його опубліковано, є непослідовним та незавершеним; висновок щодо Італії («Сила причин давно підштовхувала мене припустити, що відтепер можна застосувати до Італії те, що гегельянець назвав би *Weltgeist* [світовим духом. — *Ред.*]. Дякуючи Італії, світло нових часів не згасне».) є необґрунтованим, немає навіть натяків, притаманних Сорелеві. В останній примітці є натяк на робітничо-селянські ради в Німеччині, «що їх я вважав створеними у Прудоновому дусі», а також одне покликання на «Матеріали до теорії пролетаріату» (стор. 164 та 394). Було би цікаво дізнатися, чи дійсно нарис було спотворено; якщо так, то ким саме — власне Міссіролі чи кимось іншим.

Повоєнні твори Сореля надто вагомі для історії західної культури; Сорель приписує думці Прудона цілу низку організаційних форм та ідеологічних положень цього періоду. Чому Сорель спромігся це зробити? Чи цілковито довільним є цей спосіб міркування? Але з уваги на глибину Сореля як історика ідей, що виключає — принаймні, як із більшістю його міркувань — таку довільність, з якого ж культурного досвіду виходив Сорель, та чи не є все це неймовірно важливим для загального висновку щодо його творчості? З цього погляду поряд із Сорелем слід поставити Де Мана²⁰, але як же ж вони різняться! Де Ман незграбно заплутується в істо-

рії ідей, його вводить в оману побіжний погляд; Сорелю ж якщо й можна щось закинути, то лишень протилежне — те, що він дуже докладно аналізує сутність ідей та втрачає міру. Сорель вважає, що низка повоєнних фактів має прудоністський характер; Кроче²¹ вважає, що Де Ман символізує повернення до Прудона²², але Де Ман вочевидь не розуміє повоєнних «фактів», на які вказує Сорель. Для Сореля «прудоністським» є все, що «мимоволі» створив народ, а «марксистсько-ортодоксальним» — все бюрократичне, оскільки його, наче мана, переслідує приклад Німеччини з одного боку, та літературний яacobінізм — з іншого, себто явище централізованого бюрократизму. Насправді ж Де Ман — педантичний приклад бельгійського лейбористського бюрократа: в ньому все педантичне, навіть ентузіазм; він вірить, що відкрив грандіозне, тому що повторює, наче наукові формули, опис емпіричних фактів — типовий позитивізм, що подвоює факт, стисло описує його і підсумовує формулою, а потім це формулювання факту називає законом факту. Для Сореля, як знати з цього нарису, цінним є психологічна орієнтація у Прудона, і аж ніяк не конкретна практична позиція, яку він, сказати правду, чітко не висвітлює; ця психологічна орієнтація полягає в тому, що вона «переплітається» з народними почуттями, що вони справді виростають з дійсної ситуації, створеної для народу економічним ладом, «занурюється» в них, щоби зрозуміти та висловити їх юридично, раціонально; те чи те тлумачення чи навіть їхня сукупність можуть бути помилковими або дивакуватими, навіть кумедними, але цей підхід загалом є досить плідним. А от підхід Де Мана не такий, він «сцієнтистський»²³: він тяжіє до народу, але не для того, щоби неупереджено зрозуміти його, а для того, щоби «теоретизувати» його почуття, будувати псевдонаукові схеми, геть не для того, щоби разом з ним виробити юридично-виховні принципи («наукові» у Де Мана — «юридичні» у Прудона).²⁴

Зошит 4, §57. *Вінченцо Куоко та «пасивна революція»*. Вінченцо Куоко¹ назвав пасивною ту революцію, що відбулася в Італії внаслідок наполеонівських війн. Концеп-

цію пасивної революції, думаю, можна застосувати не тільки до Італії, але й до інших країн, що в них оновлення держави відбувається через низку реформ або національних війн, оминаючи політичну революцію радикально-якобінського типу. Подивитися у Куоко, як він розвиває цю концепцію стосовно Італії.

Зошит 6, §<11>. *Енциклопедичні поняття. Свобода-дисципліна.* Поняття свободи варто поєднати радше з поняттям відповідальності, що породжує дисципліну, а не безпосередньо з поняттям дисципліни, що вона у цьому випадку видається накиненою ззовні, видається вимушеним обмеженням свободи, — з поняттям відповідальності, що протистоїть особистій сваволі; справжньою свободою є лише «відповідальна», себто «універсальна» свобода, що постає як індивідуальний бік колективної або групової «свободи», як виняток загального закону.

Зошит 6, §<19>. *Енциклопедичні поняття. Про правду, а певніше про правду в політиці.* У певних колах поширена думка (і це поширення — свідчення політичного та культурного рівня цих кіл), що найпершим у мистецтві політики є вміння брехати, хитро приховувати власні думки та справжні цілі, яких прагнеш, вміння прищепити віру навспак тому, чого насправді хочеш тощо. Ця думка настільки вкорінена й розповсюджена, що коли хтось каже правду, йому не вірять. Загалом італійців за кордоном вважають за майстрів у мистецтві симуляції, прикидання тощо. Згадується жидівська анекдота: «Куди їдеш?» — питає Ісак у Веніяміна. «До Кракова», — відповідає Венямін. «Брехун! Ти кажеш, що їдеш до Кракова, щоб я думав, що ти їдеш до Львова; але я дуже добре знаю, що ти їдеш до Кракова, тож навіщо брехати?».¹ В політиці можна говорити про обережність, але не про ту примітивну брехню, як багато хто думає; говорити правду у великій політиці — політична необхідність.

Зошит 6, §<65>. *Журналістика.* От що Наполеон III¹ під час свого перебування в полоні у Німеччині сказав про жур-

налістику англійському журналістові Мелс-Кону (див.: Поль Герійо. Німецький полон Наполеона III (*La captivité de Napoleon III en Allemagne*).² Париж: Перрен, 250 стор.). Наполеон хотів перетворити офіційну газету на зразкове видання, яке б надходило безкоштовно кожному виборцеві; з виданням співпрацювали би найвідоміші тогочасні автори, воно подавало би найбільш достовірну та перевірену інформацію звідусіль. Він виключав полеміку з цього видання і залишав її для шпальт спеціалізованих газет тощо.

Концепція державної газети логічно пов'язана з неліберальними структурами влади (себто з такими, в яких громадянське суспільство змішується з політичним суспільством), незалежно від того, чи деспотичні вони а чи демократичні, — іншими словами, такими, де олігархічна меншість претендує на те, щоби представляти все суспільство, чи такими, де народ вважає себе справжнім втіленням держави. Якщо школа належить державі, чому б і журналістиці, що вона є школою для дорослих, не належати державі?

Наполеонова аргументація виходила з такої ідеї: якщо юридична аксіома про те, що незнання законів не звільняє від відповідальності, правдива, то держава повинна безкоштовно і всебічно інформувати громадян про свою діяльність, себто повинна їх виховувати; так демократичний аргумент перетворюється на виправдання олігархічної діяльності. Проте цей аргумент має сильні сторони: він може бути «демократичним» лише у тих суспільствах, де історична єдність громадянського й політичного суспільств сприймана діалектично (як реальна діалектика, а не лишень концептуальна), а сама держава виглядає такою, що її замінить «упорядковане суспільство». У цьому суспільстві керівна партія не зливається органічно з владою, а натомість забезпечує перехід від громадянсько-політичного суспільства до «впорядкованого суспільства», причому останнє вбирає в себе два попередні, щоби подолати їх (а не щоб убезсмертнювати їхні суперечності) тощо.

Що ж до журналістики за Наполеона III, варто пригадати випадок, коли префект поліції видає попередження газеті через те, що в статті про добрива не було вказано, яке доб-

риво найкраще: це, на думку префекта, не сприяє певності читачів, і тому газеті треба винести догану та поліційно переслідувати її.

Зошит 6, §79. *Типи періодичних видань. Дилетантство та дисципліна.* Необхідність внутрішньої суворості й жорсткої критики, без умовностей і півзаходів. Ув історичному матеріалізмі є тенденція, що заохочує [і стимулює] всі погані традиції середньої італійської культури; схоже, що вона відповідає певним рисам італійського характеру — імпровізації, надії на «природний талант», ледачості, породженій фаталізмом, безголовому дилетантству, браку дисципліни в мисленні, безвідповідальності та відсутності моральної й інтелектуальної відданості. Історичний матеріалізм знищує цілу низку упереджень та умовностей, хибних обов'язків, лицемірних зобов'язань, але він аж ніяк не виправдовує впадання у скептицизм і снобістський цинізм. Той самий ефект породив і макіявеллізм через недоречне розширення понять і плутанину між політичною та особистою «мораллю», себто між політикою й етикою. Певна річ, сам Макіявеллі¹ не плутався, радше навпаки, адже власне велич Макіявеллі полягає у тому, що він відокремив політику від етики. Сталі об'єднання, що здатні розвиватися, не можуть існувати не додержуючи певних етичних принципів, що їх самі ж висувають перед кожним своїм членом, щоби підтримувати внутрішню цілісність та однорідність, необхідні для досягнення цілей. Не можна, однак, робити з цього висновок, нібито ці принципи позбавлені всезагального характеру. Це було би правдивим, якби ціль об'єднання полягала в ньому самому, себто якщо б це була якась секта чи злочинне угруповання (<лише> так, думаю, можна стверджувати, що політика змішується з етикою, власне тому, що «особливе» піднесене до «всезагального»). Але звичайне об'єднання уявляє себе аристократією, елітою, авангардом, себто вважає себе зв'язаним мільйонами ниток з певною соціальною групою, а почерез нього — з усім людством. Відповідно, таке об'єднання не сприймає себе чимось завершеним і здерев'янілим, а бачить себе чимось, що прагне сягнути меж цілої соціальної групи,

котра і собі прагне об'єднати все людство. Всі ці зв'язки надають [потенційно] всезагального характеру груповій етиці, котру слід розглядати як таку, що здатна стати нормою поведінки для всього людства. Політика сприймана як процес, що переростає у мораль, себто як процес, здатний перерости у таку форму спільного життя, де політику, а отже і мораль, буде подолано. (Тільки з цієї історичної перспективи можна пояснити стурбованість багатьох незбігом особистої моралі з суспільно-політичною: це є несвідомим і сентиментально-некритичним відображенням суперечностей нинішнього суспільства, певніше, нерівності моральних суб'єктів.)

Одначе не можна говорити про еліту-аристократію-авангард як про невизначену та хаотичну спільноту, для котрої знання, вміння, освіта, технічна підготовка є благодаттю, дарованою з небес якимось загадковим святим духом чи іншим таємничим і метафізичним невідомим божеством, хоча так багато хто думає. У малому віддзеркалюється те, що відбувалось на національному рівні, коли держава сприймалась як щось відокремлене від спільноти громадян, як всевишній, котрий подбає про все і всім забезпечить; відси відсутність справжньої демократії, справжньої колективної воли нації, а отже — за пасивності кожної окремої особи — необхідність більш чи менш прихованого деспотизму бюрократії. Спільноту слід розуміти як втілення колективної воли і думки завдяки конкретним особистим зусиллям, а не внаслідок розвитку незалежного від окремої особи фатального процесу; так постає необхідність внутрішньої дисципліни замість дисципліни зовнішньої та механічної. Якщо розгорнеться полеміка та постане розбрат, їх не треба боятися — їх треба долати: з плином розвитку вони неминучі, а уникати їх означає просто відкладати їх «на колись», коли вони вже не будуть справді небезпечними чи навіть катастрофічними тощо.

Зошит 6, §125. *Типи періодичних видань. Історія та «прогрес».* Історія досягла певного етапу; відтак будь-які дії, що конфліктують з цим етапом, видаються антиісторичними, оскільки вони «відтворюють» попередній етап; тоді го-

ворять про реакцію тощо. Ця проблема постає через те, що історію не сприймають як історію кляс. Кляса досягає певного етапу, створює певну форму державного життя: пригноблена кляса, повстаючи, руйнує цю новостворену дійсність, значить, вона є реакційною?

Унітарні держави, рухи за автономію; унітарна держава є необхідним результатом історичного поступу, проте не можна стверджувати, що кожен рух, який прагне розколоти унітарну державу, є антиісторичним і реакційним; якщо пригноблена кляса не може здійснити свого історичного призначення в якийсь інший спосіб, ніж розірвати цю оболонку, це означає, що ми маємо справу не з сучасною «єдністю», а з адміністративно-військово-інквізиторською «єдністю»; може статися так, що створення такої сучасної єдності вимагатиме розвалу попередньої, «формальної» єдності тощо. Де більше такої сучасної єдності — у «федеральній» Німеччині чи унітарній «Еспанії» Альфонсо¹ та землевласників-генералів-єзуїтів? Це спостереження може бути правильним щодо багатьох інших історичних проявів, наприклад, рівня «космополітизму» в різні періоди міжнародного культурного розвитку. У XVIII столітті космополітизм інтелектуалів був «максимальним», але яку частку суспільства загалом він заторкнув? І чи не був він великою мірою проявом гегемонії великих інтелектуалів і культури Франції?

Хай там як, але безумовне те, що всяка панівна [національна] кляса є ближчою — своєю культурою та звичаями — до інших панівних кляс, чого немає у підпорядкованих кляс, навіть якщо вони «космополітичні» своєю програмою та історичними цілями. Соціальна група може бути «космополітичною» з огляду своєї політики та економіки і не бути такою своїми звичаями, а також (дійсною) культурою.

Зошит 6, §134. *Популярна література. Роман-фейлетон*¹. Див. мої записи про «Графа Монте-Крісто»² як взірець роману-фейлетону. Роман-фейлетон заступає (і водночас стимулює) фантазії простолюду, він є справжнім мріянням. Тут можна подивитися, що писали про сон із відкритими очима Фройд³ та інші психоаналітики. Тут можна ска-

зати, що людські фантазії породжено «комплексом меншовартости» (соціальної), що він викликає бурхливі фантазії про помсту, покарання тощо. У «Графі Монте-Крісто» є всі елементи для спонуки таких фантазій, а відтак і для застосування наркотику, що може приспати біль тощо.

Зошит 7, §81. *Типи періодичних видань. Іноземні автори.* Без іноземних авторів не можна, але іноземна співпраця має бути органічною, а не антологічною, епізодичною чи випадковою. Щоби ця співпраця була органічною, іноземні дописувачі мають знатися не тільки на культурних течіях власної країни, але й бути годними «порівняти» їх із течіями в країні, де виходить це видання; себто вони повинні бути обізнаними на культурних течіях іншої країни та розуміти національну «манеру говорити». У цей спосіб видання (чи то пак його редактор) має «виховувати» своїх іноземних дописувачів, щоби встановити органічну єдність.

У період Рісорджименто це мало коли було, і саме тому італійська культура залишалась вельми провінційною. Зрештою, органічною іноземна співпраця була хіба що у Франції, оскільки французька культура ще до ліберальної епохи панувала в Європі; також була порівняно «численна» німецька й англійські інтелектуали, що вміли говорити про культуру своїх країн, вдаючись до французької говірки. Публікації статей французьких, німецьких чи англійських «лібералів» в «Антолоджії» В'єссо¹ було замало, щоби пожвавити чи підживити ідеологічні течії в Італії, замало, щоби збагатити корисними даними італійських лібералів; їхнє мислення залишилось загальним, абстрактним, космополітичним. Треба було залучати таких дописувачів, що мали би конкретні знання про Італію, про течії в гурті її інтелектуалів, про її проблеми, себто таких, що заразом могли би розповісти про Італію тій самій Франції.

Ця співпраця не може народитися «сама собою», її треба формувати й розвивати. Проте цьому раціональному способу розуміння співпраці опонує упередження, буцімто серед іноземних дописувачів мусять бути засновники наукових шкіл, великі теоретики тощо. Ніхто не заперечує користь (а

надто комерційну) від певних величин. Проте практично для культурного поступу важливіший дописувач, що є невіддільною частиною видання, спроможний перекласти один культурний світ мовою іншого, — спроможний, оскільки вміє знайти подібне там, де його начебто й нема, а відмінне там, де все ніби дуже подібне тощо.

Зошит 7, §<83>. *Енциклопедичні поняття. Громадська думка.* Так звана громадська думка тісно пов'язана з політичною гегемонією; інакше кажучи, вона, це — точка дотику між «громадянським суспільством» і «політичним суспільством», між згодою та силою. Держава, коли хоче вдатися до не дуже популярних дій, заздалегідь готує необхідну громадську думку, себто організовує та централізує певні елементи громадянського суспільства. Історія «громадської думки»: очевидно, що елементи громадської думки були завжди, навіть в азійських сатрапіях, проте громадська думка, як ми її розуміємо сьогодні, виникла перед падінням абсолютистських держав, себто в добу боротьби нової, буржуазної класи за економічну гегемонію та владу.

Громадська думка, це — політична складова громадської політичної воли, що буває неоднозначною, тому точиться боротьба за монополію в органах громадської думки (газетах, партіях, парламентах), за те, щоби громадську думку, а отже і національну політичну волю, формувала одна-єдина сила, що розбиває осередки незгодних на окремі, не пов'язані між собою групи.

Зошит 7, §<101>. *Журналістика. Закордонні кореспонденти.* Див. іншу нотатку щодо цього під рубрикою «Типи періодичних видань»¹. У ній ішлося про іноземних дописувачів італійських видань. Робота «закордонного кореспондента» щоденної газети трохи відрізняється, хоча деякі спостереження того запису слушні й для цієї роботи. Заразом не слід розуміти закордонного кореспондента суто як репортера чи передавача щоденних новин телеграфом чи телефоном, себто як додаток до телеграфних агентств. Сьогодні досконалий тип закордонного кореспондента являє собою

партійний публіцист, політичний оглядач, який спостерігає за основними політичними течіями іноземної країни і коментує їх, прагне стати «спеціалістом» у справах конкретної країни (саме тому великі газети мають «кореспондентські бюро» в різних країнах, а керує бюро «політичний письменник», директор бюро). Кореспондент повинен бути спроможним протягом певного часу написати книгу про країну, до якої його відряджено, чи підготувати вичерпну працю про всі головні сторони її національного та міжнародного життя. (Геть інше — кореспондент загалом, що їде до певної країни, щоби надсилати відомості про важливі поточні події, що вони відбуваються в ній тепер.)

Критерії навчання та підготовки кореспондента: 1) Оцінювати події в історичній перспективі країни, де він працює, а не лише з огляду власної. Це означає, що ситуацію в певній країні треба аналізувати з огляду на досягнення та втрати цієї країни, а не механістично порівнювати з ситуацією в інших країнах під цю хвилину. Порівняння однієї держави з іншою важливе, оскільки вимірює відносну позицію кожної з них: насправді країна може розвиватися, але якщо в інших розвиток був швидшим, або якщо вони відстали, відносна позиція змінюється, а з нею змінюється і міжнародний вплив цієї країни. Ми би по-іншому оцінювали Англію сьогодні, якби зважали на її передвоєнний стан порівняно з Німеччиною — ми би дійшли інших висновків; вибір вихідної точки для порівняння є дуже важливим. 2) Партії в кожній країні є не тільки міжнародними, а й національними: англійський лібералізм відрізняється від французького чи німецького, хоча між ними чимало й спільного тощо. 3) Чи є конфлікт молодого покоління із старшим відображенням звичайного протистояння між молодими та старими, чи старші покоління тримають культурну монополію, що стала штучною та шкідливою? Чи партії є відповідними рівневі нових проблем, чи вони застаріли і ми переживаємо кризу тощо.

Проте найбільша та найпоширеніша помилка — неспроможність вирватися за межі власної культурної оболонки та звичка прикладати до інших країн мірило, що не може бути

ним, у невидючості до відмінностей там, де на перший погляд все те саме, і невмінні побачити схожість там, де все має вигляд геть іншого.

Зошит 7, §103. *Енциклопедичні поняття. Громадська думка.* З-поміж елементів, що вони нещодавно втрутилися у звичне управління громадською думкою з боку партій, організованих і згуртованих навколо певної програми, можна виокремити в першу чергу жовту пресу та радіо (там, де воно є). Вони уможливають несподівані сальви паніки чи штучного ентузіазму, котрі дозволяють досягти жаданого результату, до прикладу, на виборах. Все це пов'язане з характером суверенітету народу, яким той користується раз на тричотири-п'ять років; досить вистарати ідеологічну (а надто емоційну) підтримку в певний день, щоби здобути більшість, що пануватиме протягом трьох-чотирьох-п'яти років, навіть попри те, що маси виборців відстороняються від свого юридичного вираження, задовільнивши власні емоційні потреби (юридична країна ще геть не означає реальної країни). Організаціями, що «можуть» протистояти чи обмежити цей сплеск громадської думки, є навіть не партії, а вільні професійні спілки; відси боротьба проти вільних профспілок і намагання держави контролювати їх; так чи так неорганізований сегмент громадської думки (особливо жінки — там, де вони мають виборче право) такий великий, що сплесків і несподіваних коливань підчас виборів не уникнути, а надто там, де дуже поширені жовта преса та радіо (як урядова монополія). Одна з посталих сьогодні проблем політичного механізму, що не дається до розв'язання демократіям, — створення органів-посередників між широкими масами, не організованими у професійні спілки (або масами, що їх важко організувати в спілки), професійними спілками, партіями та законодавчим зібранням. Десь таку функцію мали раніше комунальні та провінційні ради, але вони вже не важать. Сучасні держави прагнуть максимальної централізації, водночас як відповідь посилюється федеративна націленість, і у такий спосіб держава намагається балянсувати між деспоти-

змом з боку центру і повним розпадом (аж до утворення конфедерації з трьох пригноблених¹).

Зошит 8, §<53>. *Минуле та теперішнє*. Гегель¹ стверджував, що рабство, це — колиска свободи. Для Гегеля, як і для Макіявеллі, «нову державу» та пов'язане з нею рабство можна виправдати лише під тим оглядом, що вони виховують ще не вільну людину та виробляють у ній дисципліну. Спавента² («Засади етики», додаток. — Неаполь, 1904) інтерпретує це так: «Однаке колиска, це — ще не все життя. Дехто хотів би залишити нас у колисці довічно». Те саме можна сказати і про митний протекціонізм, що його завжди представляли як своєрідну колиску, що вона потім ставала життям.

Зошит 8, §<106>. *Минуле та теперішнє*. *Італійська мова на Мальті*.¹ Захист італійської мови та культури на Мальті, як показали події початку 1932 року (див. статтю в «Коррьєре делля сера» від 25 березня 1932 р.²), утруднив Конкордат³. Поки італійська держава конфліктувала з церквою, існування організованого італійського осередку на Мальті (як і в багатьох інших країнах світу) не таїло в собі небезпеки для панівних держав: він навряд чи міг поширитися на національну та політичну сферу; він не виходив за межі фольклору та культури діалектів. По Конкордатові ситуація змінилася: церкву, що нею керують італійці та що її представляють на місцях також італійці, які вже не конфліктують з державою, тепер плутають із італійською державою і геть не пов'язують з традиціями всесвітнього католицизму. Отже, Конкордат, замість сприяти розширенню італійської культури, ще більше утруднює її розвиток і не тільки: він опирається традиційним осередкам «італійства». Отже, в сучасному світі культурно-духовний імперіялізм є утопією: лише політична сила, що спирається на економічну експансію, може стати основою культурної експансії.

Зошит 8, §<182>. *Базис і надбудови*. Базис і надбудови утворюють «історичний блок» або, інакше кажучи, склад-

ний і суперечливий комплекс надбудов, в яких віддзеркалюється комплекс суспільно-виробничих відносин. Можна висновити, що тільки всеохопна система ідеологій раціонально відображає протиріччя базису та вказує на існування об'єктивних умов для революційної практики. Якщо постає соціальна група, стовідсотково однорідна своєю ідеологією, це означає, що умови для революції стовідсотково сформовані, себто «раціональне» є реальним і дійсним на цей час. Це міркування базоване на обов'язковому взаємозв'язку між базисом і надбудовами (взаємозв'язку, що є якраз реальним діалектичним процесом).

Зошит 8, §<207>. *Питання термінології*. Чи пов'язані поняття базису та надбудови, що вони лежать в основі вислову про те, що «анатомія» суспільства формується його «економікою»,¹ з дискусіями, порушеними питанням класифікації видів тварин, — класифікації, що якраз увійшла у свою «наукову» фазу, коли за основу взяли анатомію, а не випадкові та неістотні ознаки? Походження цієї метафори, що нею скористалися на позначення поновно відкритого поняття, допомагає краще зрозуміти власне поняття, якщо знайти його джерело в історично визначеному культурному середовищі, де воно виникло. Звісно, суспільнознавчі науки завжди силкувалися знайти об'єктивну та придатну для них наукову основу, яка б могла надати їм таку саму певність та енергію, що їх мають експериментальні та природничі науки; тому неважко зрозуміти, чому вони зверталися по мову саме до цих наук.

Пригадаймо інший вислів, пов'язаний з розвитком юридичних наук: «не можна судити про історичну епоху на підставі того, що вона сама про себе думає»,² як суддя не може судити обвинуваченого, виходячи з того, що він сам каже, щоби пояснити свій злочинний вчинок (чи вчинок, що його уважано за злочинний).

Зошит 8, §<211>. *Поняття «матеріалізм»* у певні періоди історії культури слід розуміти не у вузькому технічно-філософському сенсі, а в тому значенні, якого воно набуло в

культурних дискусіях енциклопедистів. Матеріалізмом називався будь-який спосіб мислення, що виключав релігійну трансцендентальність, тобто на ділі увесь пантеїзм й іманентну школу філософії, та нарешті, ближче до нас, будь-які форми політичного реалізму. Навіть сьогодні у католицькій полеміці ми часто-густо бачимо, як це слово вживають саме у такому значенні: матеріалізмом є будь-який спосіб мислення, що не є «спіритуалізмом» у вузькому розумінні, себто мається на увазі релігійна духовність, а значить все гегельянство та класична німецька філософія загалом разом із французькими енциклопедистами та просвітниками. Так само в суспільному житті «матеріалізмом» називають все, що намагається віднайти сенс життя не в раю, а на цій землі; цікаво, що це розуміння «матеріалізму», що походить з феодалної культури, взяли на озброєння сучасні промисловці, проти яких воно свого часу було спрямоване. Будь-яка економічна діяльність, що виходила за межі середньовічного виробництва, була «матеріалізмом», тому що видавалася «самоціллю», економікою заради економіки, діяльністю заради діяльності тощо (залишки цього розуміння зберігає мова: «geistlich» у перекладі з німецької означає «клерикальний»; так само в російській — «духовний»; в італійській — «духовний батько»; себто дух загалом означало «Святий Дух»).

Одну з причин — і, либонь, одну з найважливіших — через яку історичний матеріалізм зведено до традиційного матеріалізму, слід шукати в тому, що історичний матеріалізм був переважно критичною фазою філософії, у той час як завжди є «попит» на завершені та досконалі системи. Але завершені та досконалі системи завжди є справою окремих філософів; там історично обумовлена частина, себто така, що вона відповідає сучасним життєвим умовам, веде за собою частину абстрактну, «позаісторичну» в тому розумінні, що вона зв'язана з попередніми філософіями (думка, що абстрактно породжує думку), і вона завдячує своєю появою зовнішнім і механічним потребам системи (її внутрішній гармонії та архітектурі), а також особистій ідіосинкразії. Але філософія епохи не є філософією особистості або групи —

вона є сукупністю усіх філософій усіх особистостей і груп [+ наукові погляди] + релігія + здоровий глузд. Чи ж можна створити таку філософію «штучно»? Чи за допомогою певних осіб або груп? Критична діяльність є єдиною можливою, надто така, що підходить до конкретних філософських проблем і критично розв'язує їх. А поки що треба виходити з того, що нова філософія не є жодною з дотеперешніх філософій тощо.

Зошит 8, §<220>. *Вступ до вивчення філософії*. Філософія практики має розпочати з полемічного підходу, що має подолати існуючий спосіб мислення. Отже, вона має подавати себе як критику «здорового глузду» (але тільки по тому, як візьме за основу здоровий глузд, щоб показати, що філософами є «всі» і що йдеться не про запровадження в особисте життя «всіх» якоїсь нової науки, а про оновлення вже існуючої діяльності та надання їй «критичної» сили) та як критику філософії інтелектуалів, від якої походить філософія історії. Цю філософію як історію «особистостей» (насправді вона розвивається власне через діяльність найобдарованіших особистостей) можна вважати «вершиною» поступу «здорового глузду» — принаймні здорового глузду найбільш культурних верств суспільства. Тому підготовка або вступ до вивчення філософії має у загальних рисах визначити обсяг «проблем», що виникли підчас історичного розвитку філософії, а потім критично розглянути їх, показати їхню справжню цінність (якщо вони її ще не втратили) або їхнє значення як ланок у ланцюжку, а також визначити нові актуальні проблеми.

Почерез «політику» пов'язуються «висока» філософія та здоровий глузд, так само як почерез «політику» пов'язуються католицизм інтелектуалів і католицизм «простолюду». Те, що церква має вирішувати проблему «простолюду», є свідченням появи в гурті віруючих шпари, яку не можна загоїти почерез піднесення простолюду до рівня інтелектуалів (принаймні церква вже не ставить це за мету, що їй зараз не до снаги «економічно»), а лише почерез встановлення залізної «дисципліни» серед інтелектуалів, щоби ті не

перетинали певної межі «відмінності» й не розширили шпару до непоправних розмірів. У минулому ці «шпаринки» у гурті вірян породжували нові релігійні ордени навколо сильних особистостей (Домінік, Франциск, Катерина тощо).¹ По Контрреформації² поява цих нових сил була безплідною: орден єзуїтів став останнім великим орденем, але своїм характером він був радше репресивним і «дипломатичним»; з нього почалося зміцнення церковної організації. (Див. перелік нових орденів, складених Папіні³ у відповідь на заперечення Кроче; ці ордени мають мізерне «релігійне» значення, але велике організаційне, оскільки вони «дисциплінують» маси «простолюду»; вони є просто відгалуженням і щупальцями Товариства Ісуса⁴, знаряддям «пасивного опору» для збереження завойованих позицій, а не новонародженими силами розвитку; «модернізм»⁵ створив не релігійні ордени, а політичні, християнську демократію.) Пригадується анекдота, розказана Стідом⁶ у його «Спогадах», про кардинала, який пояснював прокатолицьки налаштованому англійському протестантові, що дива святого Януарія корисні для простолюду Неаполю, але не для інтелектуалів, і що навіть у Євангелії багато «перебільшень»; на запитання: «Хіба ви не християнин?» він відповів: «Ми — преляти», себто «політики» католицької релігії.

Зошит 8, §<242>. *Народне походження «надлюдини»*. Його можна побачити в пізньому романтизмові роману-фейлетону, наприклад, у Дюма-батька — граф Монте-Крісто, Атос, Жозеф Бальзамо. І сьогодні чимало так званих ніцшеанців насправді є просто... дюмаїстами, котрі згодом почерез поверхове ніцшеанство «виправдовують» стан своєї душі, викликаний читанням «Графа Монте-Крісто».

Зошит 8, §<234>. *«Ілюзії» та надбудови*. Це правда, що є тенденція вважати надбудови просто нестійкими ілюзіями чи чимось позірним. Думаю, що про цю тенденцію можна сказати, що вона власне є психологічним підходом, що обмежує складні речі на базових, підходом, фактично позбавленим будь-якого теоретичного змісту, і де переважає безпо-

середня запальна реакція проти перебільшення чи пересмикування в протилежний бік. Такий підхід можна порівняти зі ставленням до «жінки» та кохання у певні епохи. Ось струнка молодиця, білолиця та рум'яна тощо. «Практичний» чоловік оцінює будову її «скелету», ширину «тазу», хоче познайомитися з її матір'ю або бабусею, щоб побачити, яких спадкових перетворень з плином часу [ймовірно] зазнає дівчина, щоб дізнатися, яку «дружину» він матиме через десять, або двадцять, або тридцять років. Молодик, який дотримується «диявольського» песимістичного чи ультрареалістичного погляду, дивиться на дівчину оком Стеккетті¹: він бачить її тлінну плоть, уявляє її мертвою чи похованою, як в її смердючих порожніх очницях аж кишить від черви, як її рум'янець перетвориться на трупну білоту, жвавність — на розкладання, елегантність її рухів — на безлад кістячка та сухожиль, вона стане купкою неживих кісток тощо. Це психологічне ставлення пов'язане з юністю, з першими думами. Однак все це капітулює перед життям, і «конкретна» жінка вже не навіюватиме цих думок.

Зошит 8, §<238>. *Вступ до вивчення філософії. Спекулятивна філософія.* Цікаво поміркувати про таке: чи є «спекулятивний» елемент у кожній філософії іманентно а чи він є певним етапом у розвитку філософської думки паралельно до загального процесу розвитку певного історичного періоду. Тоді можна було б сказати, що кожна культура має свій спекулятивний або релігійний момент, відповідний періодові повної правдивої гегемонії соціальної групи, що її виражає ця культура; напевне, це вираження відповідає моментові, коли дійсна гегемонія розкладається, в той час як система думки вдосконалюється та рафінується, як це було в декадансову добу. Критична філософія представляє спекулятивну в її справжніх ідеологічних термінах, але і сама критика має власну спекулятивну фазу, що стає її апогеем. Річ у тім, що цей апогей може започаткувати певний історичний етап, де відбудеться органічне проникнення необхідності-свободи в суспільну тканину і де зникне будь-яка інша діалектика, окрім діалектики ідей.

Зошит 10 I, §7. *Визначення поняття «етико-політична історія».* Слід зазначити, що етико-політична історія є довільною і механічною гіпостассю моменту гегемонії, політичного спрямування, згоди в житті та в діяльності держави та громадянського суспільства. Підхід до історіографічного питання Кроче є відображенням його підходу до проблеми естетики; етико-політичний момент в історії це те саме, що й момент «форми» в мистецтві — «ліричність» історії, «катарсис» в історії. Але історія не така проста, як мистецтво. У мистецтві виробництво «ліричності» відбувається безпосередньо в персоналізованому світі культури, де можна проявляти тотожність змісту та форми, так звану діалектику відмінності в єдності духу (йдеться лише про переклад мовою історизму із спекулятивної мови, себто про з'ясування, чи має ця спекулятивна мова конкретну інструментальну цінність, більшу за попередні). Але в історії та у виробництві історії «індивідуалізоване» уявлення про держави та нації — щира метафора. «Відмінності», що на них слід указати в такому уявленні, не можна виразити «спекулятивно», не впадаючи при цьому в нову форму риторики та в новий вид «соціології», що вона — хоча й була би «спекулятивною» — все одно була б абстрактною і механістичною соціологією; ці відмінності існують як відмінності «вертикальних» груп і як «горизонтальні» шари, себто як співіснування і співрозташування різних цивілізацій і культур, зв'язаних державним примусом та організованих по черзі культуру в «моральну свідомість», суперечливу та водночас «синкретичну». Ми потребуємо критики концепції політичного моменту Кроче як моменту «пристрасти» (незбагненність сталої та систематичної «пристрасти»), його заперечення «політичних партій» (конкретний прояв незбагненої сталості пристрасти, доказ внутрішнього протиріччя концепції «політика-пристрасть») і, насамкінець, непоясненності існування постійних армій і організованої військової та цивільної бюрократії, і необхідності для Кроче та його філософії стати матрицею «актуалізму» Джентіле¹. Насправді тільки в такій ультраспекулятивній філософії як актуалізм,

ці протиріччя і недоліки філософії Кроче ніби розв'язано у формально-словесний спосіб, водночас актуалізм ясніше показує не досить певний характер практичної філософії Кроче, так само як «соліпсизм» підтверджує внутрішню слабкість суб'єктивно-спекулятивного уявлення про дійсність. Те, що етико-політична історія є історією моменту гегемонії, зрозуміло з цілої низки теоретичних праць Кроче (і не тільки з тих, що ввійшли до книги «Етика і політика»²); слід проаналізувати ці роботи окремо. Надто бачимо це в деяких нечітких нотатках про поняття держави. Приміром, Кроче стверджує у певних місцях, що не завжди слід шукати «державу» там, де на неї вказують офіційні установи, тому що вона може ототожнюватися з революційними партіями: це твердження не є парадоксальним, якщо порівняти його з концепцією «держава—гегемонія—моральна свідомість», адже справді може статися так, що за певних надзвичайних обставин країною керуватиме (у політико-моральному розумінні) не законний уряд, а «приватна» організація, себто революційна партія. Але неважко показати, яким довільним є узагальнення, що його робить Кроче з цього спостереження, що не є безглуздом.

Найважливіше питання, що його обговорюватимемо у цьому розділі: чи виключає філософія практики етико-політичну історію, себто не визнає реальності моменту гегемонії, не надає жодного значення культурно-моральному керівництву та розглядає надбудови як «ілюзії»? Можна сказати, що філософія практики не просто не виключає етико-політичної історії, а що останній етап її розвитку полягає у ствердженні моменту гегемонії як головного у своїй державній концепції, а також в «оцінці» культури, культурної діяльності, культурного фронту, необхідного так само, як і суто економічний та політичний момент. Кроче тяжко помиляється, відмовившись застосовувати до критики філософії практики ті методологічні критерії, що він їх застосовує до вивчення філософських течій, набагато менш значущих. Якби він застосував ці критерії, він побачив би, що судження, що міститься у його вживанні терміну «ілюзії» стосовно надбудов, є просто судженням про їхню «історичність», за-

пропонованим на протипагу народним догматичним поняттям, себто «метафоричною» мовою, зрозумілою для публіки, для якої її призначено. Отже, філософія практики вважає обмеження історії суто на етико-політичній необґрунтованим і довільним, але етико-політичної історії не виключає. Протистояння між крочеянством і філософією практики слід шукати в спекулятивному характері крочеянства.

Зв'язок між теоріями Кроче щодо етико-політичної історії або «релігійної» історії та історіографічними теоріями Фюстеля де Куланжа, викладеними в книзі «Античне місто»³. Слід зазначити, що «Античне місто» вийшло друком у видавництві Лятерца⁴ зовсім нещодавно (можливо, 1928 року), більше 40 років по тому, як її було написано (Фюстель де Куланж помер 1889 року), і небагом після того, як було надруковано переклад у видавництві Валеккі⁵. Вочевидь, Кроче звернув увагу на цю французьку книжку під час роботи над власними теоріями та підготовкою власних творів. Цікаво згадати, що у «До критики самого себе» (1915)⁶ Кроче в останніх рядках зазначає, що хоче написати «Історію Європи». Йдеться за роздуми про війну, що вони примусили його звернути увагу на проблеми історіографії та політичної науки.

Зошит 10 I, §<12>. *З усього, що вже було сказано*, можна висновити, що Крочеву історіографічну концепцію етико-політичної історії не слід розглядати як нікчемну, як таку, що її слід рішуче відкинути. Треба натомість підкреслити, що історіографічну думку Кроче — навіть у цьому її вираженні — слід вивчати та розглядати особливо ретельно. Вона власне є реакцією на «економізм»¹ і фаталістичний механіцизм, хоча й являє себе як рішуче подолання філософії практики. Вивчаючи доробок Кроче, варто пам'ятати, що будь-яку течію у філософії слід критикувати та оцінювати як вона є, як вона проявляється у конкретних історичних роботах, а не чим вона заповідається бути. З огляду філософії практики та сама спекулятивна метода не є непожитною, адже вона збагатила «інструментальними» цінностями думку під час культурного поступу, — інструментальними цінно-

стями, що їх філософія практики сама увібрала (приміром, діалектику). Думку Кроче слід усвідомити принаймні як інструментальну цінність, і тут можна зазначити, що вона швидко привернула увагу до ваги культурних фактів і думки в історичному розвитку, до ролі інтелектуалів в органічному житті громадянського суспільства та держави, до моменту гегемонії та згоди як необхідної форми конкретного історичного блоку. Свідченням того, що вона не пуста, є факт, що найбільший сучасний теоретик філософії практики² у царині політичної боротьби та політичної організації, застосувавши політичну термінологію на противагу ріжним «економістським» течіям, переоцінив фронт культурної боротьби та створив вчення про гегемонію як доповнення до теорії про державу-наси́льство і сучасну форму доктрини «неперервної революції» 1848 року³ рівночасно з Кроче. Для філософії практики розуміння етико-політичної історії — в тому, що вона незалежна від будь-якого дійсного розуміння — можна прийняти як «емпіричний інструмент» історичного дослідження, що його завжди треба мати на думці, розглядаючи та поглиблено вивчаючи історичний розвиток там, де необхідно створити цілісну історію, а не часткову чи поверхневу (історія економічних сил тощо).

Зошит 10 II, §44. *Вступ до вивчення філософії. Мова, мовлення, здоровий глузд.* З'ясувавши, що філософія є світоглядом, а філософська діяльність означає не [лише] «індивідуальну» розробку систематичних понять, але також — і найперше — боротьбу в царині культури за перетворення народного «способу мислення» та поширення філософських новацій, що будуть «історично правильними» тією мірою, якою вони стануть конкретно, себто історично та соціально всезагальними; на перше місце в нашій праці слід поставити питання мови та мов у «технічному» розумінні. Треба переглянути твори прагматистів.¹ Див. «Твори» Дж. Вайлаті² (Флоренція, 1911), серед яких нарис «Мова на заваді знищення ілюзорних протиріч».

З прагматистами, так само як з будь-якою спробою органічної систематизації філософії, не зовсім зрозуміло, чи ва-

жлива їхня концепція мови для системи загалом а чи тільки для її осердя. Здається, можна стверджувати, що концепція, що її дотримувався Вайлаті та інші прагматисти, є неприйнятною; разом з тим я думаю, що вони відчували дійсні запити та «описали» їх більш-менш точно, навіть якщо їм не вдалося правильно порушити питання та відповісти на них. Здається, можна сказати, що «мова», це — загалом узагальнююча назва, що не передбачає існування чогось «єдиного» ані в часі, ані в просторі. Мова означає також культуру та філософію (навіть якщо це лишень щабель здорового глузду), а відтак «мова» насправді є множиною фактів, більш-менш органічно зв'язаних і скоординованих; у крайньому разі можна говорити про те, що кожна істота, що розмовляє, має власну мову, себто власний спосіб мислити та відчувати. Культура на різних рівнях об'єднує більшу або меншу кількість індивідуумів, які так чи так розуміють одне одного то-що. Саме ці суспільно-історичні різновиди та відмінності відображаються у спільній мові та створюють те «підводне каміння» та «джерела помилок», що ними й переймалися прагматисти.

Відси важливість «культурного моменту» також і в практичній (колективній) діяльності; будь-який акт історії не може не бути здійсненим «колективною людиною», себто він передбачає досягнення певної «суспільно-культурної» єдності, для чого безліч розріжнених воць, розріжнених цілей стають одноцілістю задля досягнення єдиної мети, на основі одного (однакового) та спільного світогляду (загального та конкретного, що діє тимчасово — емоційно — або постійно, коли інтелектуальна основа так вкорінюється, приживається і переживається, що стає пристрасною).³ Оскільки все відбувається саме так, загальне питання мови, себто питання колективного створення спільного для всіх культурного «клімату», надзвичайно важливе.

Ця проблема може й має розглядатися заразом із сучасним підходом до педагогічної теорії та практики, згідно з яким стосунки між вчителем й учнем активні та взаємні, отже, кожен вчитель завжди є учнем, а кожен учень — вчителем. Але стосунки підчас освіти не можуть обмежуватися су-

то «шкільними» стосунками, де нові покоління контактують зі старшим поколінням та засвоюють його досвід та історично важливі цінності, плекаючи та розвиваючи власну особистість, що вона заповідається бути вищою історично та культурно. Ці стосунки прошивають усе суспільство та діють стосовно кожного індивідуума у відносинах з іншими індивідуумами, між інтелектуалами і неінтелектуальними прошарками суспільства, між правителями і підлеглими, між елітою і послідовниками, між керівниками й особовим складом, між авангардом і основними силами армії. Кожні стосунки «геґемонії» неминуче є освітянськими та проявляються не лише на національному рівні між різними націєтворчими силами, але й на міжнародному рівні та у світовому масштабі між національними та континентальними цивілізаціями.

Відтак можна сказати, що історична особистість певного філософа формується, опріч усього іншого, активними стосунками між ним та культурним середовищем, яке він пропонує змінити, середовищем-вчителем, яке впливає на нього та спонукає до постійної самокритики. Тому однією з найбільших вимог сучасних інтелектуалів у царині політики стала так звана свобода думки та висловлення думки (преси та зібрань), адже лише там, де є ці політичні передумови, можуть бути стосунки «вчитель—учень» у найширшому розумінні, й лише тоді відбувається «історичне» становлення нового типу філософа, котрого можна було б назвати «демократичним філософом», себто філософа, переконаного, що його особистість не обмежена власною фізичною індивідуальністю, а є суспільно-активним відношенням, що перетворює культурне середовище. Коли «мислитель» задовольняється власною думкою, «суб'єктивно» вільною, себто абстрактно вільною, сьогодні це просто смішно; єдність науки та життя, це — саме та активна єдність, де тільки й може справдитися свобода думки, це стосунки «вчитель—учень» між філософом і культурним середовищем, де він працює, звідки він бере проблеми, що потребують формулювання та вирішення; інакше кажучи, це стосунки «філософія—історія».

Зошит 12, §<1>. *Чи творять інтелектуали самотійну та незалежну соціальну групу*, чи, можливо, кожна соціальна група має власну, особливу категорію інтелектуалів? Ця проблема є складною через різноманітність форм, що їх набував реальний історичний процес формування різних категорій інтелектуалів. З цих форм найважливішими є дві:

1) Кожна соціальна група, що постає на основі важливої функції у світі економічного виробництва, органічно створює для себе одну або кілька верств інтелектуалів, що допомагають їй бути однорідною й усвідомити власну роль не тільки в економічній царині, а й в соціальній та політичній: підприємець-капіталіст заразом із собою створює технічного фахівця для промисловости, вченого-економіста, організатора нової культури, нового права тощо. Слід зазначити, що сам підприємець є вищим соціальним продуктом, що він вже має організаційні та технічні (себто інтелектуальні) навички — він має володіти певними технічними навичками не тільки у царині своєї безпосередньої діяльності й ініціатив, але й в інших сферах, принаймні найближчих до економічного виробництва (він має бути організатором людських мас, організатором «довіри» вкладників у його справу, покупців його краму тощо). Як не всі підприємці, то принаймні їхня еліта повинна мати хист до організування суспільства загалом, всього його складного організму всіляких служб аж до державного апарату, через необхідність створювати сприятливіші умови для розширення власної класи; або вона щонайменше має бути здатною вибирати «прикажчиків» (службовців-спеціалістів), що їм можна довірити цю організаторську діяльність у царині загальних взаємин за межами підприємства. Слід звернути увагу на те, що «органічні» інтелектуали, що їх кожна нова класа створює разом із собою та формує мірою поступу, здебільшого є «фахівцями» з окремих сторін первісної діяльності нового соціального типу, який нова класа викликала до життя. (І феодалістські сеньйори мали певні технічні навички, зокрема у царині військової справи, і саме тоді, коли аристократія втрачає монополію у військово-технічній справі, заходить криза феодалізму. Але формування інтелектуалів у феодалістському світі

та у класичному світі є питанням, що його слід розглянути спеціально: ці шляхи формування і вироблення інтелектуалів варто вивчити конкретно. Також слід зауважити, що селянство, хоча й відіграє важливу роль у світі продукції, але не продукує власних «органічних» інтелектуалів і не «асимілює» жодної верстви «традиційних» інтелектуалів, хоча лави інших соціальних груп поповнюються багатьма інтелектуалами з селян і значна кількість традиційних інтелектуалів — зроду селяни.)

2) Проте кожна «головна» соціальна група, що вступає в історію з попереднього економічного ладу, як вираження розвитку цього ладу знаходила — принаймні так досі було в історії—вже існуючі категорії інтелектуалів, що вони навіть виступали як представники неперервності історичного розвитку, що його не переривали навіть найскладніші та найрадикальніші зміни соціальних і політичних форм. Найтиповішою з цих категорій інтелектуалів є священнослужителі, які тримали монополію протягом тривалого часу (впродовж цілої історичної епохи, що частково характеризується цією монополією) у низці важливих галузей суспільної діяльності — релігійній ідеології, себто філософії та науці епохи, а отже у школі, вихованні, моралі, правосудді, благодійності, громадських послугах тощо. Категорію священнослужителів можна визнати за категорію інтелектуалів, органічно пов'язаних із земельною аристократією: вони мали юридично рівні з аристократією права, рівно з аристократією вони мали права феодалської власності на землю та державні привілеї, пов'язані з власністю. Але монополія священнослужителів (звідси походить поширене значення слова «*clericus*» [священнослужитель. — *Ред.*] як «інтелектуала» або «фахівця» у багатьох романських мовах чи мовах, що зазнали сильного впливу романських мов через церковну латину, із співвідносним йому «*laico*» [мирянин. — *Ред.*] в значенні «профан», «нефахівець») у сфері надбудови зберігалася з боротьбою і геть не була необмеженою; це пов'язано з народженням різних форм (що їх необхідно конкретно дослідити та вивчити) інших категорій, що їхньому зростанню сприяло посилення центральної влади монарха аж до абсолютизму. Так

помалу формувались аристократії тоги зі своїми привілеями, верства управлінців тощо, учених, теоретиків і філософів-несвященнослужителів тощо.

Оскільки ці різні категорії традиційних інтелектуалів, об'єднані «корпоративним духом», почувають свою безперервну історичну спадкоємність і свої «особливі якості», вони вважають себе таким робом самостійними та незалежними від панівної соціальної групи. Така самооцінка впливає на ідеологію та політику (всю ідеалістичну філософію можна легко пов'язати з цією позицією, що на ній стоять інтелектуали як соціальне ціле, і визначити як вираження тієї соціальної утопії, згідно з якою інтелектуали вважаються «незалежними», самостійними, такими, що мають власні характерні риси тощо. Проте слід зауважити, що якщо папа римський і вищі ієрархи церкви вважають себе пов'язаними радше з Христом й апостолами, ніж з сенаторами Аньєллі і Бенні¹, то це трохи не так, наприклад, як із Джентіле і Кроче: Кроче відчуває себе надто тісно зв'язаним з Аристотелем і Платоном, але він навіть не приховує, що пов'язаний також із сенаторами Аньєллі і Бенні, і саме в цьому слід шукати найхарактернішу рису філософії Кроче).

(Це дослідження історії інтелектуалів не матиме «соціологічного» характеру, але спричиниться до появи цілої низки нарисів з «історії культури» (Kulturgeschichte) та історії політичної науки. Проте важко буде уникнути певного схематизму й абстракцій, що вони нагадують «соціологію»; отже, треба знайти літературну форму, найбільш придатну для того, щоби зробити виклад «несоціологічним». Першою частиною дослідження могла би стати методологічна критика вже наявних праць про інтелектуалів, котрі своїм характером майже всі соціологічні. Отже, обов'язково слід укласти бібліографію з цієї теми.)

Де «максимальні» межі поняття «інтелектуал»? Чи можливо винайти єдиний критерій, щоби схарактеризувати всі різні та непов'язані між собою види діяльності інтелектуалів і встановити водночас істотні відмінності між їхньою діяльністю та діяльністю інших соціальних угруповань? Найпоширенішою методологічною помилкою є, на мій погляд,

спроба шукати цей критерій відмінності в суті інтелектуальної діяльності, а не в сукупній системі відносин, через яку ця діяльність (а отже групи, що її здійснюють) включено у загальний комплекс суспільних відносин. Справді, робітника чи пролетаря різнити не те, що він займається ручною або виконавською працею, а те, що він займається цією працею в певних умовах і в певних суспільних відносинах (не кажучи вже про те, що не існує суто фізичної праці, і що навіть Тейлорів вираз про «дресировану горилу»² є метафорою, що він вказує на межу в певному напрямку: кожна фізична праця, навіть найбільш механічна та примітивна, містить певний мінімум технічної кваліфікації, себто певний мінімум творчої інтелектуальної діяльності). Було зазначено, що підприємець уже через характер функцій, що він їх виконує, повинен мати до певної міри низку інтелектуальних якостей, хоча його суспільна роль визначена загальними суспільними відносинами, що саме ними характеризується місце підприємця у продукції.

На цій підставі можна було би стверджувати, що всі люди є інтелектуалами, але не всі виконують у суспільстві функцію інтелектуалів (так само як про того, хто смажить собі яєчню чи пришиває латку на куртку, не скажуть, що він є кухарем або кравцем). Отже, історично формуються спеціалізовані категорії людей для здійснення функції інтелектуалів, формуються, не порушуючи зв'язків із усіма соціальними групами, а надто у зв'язку з найважливішими з цих соціальних груп, зазнаючи при цьому вельми широких і складних перетворень відповідно до розвитку панівної соціальної групи. Однією з найхарактерніших рис кожної групи, що розвивається, щоби встановити своє панування, є її боротьба за асиміляцію та «ідеологічне» завоювання традиційних інтелектуалів — асиміляцію та завоювання, що відбуваються швидше та щонадійніше, щоенергійніше ця група разом формує власних органічних інтелектуалів. Той величезний розвиток, що його пережила організація шкільного навчання та навчально-просвітницька діяльність (у широкому розумінні) у суспільствах, що постали із середньовічного світу, показує, якої ваги набули в сучасному світі категорія ін-

телектуалів і функції, що вони виконують, — прагнути не тільки поглибити та розширити «інтелектуальність» кожної окремої людини, але також збільшити кількість спеціальностей і вдосконалити їх. Це було результатом відкриття у кожній галузі науки і техніки навчально-освітніх закладів різних ступенів аж до органів, покликаних рухати вперед «високу культуру». (Школа є знаряддям підготовки інтелектуалів різних ступенів. Складність функції, що її виконують інтелектуали у різних державах, можна об'єктивно виміряти кількістю спеціалізованих шкіл і кількістю послідовних ступенів цих шкіл: щоширший шкільний «ареал» і щочисленніші «вертикальні ступені» школи, щоскладніший культурний світ, цивілізація певної держави. Існує еталон для порівнянь у царині техніки промислової продукції: індустріалізація країни вимірюється технічним устаткуванням промисловості, що створює машини для створення машин, і технічним рівнем продукції щораз точніших інструментів, що їх застосовують, виготовляючи як машини, так й інструменти для виготовлення машин тощо. Країна, що має найкраще обладнання для створення приладів для наукових лабораторій і приладів для перевірки цих приладів, може називатися найпередовішою у промислово-технічному відношенні, найбільш цивілізованою тощо. Те саме в царині підготовки інтелектуалів і створенні спеціальних шкіл для цієї підготовки: існує подібність між школами і закладами вищої культури.) (І в цій царині кількість не можна відокремити від якості. Найвитонченішій техніко-культурній спеціалізації не може не відповідати якомога ширше початкове навчання та прагнення всіляко заохочувати зростання кількості середніх шкіл. Звісно, цей важливий процес створення найширшої бази відбору та підготовки працівників найвищих інтелектуальних професій — себто поєднання високої культури та високої техніки з демократичною структурою — теж нелегкий: так, приміром, можливі гострі спалахи безробіття середніх верств інтелектуалів, що на ділі є в усіх сучасних суспільствах.)

Слід зазначити, що формування низки верств інтелектуалів у конкретній дійсності відбувається не на абстрактному

демократичному ґрунті, а відповідно до цілком конкретних традиційних історичних процесів. Сформувались прошарки, що вони традиційно «виробляють» інтелектуалів, причому такими прошарками є саме ті, що зазвичай спеціалізуються на «заощадженні», а саме дрібна та середня сільська буржуазія і деякі верстви дрібної та середньої міської буржуазії. Ріжний розподіл різних типів шкіл (клясичних і професійних) у межах «господарської» території і різні прагнення ріжноманітних категорій цих прошарків устанавляють формування фахівців різних галузей або, певніше, надають цьому процесові форми. У цей спосіб ув Італії сільська буржуазія породжує головню державних чиновників і осіб вільних професій, тоді як міська буржуазія породжує переважно технічних фахівців для промисловости; тому північна Італія виробляє головню технічних фахівців, а південна — чиновників і осіб вільних професій.

Відносини між інтелектуалами та світом виробництва далеко не безпосередні, як з головними соціяльними групами: вони ріжною мірою «опосередковані» всією соціяльною тканиною, комплексом надбудов, що їх «функціонерами» є саме інтелектуали. Можна було б виміряти ступінь «органічності» різних верств інтелектуалів, міцність їхнього зв'язку з головною соціяльною групою, з'ясовуючи різні функції та «поверхи» надбудов, рухаючись нагору (від базису — вгору). Наразі можна виокремити два великі «поверхи» надбудови: поверх, що його можна назвати «громадянським суспільством», себто сукупність організацій, відомих на загал як «приватні», та поверх «політичного суспільства або держави», що їм відповідні функція «гегемонії» панівної групи у суспільстві загалом та функція «прямого панування» або командування, виражена в діяльності держави та «юридичного» уряду. Зазначені функції є саме організаційними і сполучними. Інтелектуали є «прикажчиками» панівної групи, їх використовують для виконання службових функцій гегемонії в суспільстві та політичного керування, а саме: 1) для забезпечення «спонтанної» згоди широких мас з напрямком суспільного життя, що його визначає головна панівна група, — тієї згоди, що її «історично» створив престиж панівної

групи (а також довіра їй) та обумовило її положення та функцію у світі виробництва; 2) для урухомлення державного апарату примусу, що «законно» забезпечує дисципліну тих груп, що не «висловлюють згоди» ні активно, ні пасивно; проте цей апарат створений для всього суспільства, якщо зайдуть критичні моменти у командуванні та управлінні, коли мимовільної згоди вже нема. Внаслідок цього підходу до проблеми маємо вельми широке розуміння поняття «інтелектуал», але тільки так можна конкретно наблизитися до дійсності. Цей підхід до питання напорюється на кастові упередження; звісно, правильно, що одна й та сама функція організації гегемонії в суспільстві та державного панування дає вільний шлях певному розподілові праці, а отже цілій градації спеціальностей, причому деякі з них уже не мають якогось керівного чи організаційного статусу: в апараті управління суспільством і державою існує ціла низка посад, що вимагають ручної та виконавської праці (посади, що обійнявши їх, підтримують порядок, а не генерують ідеї; посади представників, а не офіційних осіб чи функціонерів тощо), і, зрозуміло, не слід забувати про це розмежування, так само як і про деякі інші. З погляду внутрішнього змісту інтелектуальної діяльності також слід аналізувати залежно від сходинок, які — якщо брати крайні рази —справді якісно різняться: на найвищому щаблі слід розташувати творчих працівників у царині різноманітних наук, філософії, мистецтва тощо; на найнижчому — скромних «виконавців» і розповсюджувачів уже існуючих, традиційних, накопичених до них інтелектуальних багатств. Військова організація в цьому випадку може правити за приклад такої складної градації: молодші офіцери, старші офіцери, генеральний штаб; але не слід забувати про військових унтер-офіцерів, що їх справжнє значення більше, ніж звично думати. Цікаво зауважити, що всі ці частини відчують себе злитими; ба більше, нижчі шари демонструють явніший корпоративний дух і черпають із нього «амбіції», з яких незрідка кепкують, роблячи з цих людей героїв анекдот і посміховисько.

Усвідомлювана в цей спосіб категорія інтелектуалів у сучасному світі неймовірно збільшилася. Демократично-

бюрократична соціальна система породила силу інтелектуалів, існування яких не завжди виправдане суспільними потребами виробництва, хоча й може бути необхідним для політичних потреб головної панівної групи. Звідси бере початок і лоріанська³ концепція непродуктивного «працівника» (але непродуктивного щодо кого і стосовно якого способу виробництва?), яку можна було би частково виправдати, якби враховували те, що ця маса користує зі свого становища, щоби привласнювати величезні суми, вилучені з національного доходу. Формування цієї маси інтелектуалів призвело до стандартизації особистостів (як їхньої індивідуальної кваліфікації, так і їхньої психології), породжуючи ті самі явища, що й у всіх інших стандартизованих масах, — конкуренцію, що викликає до життя захисні професійні організації, безробіття, шкільне перевиробництво, еміграцію тощо.

Ріжниця між інтелектуалом міського та сільського типу. Інтелектуали міського типу вирости разом із промисловістю і пов'язані з її долею. Їхню роль можна порівняти з ролю молодших офіцерів в армії: вони позбавлені будь-якої ініціативи у продукції виробничих плянів; вони є сполучною ланкою між безліччю виконавців і підприємцем; вони безпосередньо втілюють у життя виробничий плян, встановлений генеральним штабом промисловости, контролюють окремі ділянки роботи. Середні верстви міських інтелектуалів дуже стандартизовані; одночасно вищі верстви дедалі більше змішуються з генеральним штабом промисловости.

Інтелектуали сільського типу значною мірою «традиційні», себто пов'язані з селянським соціальним середовищем і з дрібною буржуазією міста (надто маленьких міст), ще не перетравленою та не зрушеною з місця капіталістичною системою: цей тип інтелектуала налагоджує зв'язок селянської маси з адміністрацією, як державною, так і місцевою (адвокатами, нотарями тощо), і саме через це відіграє велику суспільно-політичну роль, оскільки професійне посередництво важко відокремити від посередництва політичного. До того ж на селі інтелектуал (священик, адвокат, учитель, нотар, лікар тощо) має на загал вищий життєвий рівень або принаймні рівень, відмінний від рівня середнього селянина, а

тому є для нього соціальним взірцем, що селянин про нього мріє, прагнучи вирватись зі свого стану та поліпшити своє становище. Селянин завжди думає, що бодай один з його синів зможе стати інтелектуалом (надто священиком), себто зробиться сеньйором і підніме на вищу соціальну сходинку всю родину та полегшить ведення господарства через зв'язки, що він зможе налагодити з іншими синьйорами. Відтак ставлення селянина до інтелектуала непевне та суперечливе: він схиляється перед соціальним становищем інтелектуала та державного службовця загалом, але іноді вдає, що зневажає його, себто його схиляння інстинктивно містить елементи заздрости та жагучої ненависти. Не можна нічого зрозуміти з колективного життя селян і в тій парості та дріжджах розвитку, що в ній існують, якщо не вивчати конкретно та глибоко це фактичне підпорядкування селян сільським інтелектуалам, не зважати на це: будь-який органічний розвиток селянських мас певною мірою пов'язаний з рухами інтелектуалів і залежить від них.

Зовсім інший випадок, це — міські інтелектуали: технічний персонал на фабриках і заводах не виконує жодної політичної функції супроти виконавських мас або це вже пройдений етап; іноді має місце протилежне — ці маси, принаймні через своїх власних органічних інтелектуалів, здійснюють політичний вплив на технічних спеціалістів.

Головною залишається відмінність між категорією органічних інтелектуалів будь-якої головної соціальної групи і категорією традиційних інтелектуалів — ця відмінність породжує цілу низку проблем і є перспективною для нових історичних досліджень. Найцікавішою проблемою є — якщо вивчати її під цим оглядом — проблема сучасної політичної партії, її реального походження, її розвитку, її форми. Чим є політична партія з погляду проблеми інтелектуалів? Тут слід розмежовувати: 1) для певних соціальних груп політична партія є просто притаманним їм способом вироблення категорії власних органічних інтелектуалів, що формується і може формуватися тільки в такий спосіб, враховуючи загальні риси та умови формування, життєдіяльності й розвитку цієї соціальної групи, — вироблення безпосередньо в ца-

рині політики та філософії, але вже не в царині техніки виробництва (у царині техніки виробництва формуються ті верстви, які можна порівняти з унтер-офіцерами в армії, себто це кваліфіковані, спеціалізовані працівники в місті і — у складніший спосіб — половинщики й орендарі на селі, оскільки половинщики й орендарі відповідають радше типові ремісника, який власне є кваліфікованим робітником середньовічного господарства); 2) для всіх соціальних груп політична партія є механізмом, що виконує в громадянському суспільстві ту саму функцію, яку в політичному суспільстві виконує ширшою та синтетичнішою мірою держава, піклуючись про зміцнення зв'язків між органічними інтелектуалами певної — панівної — групи і традиційними інтелектуалами, і цю функцію партія виконує у зв'язку із своєю основною функцією підготовки власних кадрів, елементів певної соціальної групи, що вона народилася і розвинулася як «економічна», долучаючи перетворення їх на кваліфікованих політичних інтелектуалів, керівників, організаторів усіх видів діяльності та функцій, притаманних органічному розвитку інтегрального суспільства, — громадянського і політичного. Можна навіть сказати, що у своїй сфері політична партія виконує свою функцію повніше і органічніше, ніж держава виконує свою у ширшому масштабі: інтелектуал, що вступає до лав політичної партії певної соціальної групи, змішується з органічними інтелектуалами цієї групи, тісно поєднується із самою групою, а в державному житті це відбувається лише обмежено, якщо взагалі відбувається. Проте інтелектуали вважають, що саме вони і є державою; оскільки їх досить багато, ця думка іноді має серйозні наслідки та утруднює роботу головної економічної групи, що вона насправді є державою.

Твердження про те, що всіх членів політичної партії слід вважати за інтелектуалів, може стати приводом для жартів і карикатур; проте, якщо поміркувати, це саме так. Тут слід, мабуть, взяти до уваги різні рівні; партія може мати у своєму складі більше чи менше людей на вищому чи нижчому щаблі, але важить не це — важить керівна й організуюча роль, себто роль вихователя, інтелігента. Комерсант стає чле-

ном політичної партії не для того, щоби з більшим пожитком торгувати, промисловець — не для того, щоби виробляти більше з меншими видатками, селянин — не для того, щоби навчитися новим способам обробки землі, хоча політична партія й може певною мірою задовольнити ці потреби комерсанта, промисловця, селянина (проте загальна думка твердить, що від «політиканства» комерсант, промисловець, селянин радше втрачають, ніж виграють, і взагалі є найгіршими представниками своїх категорій, але це питання спірне). Цим цілям до певної міри відповідає професійна асоціація, що в ній економіко-корпоративна діяльність комерсанта, промисловця, селянина знаходить найбільш прийнятні рямці. У політичній партії особи, що належать до тієї чи тієї соціально-економічної групи, долають цей момент свого історичного розвитку і долучаються до спільної діяльності, як національної, так й інтернаціональної своїм характером. Природу цієї функції політичної партії можна зрозуміти, проаналізувавши конкретні історичні шляхи розвитку органічної та традиційної категорій інтелектуалів як у специфічному контексті національної історії, так і в контексті розвитку різних найважливіших соціальних груп в межах різних націй, а надто груп, чия економічна діяльність була переважно виконавчою.

Формування традиційних інтелектуалів є найцікавішою історичною проблемою. Вона, безумовно, пов'язана з рабством античного світу і з положенням вільновідпущеників грецького й азійського походження у соціальній організації Римської імперії.

Цей розрив між великими масами інтелектуалів і панівною клясою Римської імперії, що він поновлюється по падінню імперії як розрив між германськими вояками й інтелектуалами романізованого походження, спадкоємцями категорії вільновідпущеників, є не тільки соціальним, але й національним, расовим розривом. З цими явищами переплітається народження й розвиток католицизму та церковної організації, що вона на багато століть підпорядкує власним інтересам більшу частину духовної діяльності та монополюватиме в культурі, караючи тих, хто надумає опиратися

цій монополії або поминути її. Ув Італії мало місце явище, коли інтелектуали півострова мали більш-менш — у різні часи по-різному — космополітичну функцію. Зазначимо очевидні відмінності в розвитку інтелектуалів низки головних країн. Проте слід попередити, що ці нотатки слід перевірити та поглибити (втім, всі ці нотатки слід розглядати просто як нарис, як такі, що нагадують про потребу додаткової перевірки та поглиблення).

Для Італії головним є саме те, що її інтелектуали виконували інтернаціональну — або космополітичну — функцію, що стала причиною і наслідком того стану роздробленості, в якому півострів перебував від падіння Римської імперії і до 1870 року.

Франція являє завершену форму гармонійного розвитку всіх національних сил і надто категорій інтелектуалів. Коли 1789 року нове соціальне угруповання з'явилося на політичній сцені історії, воно було повністю готовим виконувати всі суспільні функції і тому мало змогу боротися за всебічне панування, не поступаючись суттєво старим клясам, а навпаки — підпорядковуючи їх власним цілям. Перші осередки інтелектуалів нового типу постають заразом з першими осередками нової економіки: їх вплив відчула навіть церковна організація (галіканство, перші зіткнення між церквою і державою). Ця потужна організація інтелектуалів пояснює роль французької культури в XVIII і XIX століттях як генератора інтернаціональних і космополітичних ідей, роль її поширення, що має органічно імперіялістичний і гегемоністський характер, і тому дуже відрізняється від поширення італійської культури, що була імміграційною і розрізненою, що не впливає на свою національну базу з метою її посилення, а навпаки — сприяє унеможливленню створення міцної національної бази.

У Росії розвиток був геть іншим: політичну та господарсько-торговельну організацію створили нормани (варяги), релігійну — візантійські греки; пізніше німці та французи збагатять Росію європейським досвідом і спорядять російський історичний «студенець» першим щільним кістяком. Національні сили інертні, пасивні та сприйнятливі, але мо-

жливо саме через це вони повністю асимілюють іноземні впливи і власне іноземців, русифікуючи їх. У ближчу до нас історичну добу відбувається зворотне: еліта, що складається суто з найактивніших, найенергійніших, найбільш заповзятливих й освічених членів суспільства, їде за кордон, засвоює культуру й історичний досвід передових країн Заходу, зберігаючи найістотніші риси власної національної культури, себто не пориваючи духовних та історичних зв'язків зі своїм народом; завершивши у цей спосіб свою інтелектуальну підготовку, вони повертаються на батьківщину, примушуючи народ до насильницького пробудження, до прискореного руху вперед, до перескакування через етапи. Різниця між цією верхівкою та імпортованою німецькою (Петром Великим⁴, наприклад) полягає в тому, що вона власне є народно-національною: вона не асимілюється інертною пасивністю російського народу, оскільки вона сама є енергійною російською реакцією саме на цю історичну інертність.

На іншому ґрунті та геть в інших умовах цей російський феномен можна порівняти з народженням американської нації (Сполучені Штати Америки): англосаксонські іммігранти також є інтелектуальною елітою, надто морально. Йдеться, звісно, про перших іммігрантів, про піонерів, учасників англійських релігійних і політичних битв, переможених, але не принижених і не упосліджених на батьківщині. Вони приносять до Америки разом із собою на додачу до моральної і вольової енергії певний рівень цивілізації, певний етап європейської історичної еволюції, що, пересаджений на неторканий американський ґрунт цими діями, продовжує розвивати сили, закладені в її природі, але непорівняно швидше, ніж у старій Європі, де є ціла низка обмежень (моральних, інтелектуальних, політичних, економічних, породжених певними групами населення, залишками минулих режимів, що опираються зникненню), що вони перешкоджають швидкому поступу та вважають непожитною кожен ініціативу, розчиняючи її в часі та просторі.

Ув Англії розвиток багато в чому різниться від Франції. Нове соціальне угруповання, що народилося на ґрунті сучасного індустріалізму, демонструє вражаючий економіко-

корпоративний розвиток, але в ідейно-політичній сфері просувається поволеньки. Категорія органічних інтелектуалів, народжена на тому самому індустріальному ґрунті, що й економічна група, досить численна, але верхівка зберігає майже монопольне становище старої земельної класи, що втрачає економічне верховенство, але надовго зберігає політико-ідейну перевагу та асимілюється з новою правлячою групою як «традиційні інтелектуали» та керівна верства. Стара земельна аристократія об'єднується з промисловцями за допомогою цього шва, який в інших країнах з'єднує традиційних інтелектуалів з новими панівними класами.

Цей англійський феномен має місце і в Німеччині, де він ускладнений іншими історичними та традиційними елементами. Німеччина, як Італія, була місцем, де панував універсалістський, наднаціональний інститут («Священна Римська імперія германської нації»⁵) з відповідною ідеологією, і вона дала певну кількість діячів середньовічному світовому місцеві, збіднюючи власні внутрішні сили; вона затягала в битви, що відволікали від проблем національної організації та сприяли територіальній роздробленості протягом Середньовіччя. Розвиток промисловості відбувався під напівфеодальною оболонкою, що проіснувала аж до листопада 1918 року⁶, і юнкери⁷ зберігали своє політико-ідейне панівне становище, що воно було набагато могутнішим за становище аналогічної англійської групи. Вони були традиційними інтелектуалами німецьких промисловців, але з особливими привілеями і з непохитною певністю того, що вони є незалежна соціальна група, оскільки вони міцно прибрали економічну владу над земельними угіддями, що були «продуктивнішими» за англійські. Пруські юнкери подібні до військово-жрецької касты, що має майже необмежену монополію організаційно-керівних функцій у політичному суспільстві, але водночас має власну економічну базу і не залежить від самої тобто щедрості панівної економічної групи. Крім того, на відміну від шляхетних англійських землевласників, юнкерство було середовищем, з якого комплектувався офіцерський корпус великої регулярної армії, що давало міцні організаторські кадри, схильні до плекання корпоративного

духу і політичної монополії (у книзі Макса Вебера «Парламент і уряд у Німеччині нового ладу» можна знайти багато переконливих фактів, які засвідчують, що політична монополія дворян не тільки перешкождала формуванню достатньої кількості досвідчених буржуазних політичних діячів, але й спричинялася до безперервних парламентських криз і розпаду ліберальних і демократичних партій; відси значення Католицького центру⁸ та соціал-демократії⁹, які спромоглися створити власні доволі значні парламентські та керівні верстви за імперії¹⁰).

Із Сполученими Штатами слід звернути увагу на брак — до певної міри — традиційних інтелектуалів, а отже на незвичайну рівновагу різних категорій інтелектуалів взагалі. З опорою на промислову базу постала компактна система всіх сучасних надбудов. Необхідність рівноваги пояснювана не потребою поєднати органічних інтелектуалів з традиційними, що не була застиглою та відсталою категорією, а потребою сплавити в загальному тиглі єдиної національної культури різні типи культур, привнесених іммігрантами різного національного походження. Відсутність значних нашарувань традиційних інтелектуалів, що відклалися в країнах стародавньої культури, частково пояснює те, що існують тільки дві великі політичні партії, що їх власне можна легко звести до однієї (тут буде доречним порівняння із Францією, і не тільки з повоєнною¹¹, коли велика кількість партій стала загальним явищем), і на противагу цьому — безліч релігійних сект (їх наче більше двохсот; слід порівняти з Францією і з запеклими битвами на підтримку релігійної та моральної єдності французького народу).

У Сполучених Штатах бачимо ще одне цікаве і невивчене явище — формування великої кількості інтелектуалів-негрів, які засвоюють американську культуру та техніку. Варто поміркувати, який опосередкований вплив можуть мати ці негритянські інтелектуали на відсталі маси Африки, і безпосередній вплив, якщо справдиться одне з цих припущень: 1) американський експансіонізм використовує негрів США як своїх агентів, щоби завоювати ринки і поширити власний тип культури в Африці (дещо для цього вже зроблено, але не

знаю, чи багато); 2) боротьба за уніфікацію американського народу загостриться настільки, що призведе до масової еміграції негрів і повернення до Африки найбільш незалежних та енергійних представників інтелектуальних кіл, отже, менш схильних підкорятися можливому законодавству, яке заповідається бути ще принизливішим, ніж те, як ведеться сьогодні. У цих умовах постали б два головні питання: а) питання про мову: чи змогла б англійська стати культурною мовою Африки, об'єднуючи існуючі розпорошені діалекти? б) чи зміг би цей інтелектуальний прошарок мати таку асимілюючу й організуючу силу, щоб зробити «національним» нинішнє примітивне відчуття упослідженої раси, збільшуючи вагу африканського континенту як носія міту та функції батьківщини, загальної для всіх негрів? Думаю, що наразі негри Америки повинні мати радше негативний расовий і національний дух, що він викликаний боротьбою білих за їх ізоляцію та утиск; але чи не те саме було з жидами аж до 1700 року? Вже американізована Ліберія з офіційною англійською мовою могла би стати Сіоном американських негрів, перетворившись (у потенції) на африканський П'ємонт¹².

Що ж до Південної і Центральної Америки, то, на мою думку, питання про інтелектуалів тут слід розглядати з огляду на такі основні умови: в Південній і Центральній Америці також немає великої категорії традиційних інтелектуалів, проте ситуація там відрізняється від Сполучених Штатів. Дійсно, ці країни завдячують своєю появою та розвитком еспанській і португальській цивілізаціям XVI і XVII століть, що їх характерними рисами були Контрреформація та паразитичний мілітаризм. Такі закам'янілі соціальні верстви, як духовенство та військова каста, що досі є у цих країнах, є категорією традиційних інтелектуалів, застиглою в традиціях європейської матері-батьківщини. Дуже вузька промислова база не розвинула складних надбудов: загал інтелектуалів належить до сільського типу, і, оскільки панівну роль мають латифундії та великі церковні володіння, ці інтелектуали пов'язані з духовенством і з великими землевласниками. Національний склад дуже неоднорідний навіть се-

ред білих і ще складніший серед індіанців, що становлять в деяких з цих країн більшість. Взагалі можна сказати, що ці американські регіони переживають етап Kulturkampf'u¹³ і процесу Дрейфуса¹⁴, себто ситуацію, коли світський і буржуазний елемент ще не спромігся підпорядкувати світській політиці сучасної держави клерикальні та мілітаристські впливи. Масонство і така культурна організація, як «позитивістська церква», все ще великою мірою опонують єзуїтству. Події останнього часу (листопад 1930 року) — від Kulturkampf'u Калльєса¹⁵ в Мексиці до народно-військових повстань ув Аргентині, Бразилії, Перу, Чилі, Болівії — свідчення правильності цих спостережень.

Інші типи формування категорій інтелектуалів і їхніх взаємин із національними силами можна бачити в Індії, Китаї, Японії. В Японії інтелектуали формувалися за англійським і німецьким зразком, себто на ґрунті промислової цивілізації, що розвивається всередині февдально-бюрократичної оболонки з власними відмінними рисами.

У Китаї бачимо явище особливої писемності, що символізує повне відокремлення інтелектуалів від народу. Ув Індії та в Китаї величезна відстань між інтелектуалами і народом також у релігійній сфері. Проблему різних вірувань і відмінності в способі сприйняття і сповідання тієї самої релігії серед різних верств суспільства, надто серед духовенства, інтелектуалів і народу, слід вивчити всебічно, оскільки ці відмінності певною мірою є всюди, хоча найбільші крайнощі подибуємо в країнах Східної Азії. У протестантських країнах ці відмінності відносно невеликі (плодючість сект пов'язана з вимогою повного єднання інтелектуалів і народу, що повторює в царині вищої організації всю плутанину реальних уявлень народних мас). Дуже значні ці відмінності в католицьких країнах, але й тут вони не всюди однакові: не надто великі в католицькій частині Німеччини й у Франції, дещо більші — в Італії, надто на Півдні та на островах, найбільші — на Іберійському півострові та в країнах Латинської Америки. Це явище ще більше виявляється в православних країнах, де треба вести мову про три щаблі однієї й тієї самої релігії: вище духовенство та ченці, дяки, народ. Це абсурдально

в Східній Азії, де релігія народу часто не має нічого спільного з «писемною» релігією, хоча обидві названо однаково.

* * *

Ріжні аспекти питання про інтелектуалів на додачу до вищезгаданих. Потрібна органічна, систематична та ґрунтовна аналіза. Підготувати перелік видів діяльності найперше інтелектуального характеру. Установи, пов'язані з культурною діяльністю. Метода та методологічні проблеми інтелектуальної та культурної роботи, як творчої, так і просвітницької. Школи, академії, заклади різного типу колективного розвитку культурного життя. Журнали й газети як засоби ствердження та розповсюдження певних типів культури.

Слід зазначити, що загалом у сучасній цивілізації всі види практичної діяльності так ускладнилися, а наука так переплелася із життям, що кожний вид практичної діяльності силкується створити школу для своїх керівників і фахівців, а отже створити групу інтелектуалів-фахівців вищої кваліфікації, що викладали б у цих школах. У цей спосіб поряд із типом школи, що її можна назвати «гуманістичною», що вона являє найдавнішу традицію та спрямована на формування цілісної культури у кожної людини, на вміння мислити та вміння дати раду власному життю, постала ціла система — і ця система охопила цілі спеціалізовані галузі чи професії вузького спрямування — вузькопрофільних шкіл різних рівнів. Можна навіть стверджувати, що шкільна криза, що зайшла сьогодні через те, що цей процес диференціації та конкретизації хаотичний і позбавлений певного ґрунту, ретельно продуманого та свідомо наміченого плану, криза програми та системи шкільної освіти, себто криза загального напрямку підготовки сучасних інтелектуалів, значною мірою є одним з аспектів і наслідків ширшої та загальнішої органічної кризи. Поділ школи на класичну та професійну був раціональним підходом: професійна школа для виконавчих клас, класична — для правлячої класи та інтелектуалів. Розвиток промисловости в місті та на селі дедалі більше потребував нового типу міського інтелектуала: так поряд з класичною школою розвивалась технічна (професійна, але не для

підготовки робітників), що змушує сумніватися в самому принципові конкретного напрямку культури загалом і гуманістичної спрямованості школи, заснованої на греко-романській традиції. Щойно цей напрямок потрапив на язик, він, можна сказати, став приреченим, адже його навчальний потенціал значною мірою ґрунтувався на загальному та беззаперечному традиційному престижі певної форми цивілізації.

Сьогодні є тенденція скасувати школу «непожитного» типу (такої, що приносить користь не одразу) і суто «навчальної» або бажання залишити тільки один екземпляр цієї школи для невеличкого кола еліти чоловіків і жінок, які не мусять думати про набуття професії, та створити більшу кількість спеціалізованих професійних шкіл, що визначатимуть майбутню долю учнів і їхню майбутню діяльність. Під час кризи вирішити раціонально можна так: єдина початкова школа загальної культури, гуманістична, загальноосвітня, що вона забезпечувала би належний рівень умінь ручної праці (в технічному, промисловому пляні) і розвиток здібностей до розумової праці. Від цього типу єдиної школи через повторювані іспити з професійної орієнтації відбуватиметься перехід до однієї зі спеціалізованих шкіл або на виробництво.

Слід зважати на нові тенденції, що через них будь-яка практична діяльність веде до створення власної спеціалізованої школи, так само як будь-яка інтелектуальна діяльність веде до створення власних культурних гуртків, що вони функціонують як позашкільні заклади, спеціалізовані на створенні умов, завдяки яким можна слідкувати за прогресом у їхній науковій галузі. Можна також зауважити, що дедалі частіше органи, вповноважені приймати рішення, намагаються розділити свою діяльність на два «органічні» види: підготовку рішень (головна діяльність) та техніко-культурну роботу, під час котрої питання, що потребують розв'язання, спочатку вивчають та аналізують фахівці-науковці. Така діяльність вже створила цілий бюрократичний апарат з новою структурою, а отже, окрім спеціалізованих компетентних відділів, що готують технічні матеріали для керівних орга-

нів, створено другий орган більш-менш «добровільних» працівників з «непожитною» освітою, набраних серед працівників промислової, банківської, фінансової сфери. Так постає один з механізмів, почерез який бюрократичні чиновники контролюють демократичні режими та парламенти; і на сьогодні цей механізм органічно шириться та залучає великих фахівців з царини приватної практичної діяльності, котра таким робом контролює як режими, так і бюрократію. Оскільки йдеться про органічний розвиток, що веде до залучення фахівців з практичної політики і працівників, що вміють керувати практичною діяльністю великих і складних сучасних національних суспільств, кожна спроба подолати ці тенденції ззовні досі породжувала лише моралістичні проповіді та риторичний стогін. Це підводить до питання про зміни в системі підготовки персоналу, компетентного у питаннях здійснення політики, почерез розширення його культури відповідно до нових потреб та до питання про появу нових типів професіональних чиновників, які б приймали рішення спільно. Традиційний тип політичного «керівника», підготовленого тільки для виконання юридичних і формальних обов'язків, стає анахронізмом і становить небезпеку для держави: керівник повинен мати мінімальний рівень загальної технічної культури, що дозволяє йому якщо не «створити» правильне рішення самотужки, то принаймні судити рішення експертів, а потім вибрати правильне з «синтетичного» огляду політичної техніки. Тип керівної колегії, що намагається здобути технічні знання, необхідні для реальної роботи, описано деінде¹⁶, де йдеться про те, що відбувається в редакціях певних журналів, які функціонують одночасно як редакції і як культурні кола. «Коло» колективно критикує, а отже допомагає написанню творів певними авторами, чию напружену роботу організовано згідно з раціонально розробленим пляном і поділом праці. Почерез колегіальне обговорення та критику (що містить поради, рекомендації, методичні вказівки, конструктивну критику, що вона спрямована на взаємне навчання) кожен діє як фахівець у своїй справі, збагачуючи колективний досвід, що реально допомагає певним редакторам покращити знання чи

набути вмінь найпідготованішої людини, забезпечуючи налагоджене й органічне співробітництво в журналі, до того ж ще й створюючи умови для появи однорідної групи інтелектуалів, готових до регулярного та методичного вироблення «книжкової» продукції (не лише принагідних публікацій і окремих статей, а органічно цілісних творів). Поза сумнівом, у цьому виді колективної діяльності кожна праця сприяє виробленню нових навичок та можливостей для роботи, оскільки вона створює дедалі органічніші умови праці: архіви, бібліографічні картотеки, збірки основних спеціальних творів. Ця праця вимагає суворої боротьби зі звичними дилетантизмом, імпровізацією, «ораторськими» та деклямаційними рішеннями. Робота має завершуватися письмово, критика також має подаватися письмово як короткі нотатки; цього можна досягти, завчасно розподіляючи матеріал. Написання заміток і критики — дидактичний принцип, що став коначним через потребу боротися зі звичками, породженими ораторським мистецтвом: багатослів'ям, деклямацією та паралогізмом. Ця розумова праця необхідна, щоби самотужки навчитися тому, що вивчають у «правильній» професійній школі, для «тейлоризації» розумової праці. Відтак принцип «старців святої Дзіти»¹⁷, про який говорить де Санктіс у спогадах про неаполітанську школу Базиліо Пуоті, корисний: цей спосіб сприяє своєрідному «розшаруванню» навичок і відносин, формуються робочі групи під керівництвом найдосвідченіших і найрозвиненіших, щоби прискорити підготовку найвідсталіших і неуків.

Важливим у вивченні практичної організації єдиної школи є питання шкільного навчання на різних ступенях відповідно до віку та інтелектуально-морального розвитку учнів і тим, що кладе собі за мету школа. Єдина школа чи гуманістична (термін «гуманізм» сприйманий тут у широкому сенсі, а не тільки в традиційному значенні), або загальноосвітня школа, має прагнути залучити до соціальної діяльності молодь певного рівня зрілості, сформувавши її інтелектуально та практично, навчивши її самостійно орієнтуватися та бути ініціативним. Термін обов'язкової освіти залежить від загальних економічних умов, адже саме вони

можуть вимагати від молоді певного негайного продуктивного внеску. Єдина школа потребує, щоби держава взяла на себе видатки за утримання учнів, що їх сьогодні сплачують родини, себто це означає докорінну зміну б'юджету міністерства народної освіти, його нечуване розширення та ускладнення: вся функція навчання та підготовки нових поколінь перетворюється з приватної на державну, бо тільки в цей спосіб можна залучити всі покоління, не поділяючи їх на групи або касти. Але це перетворення школи потребує безпрецедентних змін у практичній організації школи, себто будівництва, наукових матеріалів, викладацького складу тощо. Надто потребує збільшення викладацький склад, оскільки школа працює щоефективніше та щоінтенсивніше, щоменше учнів припадає на одного вчителя, а це породжує додаткові проблеми, що їх неможливо вирішити легко та швидко. Питання шкільних приміщень також непросте, бо цей тип школи має бути коледжем з гуртожитками, їдальнями, спеціалізованими бібліотеками, залами для семінарських занять та іншої роботи. Відтак спочатку новий тип школи має обслуговувати невеличкі групи молоді, відібраної за конкурсом або призначеної відповідними установами на власний розсуд. Сьогодні тривалість навчання в єдиній школі має відповідати періодові навчання в початковій і середній школі, реорганізованих не лише за змістом і методами навчання, але і за різними рівнями навчання. Термін навчання на першому рівні початкової школи не повинен тривати довше, ніж 3-4 роки, а заразом із вивченням основ «прикладної» освіти: читанням, письмом, арифметикою, географією, історією, — особливу увагу слід приділити предмету, що ним сьогодні нехтують, а саме «правам і обов'язкам», себто основам держави та суспільства як основних елементів нового світогляду, що борються зі світоглядом, притаманним різним соціальним традиційним середовищам, себто у боротьбу з поняттями, що їх можна назвати фольклорними. Проблема освіти, що потребує вирішення, в тому, щоби пом'якшити та упліднити догматичний напрям, що його неможливо уникнути на початках навчання. Звісно, подальший курс має тривати не більше за шість ро-

ків: в 15-16 років можна було би закінчити всі ступені єдиної школи. Можна заперечити, нібито такий курс є заважким через свою інтенсивність, але цього не уникнути, якщо дійсно хочемо досягти результатів: нинішня організація класичної школи прагне цього, але не досягає. Проте можна сказати, що весь комплекс нової організації має містити в собі всі ті загальні елементи, що уповільнюють навчання, принаймні для частини учнів. Що це за елементи? В деяких родинах, надто в гурті інтелектуалів, дітей вчать протягом шкільного життя, вони всмоктують багато знань і навичок, як то кажуть, наче губка, а це полегшує навчання в школі: вони вже знають літературну мову та вдосконалюють це знання, себто володіють засобами вираження і знаннями технічно досконалішими, ніж ті, що їх має половина всіх учнів віком від 6 до 12 років. Так, міські учні, оскільки вони живуть у місті, ще до шести років вже ввібрали в себе багато знань і навичок, що полегшують навчання в школі, роблять його більш плідним, прискорюють засвоєння програми. Всередині організації єдиної школи треба створити принаймні найважливіші з цих умов, не кажучи про те, що на додачу до того, що існує в єдиній школі, має ширитися мережа дитячих садків та інших закладів, що в них ще до настання шкільного віку діти звикали б до певної колективної дисципліни та набували дошкільних знань і навичок. Насправді єдину школу слід організувати як коледж з колективним життям, що не зупиняється ні вдень ні вночі та є вільним від нинішніх форм лицемірної та механічної дисципліни, а навчання має проводитися колективно за допомоги викладачів і кращих студентів, навіть у години так званих індивідуальних занять тощо.

Головна проблема насувається там, де йдеться за етап шкільного навчання, що він сьогодні представлений ліцеями і нічим не різниться за типом навчання від попередніх клас, окрім абстрактного припущення про більшу інтелектуальну та моральну зрілість учня, оскільки той подорослішав і примножив досвід. Дійсно, між ліцеєм й університетом, а значить між школою та життям — прірва (рветься неперервність), тобто немає раціонального переходу від кількості (вік) до якості (розумової та моральної зрілості). Від майже

суто догматичного навчання, де важить пам'ять, переходять до творчого етапу або етапу самостійної та незалежної праці; від школи з накиненою дисципліною й авторитарним контролем відбувається перехід до фази професійного навчання або професійної роботи, де розумова самодисципліна та моральна незалежність теоретично необмежені. І це відбувається відразу по кризі статевого дозрівання, коли ще не добігла кінця боротьба інстинктивних та елементарних пристрастей з обмеженнями характеру та моральної свідомості, що вони тільки формуються. А в Італії, де в університетах немає звичаю працювати за типом «семінарських занять», перехід ще більш різкий і механічний.

Ось чому останній етап навчання в єдиній школі слід розробляти та організовувати як вирішальну фазу, на якій учню прагнуть прищепити цінності «гуманізму», виховати розумову самодисципліну та моральну самостійність, необхідні для подальшої спеціалізації як у галузі науки (навчання в університеті), так і в царині безпосередньої практично-виробничої діяльності (промисловість, бюрократія, комерція тощо). Дослідження і вивчення творчих метод у науці і житті має розпочинатися на цьому останньому етапі в школі та має покінчити тут з монополією університету, а також не полишити це на розсуд практичного життя: цей етап шкільної освіти вже має сприяти розвитку елементів індивідуальної відповідальності та самостійності, бути творчою школою (необхідно розрізняти творчу школу й активну школу, а також навчання за методикою з Делтона¹⁸. Вся єдина школа є активною школою, хоча й необхідно ввести обмеження на лібертаріанську ідеологію в цій царині та енергійно вимагати виконання своїх обов'язків від дорослих, себто держави, щодо «належного формування» нового покоління. Ми досі є в романтичній фазі активної школи, де як реакція на минуле елементи боротьби проти механічної та єзуїтської школи надто великі; треба увійти в «класичну», раціональну фазу — віднайти серед поставлених цілей природне джерело для розробки метод і форм. Творча школа є завершенням активної школи: на першому етапі відчувається прагнення дисципліни, навіть нівелювання задля своєрідного «підпоряд-

кування», що можна було би назвати «динамічним»; на творчому етапі, спираючись на здобутий соціальний «колективізм», є прагнення розвитку особистості, що стала самостійною і відповідальною, при цьому твердою та цілісною, зрозумівши моральний та соціальний обов'язок. Водночас творча школа не означає школу «винахідників і першовідкривачів»; вона позначає фазу в розвитку метод дослідження і пізнання, але не втілення в життя певної «програми», кінце оригінальної та новаторської. У цій фазі навчання триває завдяки добровільним і самостійним зусиллям учня, а вчитель виконує функцію просто дружнього наставника, як це є — або має бути — в університеті. Відкрити самостійно, без підказок і сторонньої допомоги, істину, це — творчість, навіть якщо ця істина застаріла, — таке відкриття означає володіння методом; хай там як, але воно означає, що розпочалася фаза розумової зрілості, коли можна відкривати нові істини. Тому тут основна шкільна діяльність триватиме на семінарах, у бібліотеках, в експериментальних лабораторіях; у цій фазі вивчатимуться органічні потреби та вміння, щоби згодом дати вказівки щодо професіональної орієнтації). Поява єдиної школи означає початок нових відносин між розумовою працею та фізичною не лише в школі, але загалом у соціальному житті. Об'єднавчий принцип відбивається на всій організації культури, перетворюючи її та наповнюючи новим змістом. Нова роль, яку відіграватимуть університети та академії. Сьогодні ці два види інститутів незалежні одне від одного, а академії є символом — що його незрідка справедливо беруть на кпини — розриву між «високою культурою» та життям, між інтелектуалами та народом (відси той успіх, що його мали футуристи в перший антиакадемічний, антитрадиціоналістичний період *Sturm und Drang*¹⁹ тощо). У новій ситуації співвідношення між життям і культурою, між розумовою та фізичною працею академії мають перетворитися на культурні організації (з упорядкування, розвитку та творчості) для тих елементів, які по закінченню навчання в єдиній школі перейдуть до професійної праці, стати для них засобом зв'язку з університетськими елементами. Члени суспільства — професіонали своєї справи не повинні

бути інтелектуально пасивними, але вони повинні — за ініціативи колективу, а не певних осіб-виконавців соціальної органічної функції, що її визнано суспільно потрібною та корисною, — брати участь у житті спеціалізованих установ у всіх галузях науково-дослідницької діяльності, де вони зможуть працювати і де вони знайдуть необхідні допоміжні засоби для всіх видів культурної діяльності, до якої вони хотіли б долучитися. Академічну організацію радикально реорганізувати й оновити. Територіально вона має бути централізованою за компетенцією та спеціалізацією: національні центри, до яких приєднуються великі вже існуючі заклади, регіональні та провінційні відділення, що вони об'єднують товариства у містах і сільській місцевості. Поділ на відділення відбуватиметься за виконуваними ними науково-культурними функціями, що вони всі матимуть представництва в вищих центрах і лише частково — в місцевих товариствах. Уніфікувати різні типи чинної культурної організації: академії, інститути культури, філологічні товариства тощо; об'єднати традиційну академічну роботу, що вона полягає головно в систематизації накоплених знань або в намаганні встановити середнє значення національної думки як вказівок для інтелектуальної діяльності, з діяльністю, пов'язаною з колективним життям, зі світом виробництва та праці. Буде контроль за галузевими конференціями, за діяльністю з наукової організації праці, експериментальними виробництвами тощо. Буде розроблено принцип пошуку та висування з народних мас здібних особистостей, що їхні таланти сьогодні гублено та марновано в помилках і безплідних пошуках. Кожне місцеве товариство конче матиме відділення гуманітарних і політичних наук, і поступово організовуватимуться інші спеціалізовані відділи для вивчення технічних питань промисловости, сільського господарства, організації та раціоналізації праці — фабричної, сільськогосподарської, чиновницької тощо. Періодичні з'їзди різного рівня уможливллять пошук найздібніших.

Було би корисно мати повний список академій та інших наявних сьогодні культурних організацій, а також знати питання, якими вони головно займаються та які висвітлені в

їхніх працях; зазвичай ідеться про цвинтар культури, що функціонує в царині психології панівної класи.

Ці організації та університети мають тісно співпрацювати, так само як усі спеціалізовані школи всіх видів (військова, військово-морська тощо). Мета — централізувати та стимулювати національну культуру, переборюючи тут католицьку церкву.

(Цю модель організації праці в галузі культури згідно з загальними принципами єдиної школи слід ретельно розробити у всіх її частинах, і вона має правити за посібник для створення бодай найелементарнішого та найпримітивнішого культурного центру, що заповідається як ембріон і молекула всієї обіймистої структури. Крім того, ініціативи — перехідні та експериментальні — слід плянувати так, щоби вони могли влучитися у загальну схему як життєво важливі елементи, що прагнуть створити цілу схему. Ретельно вивчити організацію і розвиток Ротарі-клубу²⁰.)

Зошит 13, §<1>. *Особливість «Державця»* полягає у тому, що це не систематизований трактат, а «жива» книга, що в ній політична ідеологія і політична наука переплітаються в драматичній формі «міту». На відміну від утопії чи схоластичного трактату (а саме в цих формах існувала політична наука до Макіавеллі), він надав своїм концепціям фантастичної та художньої форми, що в її межах доктрина та раціональний елемент втілені в образі кондотьєра¹, що пластично та «антропоморфно» символізує «колективну волю». Формування певної колективної воли, спрямованої на досягнення певної політичної мети, представлене не почерез педантичне обґрунтування та класифікацію принципів і критеріїв способу дії, а почерез властивості, характерні риси, обов'язки, вимоги до конкретної людини, і саме це впливає на художню уяву тих, кого слід переконати, і надає конкретнішої форми політичним пристрастям. (Слід вивчити політичні трактати авторів, що жили до Макіавеллі, та подивитися, чи є серед них твори на кшталт «Державця». Цю «мітичну» особливість «Державця» підкреслює навіть його завершення: описавши ідеального кондотьєра,

Макіявеллі з великою художньою силою закликає реально-го кондотьєра зреалізувати цей образ історично, і цей пристрасний заклик лунає мало не на кожній сторінці книги, у такий спосіб надаючи їй драматичного характеру. В «Пролєгоменах» Л. Руссо² назвав Макіявеллі художником політики, і в цій книзі раз навіть подибуємо слово «міт», але не в згаданому значенні.)

«Державця» Макіявеллі можна було б сприймати як історичний приклад сорелівського «міту», себто політичної ідеології, що не є ані тверезою утопією, ані розсудливою доктриною, але є твором конкретної фантазії, що впливає на роз'єднаний і розпорошений народ, щоби підбурити його та організувати його колективну волю. Утопічний характер «Державця» полягає в тому, що державець історично не існував, об'єктивно та безпосередньо не являвся італійському народу, а був щирою доктринерською абстракцією, символом керівника, ідеального кондотьєра; але елементи пристрасності та мітології, що містяться у цій книжці та мають велику драматичну силу, під кінець зосереджуються та вриваються у життя через заклик до Державця, що «є насправді». Протягом усієї книги Макіявеллі розмірковує, яким має бути Державець, щоби повести народ до застнування нової держави, і оповідь суворо логічна, науково неупереджена; у прикінцевому розділі власне Макіявеллі «стає народом», зливається з народом, але не з народом загальною, а з народом, що він його переконав попередніми аргументами, — народом, чиєю свідомістю та вираженням стає сам, чим відчуває себе, з яким себе ототожнює; здається, що вся «логічна» робота є просто саморефлексією народу, внутрішнім міркуванням, що розвивається у народній свідомості та завершується мимовільним пристрасним криком. Пристрасть через саморефлексію знову стає «почуттям», лихоманкою, фанатизмом дії. От чому епілог Державця не є чимось поверхневим, «накинутим» іззовні, риторичним: його слід розуміти як конечний елемент твору, навіть як елемент, що проливає правдиве світло на весь твір загальною і перетворює його на «політичний маніфест».

Можна простежити, як Сорель від поняття ідеології-міту не дійшов до розуміння політичної партії, а зупинився на концепції професійної спілки. Щоправда, для Сореля «міт» найпосплідовніше виражений не в профспілці як організаторі колективної воли, а у практичній дії профспілки та у вже існуючій колективній волі — у практичній дії, що її найповнішим втіленням мав би стати загальний страйк, себто, так би мовити, «пасивна діяльність», негативна та попередня своїм характером (позитивною вона може стати тільки через угоду об'єднаних волей) діяльність, що не передбачає «активної та конструктивної» фази. Отже, у Сореля боролися дві необхідності: міт і критика міту, оскільки «будь-який наперед визначений плян є утопічним і реакційним». Розв'язка була узалежненою від ірраціонального імпульсу, від «сваволи» (у бергсонівському сенсі «життєвого імпульсу») або від «мимовільности». (Тут слід зауважити разюче протиріччя між порушенням Кроче проблеми історії та антиісторії та його неприязню до «політичних партій», порушення ним питання про передбачуваність соціальних фактів див.: «Критичні міркування», перша серія, стор. 150-152, рецензія на книгу Людовико Ліментані «Передбачення соціальних фактів», Турин: Бокка, 1907³. Якщо соціальні факти є непередбачуваними, і власне «передбачуваність» — лишень порожній звук, ірраціональне не може не запанувати, і будь-яка організація людей, це — антиісторія, «забобони»; лишається тільки вирішувати певні практичні проблеми у міру того, як вони постають з руху історії, виходячи з безпосередніх обставин: див. статтю Кроче «Партія як розсудливість і як упередження у царині культури та морального життя». Опортунізм стає єдиною можливою політичною лінією.) Але чи може міт бути «неконструктивним», чи можна, не виходячи за межі інтуїції Сореля, уявити, що продуктивним й ефективним буде інструмент, що полишає колективну волю на примітивній і початковій стадії її чистого формування заради роз'єднання (заради «розколу»), нехай і насильницького, що руйнує чинні моральні та правові відносини? Але чи не припинить ця колективна воля — примітивно сформована — існувати, відразу

розпавшись на безліч індивідуальних воľ, що, вступивши у позитивну фазу, йтимуть різними суперечливими напрямками? Не кажучи вже, що неможливе знищення, заперечення без прихованого, але реального будівництва, без стверджування — і не в «метафізичному» сенсі, а практично, себто політично, як партійної програми. Тут ми бачимо, що за спонтанністю заховано щирий механіцизм, за свободою (свавільні життєві пориви) — до краю можливий детермінізм, за ідеалізмом — абсолютний матеріалізм.

Сучасний Державець, державець-міт не може бути реальною людиною, конкретним індивідом — він може бути тільки організмом, складним елементом суспільства, що в ньому починає набувати конкретних обрисів колективна воля, що здобула визнання та вже встигла частково ствердитися практично. Цей організм уже надано історичним розвитком, він є політичною партією, першою клітинкою, що в ній з'єднуються паростки колективної воли, які прагнуть стати універсальними й тотальними. У сучасному світі лише безпосередня та неминуче історико-політична дія з конче швидким, блискавичним реагуванням, може мітично втілитися в конкретній особистості; швидкість реакції має стати необхідною за великої безпосередньої небезпеки — небезпеки, що миттєво розпалює пристрасті та фанатизм, вбиваючи критичність мислення та нищівну іронію, здатні зруйнувати «харизматичну» постать кондотьєра (як це сталося в авантурі Буланже⁴). Але така безпосередня дія самою своєю природою не може бути довготривалою та органічною: майже завжди вона буде ідентичною з реставрацією та реорганізацією, але аж ніяк не характер, властивий утворенню нових держав і нових національних та соціальних структур (як це було з «Державцем» Макіавеллі, де аспект реставрації був суто риторичним елементом, тісно пов'язаним з літературними уявленнями про Італію, спадкоємицю Риму, покликану відновити лад і могутність Риму), характер «охоронний», а не оригінально творчий, себто такий, що передбачатиме, що вже існуюча колективна воля знесилена, розпорошена, переживає небезпечну й загрозливу кризу, хоча й не смертельну й катастрофічну, і треба знову зо-

середитись і підкріпити її, а це геть не означає, що колективну волю слід створювати *ex novo* [з нічого. — *Ред.*], з самого першу, і спрямовувати на досягнення конкретних і раціональних цілей, що їх конкретність і раціональність ще не проявилися й не були скритиковані дійсним та визнаним історичним досвідом.

«Абстрактний» характер сорелівської концепції «міту» проявляється у ворожому ставленні (що набуває форми пристрасної етичної відрази) до якобінців, що вони були, безумовно, «категоричним втіленням» Макіявеллевого Державця. «Сучасний Державець» повинен мати розділ, присвячений якобінству (в тому широкому значенні, яке це поняття мало історично та повинно мати концептуально) як приклад того, як конкретно формувалась і діяла колективна воля, що — принаймні якимись сторонами — була оригінальною, створеною *ex novo*. А для цього треба, щоби колективна воля і політична воля загалом були визначені в сучасному розумінні; воля як активне усвідомлення історичної необхідності, як головний герой реальної та справжньої історичної драми.

Одну з перших частин дійсно слід присвятити «колективній волі», поставивши питання так: коли можна говорити про існування умов для формування та розвитку національно-народної колективної волі? Відци постає необхідність історичної (економічної) аналізи соціальної структури певної країни та «драматичного» зображення спроб пробудити цю волю, роблених впродовж століть, і причин їхньої дальшої поразки. Чому в Італії за Макіявеллі не було абсолютної монархії? Треба звернутися по досвід аж Римської імперії (питання мови⁵, інтелектуалів тощо), з'ясувати функцію середньовічних комун, значення католицизму та інше; взагалі треба підготувати нарис всієї історії Італії — стислий, але точний.

Причину невдач неодноразових спроб створити національно-народну колективну волю слід шукати в існуванні певних соціальних груп, що утворилися внаслідок занепаду буржуазії комун, в особливому характері інших груп, що відображають міжнародну роль Італії як місцезнаходження

церкви та хранителя Священної Римської імперії тощо. Ця роля та позиція, що з неї випливає, обумовлюють внутрішню ситуацію, що її можна назвати «економіко-корпоративною», себто з політичної точки зору найгіршою формою февдального суспільства, найменш прогресивною і найбільш застійною формою: у цій ситуації завжди була відсутня і не могла сформуватися справжня якобінська сила — та сама сила, що вона в інших країнах покликала до життя й організувала національно-народну колективну волю і застнувала сучасні держави. Чи є, зрештою, умови для цієї воли або, інакше кажучи, яким є теперішнє співвідношення між цими умовами та протиборчими силами? Традиційно протиборчими силами була земельна аристократія і земельна власність загалом з її типово італійською рисою — особливою «сільською буржуазією», паразитичною спадщиною, що її залишила сучасності поразка буржуазії комун як класи (сотня міст⁶, міста безмовности⁷). Позитивні умови слід шукати в існуванні міських соціальних груп, що розвилися у царині промислового виробництва та досягли певного рівня історико-політичної культури. Будь-яке формування національно-народної колективної воли буде неможливим, якщо маса селян-землеробів не увірветься — вся водночас — у політичне життя. За це боровся Макіавеллі своєю реформою ополчення, так вчинили якобінці підчас Французької революції; в цьому розумінні слід бачити якобінство Макіавеллі, що випередило час, зародок — більш-менш плідний — його концепції національної революції. Вся історія, починаючи з 1815 року, показує зусилля традиційних клас, спрямовані на недопущення того, щоби така колективна воля була сформована, на збереження «економічно-корпоративної» влади в міжнародній системі пасивної рівноваги.

Важливу частину «Сучасного Державця» слід присвятити питанню інтелектуально-моральної реформи, а саме питанню релігії чи світогляду. Також у цій царині ми бачимо традиційну відсутність якобінства та страх якобінства (останнім філософським вираженням цього страху є мальтузіанське ставлення⁸ до релігії Б. Кроче). Сучасний Держав-

вещь, коли хочете, має бути провісником і організатором інтелектуально-моральної реформи, що означатиме створення ґрунту для подальшого розвитку національно-народної колективної воли задля досягнення більш високої і всезагальної форми сучасної цивілізації.

Оці два ключові положення — формування національно-народної колективної воли, що її організатором і дієвим активним вираженням є «Сучасний Державець», й інтелектуально-моральна реформа — мали б утворювати структуру всієї праці. Конкретні пункти програми слід включити до першої частини, себто вони мають «драматично» впливати з оповіді, а не бути безживним і педантичним переліком аргументів.

Чи можлива культурна реформа та підвищення громадянського статусу пригноблених верств суспільства без попередньої економічної реформи та зміни їхнього становища в суспільно-економічному житті? Тому інтелектуально-моральна реформа не може не бути зв'язаною з програмою економічної реформи; насправді програма економічної реформи є тим конкретним способом, у який втілюється будь-яка інтелектуально-моральна реформа. «Сучасний Державець» мірою свого розвитку перевертає всю систему інтелектуальних і моральних відносин, оскільки його розвиток насправді означає, що кожна дія сприймана як корисна чи шкідлива, як добра або лиха залежно від того, як вона співвіднесена власне з «Сучасним Державцем» і як зміцнює його владу чи опирається їй. Державець у свідомості посідає місце божества або категоричного імперативу, стає основою сучасної світськості та повної секуляризації всього життя і всіх традиційних відносин.

Зошит 13, §<17>. *Аналіза ситуацій: співвідношення сил.* Саме проблема відношення між базисом і надбудовою є проблемою, яку слід точно окреслити та розв'язати, перш ніж братися за аналіз сил, що діють в історії певного періоду, та за визначення їх співвідношення. Слід триматися двох принципів: по-перше, жодне суспільство не визначає мети, якщо для її розв'язання ще немає необхідних і доста-

тих умов або якщо ці умови, принаймні, не з'являються та розвиваються; по-друге, жодне суспільство не гине, і його не можна змінити доти, доки воно спочатку не розвинуло всіх тих форм життя, що вони наявні в його внутрішніх відносинах (перевірити точне формулювання цих принципів).

[«Ні одна суспільна формація ніколи не гине доти, доки не розвинуто всіх тих продуктивних сил, для яких вона дає досить простору, а нові вищі продукційні відносини ніколи не заступають її місце, доки не народяться в лоні самого старого суспільства матеріальні умови для їхнього існування. Тим то людство завжди ставить собі тільки такі завдання, які воно може розв'язати, бо коли придивитися докладніше, то завжди виявляється, що саме завдання виникає лише там, де матеріальні умови його розв'язання вже існують або, принаймні, перебувають у процесі свого творення.¹» (Передмова «До критики політичної економії»)].

Зрозумівши ці два принципи, можна розгорнути цілу низку інших принципів історичної методології. Між тим у вивченні базису треба відрізняти органічні рухи (відносно сталі) від рухів, що їх можна було б назвати кон'юнктурними (вони виглядають випадковими, безпосередніми, майже другорядними). Кон'юнктурні явища, звісно, теж залежні від органічних рухів, але вони ніколи не мають суттєвої історичної ваги: зазвичай вони критиковані (щодень, але дріб'язково) лідерами невеликих груп і особами, що беруть безпосередню участь в державному управлінні. Органічні явища критиковані (історично-соціально) більшими угрупованнями, а не тільки публічними особами чи лідерами. Вивчаючи певний історичний період, ми розуміємо велику вагу, що її має ця відмінність. Має місце криза, що іноді триває десятиліттями. Така виїмкова тривалість означає, що у базисі з'явилися (визріли) не виправні суперечності і що політичні сили, які діють позитивно, щоби зберегти та захистити існуючий лад, намагаються виправити та подолати суперечності, не виходячи за певні межі. Ці наполегливі зусилля (адже жодна суспільна формація ніколи не визнає, що її рамки подолано) створюють «кон'юнктурний» ґрунт, що на ньому організовано сили опозиції, — сили, що

прагнуть довести (зрештою, цей доказ є «істинним», лише якщо він «стає новою дійсністю», якщо сили опозиції перемагають, але безпосередньо він проявляється у низці ідеологічних, релігійних, філософських, політичних, правових суперечок тощо, що їх конкретність оцінюється відповідно до того, чи вдасться їм бути переконливими і внести зміни в існуючу розстановку соціальних сил), що вже є необхідні та достатні умови, щоби розв'язати певні завдання, що мають бути історично розв'язаними (мають, оскільки кожне невиконання історичного обов'язку вимушено збільшує безлад і готує серйозніші катастрофи).

Помилка, якої часто припускаються в історично-політичній аналізі, полягає у невмінні знайти правильний баланс між тим, що є органічним, і тим, що є кон'юнктурним: так вдається представити безпосередньо дійсними ті причини, що вони насправді впливають опосередковано, або стверджувати, що правдиві лишень безпосередні причини; в одному випадку маємо справу із зайвим «економізмом» або педантичним доктринерством, в іншому — з надмірним «ідеологізмом»; в одному випадку переоцінюють механічні причини, в іншому — підносять волюнтаристський та особистісний елемент. (Ріжницю між органічними «рухами» і фактами та «кон'юнктурними» або випадковими рухами і фактами треба бачити завжди, а не лише тоді, коли має місце регресивний розвиток або гостра криза, — і тоді, коли бачимо прогресивний розвиток і процвітання, а також коли маємо стагнацію продукційних сил.) Важко достеменно встановити діалектичні відносини між двома видами руху, а отже і між двома напрямками пошуку, і якщо в історіографії помилка, це — серйозно, ще серйозніші помилки в мистецтві політики, коли йдеться не про реконструкцію історії, а про творення історії: особисті бажання і приземлені та одверті пристрасті сприяють помилкам, оскільки вони затуляють собою об'єктивну та неупереджену аналізу, і це відбувається не як свідомий «засіб» для стимулювання дії, але як самообман. Змія і в цьому випадку кусає заклинача змій, себто демагог стає першою жертвою власної демагогії.

Неспроможність проаналізувати безпосередній момент «співвідношення сил» пов'язана з реліктами вульгарного ліберального розуміння, що в його рамках синдикалізм є прогресивнішим проявом (на загал, насправді він був назадницьким). Насправді вульгарні ліберальні погляди, згідно з якими велике значення надавалося співвідношенню політичних сил, організованих у різні за формою партії (читачі газет, парламентські та місцеві вибори, масові партійні організації та об'єднання у вузькому розумінні слова), були прогресивнішими за синдикалізм, що він найважливішим вважав лише основоположне соціально-економічне відношення. Вульгарні ліберальні концепції безумовно враховували й це співвідношення (на це вказує багато ознак), але в них найбільше підкреслювали співвідношення політичних сил, що були вираженням першого і це перше насправді включали. Ці залишки вульгарних ліберальних поглядів подибуємо в низці трактатів, що в них говориться про зв'язок з філософією практики і що вони призвели до дитячих примх і оптимізму.

Ці методологічні критерії вповні набудуть наочного та дидактичного значення, коли їх застосовуватимуть, розглядаючи конкретні історичні події. Можна незле прикласти їх до подій, що відбувались у Франції з 1789 по 1870 рік². Думаю, що для певності викладу треба охопити весь цей період. Насправді тільки в 1870-1871 роках, з повстанням Комуни, історія вичерпала всі запаси, відкриті 1789 року, коли нова кляса не тільки здобула владу та перемогла представників старого суспільства, яке відмовлялось визнати себе подоланим, але також перемогла нові групи, які вважали, що віджила своє і та нова структура, що вона постала з перевороту, розпочатого 1789 року, і цим засвідчила власну життєздатність проти старих і нових. Крім того, саме в 1870-1871 стають неефективними основні засади політичної стратегії та тактики, що були практикованими після 1789 року та досягли своєї ідеологічної зрілості близько 1848 (йдеться про засади, що їх можна узагальнити формулою «безперервної революції»; було б цікаво вивчити, що саме з цієї формули проявилось у стратегії Мадзіні³ — наприклад,

у Міланському повстанні 1853 року⁴ — і чи було це свідомим). Свідченням правильності цієї точки зору є те, що історики досі не дійшли згоди (і справді неможливо, щоби всі погодились одне з одним у цьому питанні) щодо того, де починаються і де завершуються події Французької революції. Для деяких (приміром, для Сальвеміні⁵) революція завершилася біля Вальмі⁶: Франція створила нову державу і організувала військово-політичну силу, спроможну стверджувати та відстоювати її суверенітет. На думку інших, Революція тривала до Термідора⁷, вони також кажуть, що було кілька революцій (події 10 серпня⁸ були революцією самі собою тощо. Див. «Французьку революцію» А. Матьєза⁹ в серії Колена). Будь-яка спроба тлумачення Термідору та ролі Наполеона¹⁰ спричиняється до найгостріших суперечок: революція чи контрреволюція? Тощо. Для інших історія Революції тривала до 1830, 1848, 1870 і навіть до світової війни 1914 року.

Всі вони певною мірою мають рацію. Насправді внутрішні протиріччя французької соціальної структури, що зайшли після 1789, відносно розв'яжуть тільки у Третій республіці¹¹, і у Франції 60 років триватиме період врівноваженого політичного життя, що розпочався по 80 роках потрясінь у вигляді «хвиль» із щораз довшою відстанню між ними: 1789, 1794, 1799, 1804, 1815, 1830, 1848, 1870¹². Саме вивчення цих «хвиль» різної сили дозволяє реконструювати відносини між базисом і надбудовою з одного боку та між розгортанням органічного і кон'юнктурного руху на рівні базису — з іншого. Водночас можна сказати, що діалектичне посередництво між двома методологічними принципами, визначеними на початку цієї замітки, можна знайти в історико-політичній формулі безперервної революції.

Ще один бік цієї проблеми — питання так званого співвідношення сил. Дуже часто в історичних оповідках подибуємо вислів: сприятливе — чи несприятливе — співвідношення сил для тих чи тих подій. Говорячи суто теоретично, це формулювання нічого не пояснює — чи майже нічого, — але вкотре повторює те, що ще треба пояснити, передньо явивши це як факт, а потім як абстрактний закон і пояс-

нення. Отже, приписувати принципів дослідження і тлумачення силу «історичної першопричини» — теоретична помилка.

У міжчасі у «співвідношенні сил» необхідно розрізняти особливі стадії або етапи; ось головніші:

1) Співвідношення соціальних сил тісно пов'язане з об'єктивним, незалежним від воли людини базисом; співвідношення можна виміряти за допомогою точних або природничих наук. Залежно від розвитку матеріальних продукційних сил ми маємо соціальні групи, кожна з яких має свою функцію та своє місце у виробництві. Це відношення є як воно є — тугою реальністю: ніхто не може змінити кількість компаній і їхніх співробітників, кількість міст із певним міським населенням тощо. Ці базові відомості дозволяють з'ясувати, чи є у певному суспільстві умови, для подальшого перетворення, себто дозволяють контролювати реалістичність і доречність різних ідеологій, що вони народились на власному ґрунті, на ґрунті протиріч, породжених розвитком цього суспільства.

2) Наступне, це — співвідношення політичних сил, а саме оцінка однорідності, самосвідомості й організації роботи різних соціальних груп. Цей момент можна проаналізувати та розділити на різні етапи, що відповідають різним моментам колективної політичної свідомості так, як вони досі проявлялися в історії. Першим і найпростішим є економіко-корпоративний момент: комерсант відчуває обов'язок виказати солідарність із іншим продавцем, виробник — з іншим виробником тощо, але продавець ще не відчуває солідарності з виробником; себто є тісна єдність і відчуття обов'язку організуватися на рівні професійної групи, але не на рівні ширшої соціальної групи. Другою стадією є усвідомлення солідарності інтересів усіх членів соціальної групи, але все одно тільки у суто економічній царині. Уже на цьому етапі порушене питання про державу, але тільки з огляду досягнення політико-юридичної рівності в рамках панівних груп: заявляють про право на участь у законодавчій діяльності й управлінні чи, можливо, навіть на внесення змін у ці види діяльності, на їхнє реформування,

але принципово не виходячи за чинні рамки. Третій момент, це — момент усвідомлення того, що власні корпоративні інтереси, в їх нинішньому та майбутньому розвитку, виходять за корпоративні межі суто економічної групи та можуть і мають стати інтересами інших підпорядкованих груп. Це суто політичний етап, що засвідчує рішучий перехід від базису до сфери складних надбудов; це стадія, що на ній бувші ідеології стають «партією», вступають у протистояння та боротьбу, поки лише одна з них — чи принаймні лише одна з їхніх можливих поєднань — не почне переважати, встановлюючи свою владу, розходячись на всі боки соціальної сфери, а також несучи з собою, крім узгодженості економічних і політичних цілей, ще й інтелектуальну та моральну єдність, порушуючи всі ті питання, навколо яких розвивається боротьба не на корпоративному рівні, а в царині «універсального», і встановлюючи у цей спосіб гегемонію головної соціальної групи над низкою підпорядкованих груп. Про державу думають як про власний орган певної групи, що має створити сприятливі умови для максимального розширення групи, проте цей розвиток і розширення подають як рушійну силу універсального розвитку, як розвиток усіх «національних» сил; себто дії панівної групи координують безпосередньо з загальними інтересами підпорядкованих груп, а державне життя сприймане як безперервне формування та подолання (в межах закону) нестійкої рівноваги між інтересами основної групи і підпорядкованих груп — рівноваги, що в ній переважають інтереси панівної групи, але тільки до певного моменту, себто вони не зосереджені суто на корпоративно-економічних інтересах. У реальній історії ці моменти, то об'єднуючись, то роз'єднуючись, взаємопов'язані, так би мовити, горизонтально та вертикально, себто відповідно до економіко-соціальної діяльності («горизонталь») та залежно від території («вертикаль»), кожна з цих комбінацій може бути представлена власним організованим економіко-політичним вираженням. Проте слід зважити, що ці внутрішні відносини національних держав тісно переплетені з міжнародними відносинами і в цей спосіб творять нові не-

повторні та конкретно-історичні комбінації. Ідеологія, народжена у більш розвиненій країні, приходить у менш розвинені країни та поширюється в них, впливаючи на місцеві комбінації ідеологій. (Приміром, релігія завжди була джерелом таких ідеологічно-політичних національних і міжнародних комбінацій, а разом із релігією й інші міжнародні союзи, масонство, Ротарі-клуб, жиди, професійні дипломати, що з них вибиваються різні за історичним походженням політичні діячі; вони сприяють перемозі в певних країнах і функціонують як міжнародні політичні партії, що у своїй діяльності в певній країні можуть розраховувати на підтримку міжнародної сили; разом з тим релігію, масонів, Ротарі-клуб, жидів тощо можна об'єднати в соціальну категорію «інтелектуали», що її функція в міжнародному масштабі — посередництво між крайнощами, «соціалізація» технічних винаходів, що надають додатковий імпульс діяльності керівників, забезпечення компромісів і виходів із надзвичайних станів.) Цей взаємозв'язок між міжнародними силами і національними силами ще складніший через наявність у кожній державі кількох різних за своєю структурою територій зі своєрідним співвідношенням сил на всіх рівнях (так, Вандея¹³ була зв'язана з силами міжнародної реакції і представляла їх в територіальних кордонах Франції; так, Ліон у Французькій революції був іншою статтю співвідношень тощо).

3) Третім моментом є відношення збройних сил, що час від часу має головне значення (історичний розвиток постійно коливається між першим і третім моментом по через другий). Але він також не є чимось монолітним і не одразу вкладається у схему, його також можна розділити на два рівні: військовий у вузькому розумінні слова (або військово-технічний) і рівень, що його можна назвати військово-політичним. Ув історії ці два рівні проявлювані як різноманітні комбінації. Типовим відношенням, що може правити за крайнє, є те, коли націю піддано військовому утиску з боку держави, що прагне здобути державну незалежність. Це відношення є не суто військовим, а радше політично-військовим, адже такий утиск неможливо пояснити в ін-

ший спосіб ніж станом соціального розпаду пригнобленого народу і пасивності народної більшості; незалежність не можна здобути лишень військово, не залучаючи військові та військово-політичні сили. Насправді, якби пригнобленій нації довелося чекати, поки панівна держава дозволить їй організувати власну армію у вузькому та технічному значенні цього слова, щоби розпочати боротьбу за незалежність, чекати довелося б чимало (може трапитися так, що панівна нація задовільняє вимогу меншини мати свою армію, але це тільки означає, що боротьба точиться вже давно і навіть є перемоги на військово-політичному рівні). Отже, пригноблена нація спочатку протистоїть панівній військовій силі суто «військово-політичною» силою, себто нація вдається до форм політичної дії, що можуть мати наслідки військового характеру: 1) що здатні зруйнувати військову могутність панівної нації; 2) що змушують панівну військову силу розріджуватися і розпорошуватися по великій території, зводячи нанівець свій бойовий потенціал. Підчас італійського Рісорджименто помічаємо катастрофічний брак політично-військового керівництва, надто в «Партії дії»¹⁴ (через природжену неспроможність), але також у п'ємонтській поміркованій партії¹⁵ як до, так і після 1848 року, звісно, не через неспроможність, а через «економічно-політичне мальтузіанство», себто тому, що вони не хотіли навіть згадувати про перспективу аграрної реформи, і через небажання скликати національні установчі збори, вони працювали на поширення п'ємонтської монархії на всю Італію, без огляду на якісь умови чи обмеження з боку народу, весь процес мав узаконюватися тільки на регіональних плебісцитах.

Іншою справою, що вона пов'язана з попередніми, є з'ясувати, чи серйозні історичні кризи конче обумовлені безпосередньо економічними кризами. Відповідь на це питання ховається у попередніх абзацах, де розглянуто питання, що є просто іншим способом вираження того самого питання, що воно тепер нас цікавить, проте все ще необхідно — з дидактичних міркувань з огляду на особливості потенційної аудиторії, — вивчити усі варіанти, коли одне й те

саме питання постає як нова та самостійна проблема. Слід відкинути ту точку зору, що безпосередні економічні кризи самі собою призводять до серйозних подій; вони можуть лише створити сприятливіші умови для поширення певних способів мислення та порушення і розв'язання питань, що стосуються всього подальшого розвитку державного життя. Крім того, всі твердження щодо періодів криз або процвітання можуть призвести до однобоких суджень. У своєму історичному нарисі про Велику Французьку революцію (видавництво Армана Колена) Матьєз — на відміну від традиційної вульгарної історії, що вона апріорі «знаходить» кризу, що обов'язково збігається з великим порушенням соціальної рівноваги, — стверджує, що до 1789 року безпосередня економічна ситуація була досить добра, тому не можна сказати, що падіння абсолютистської держави відбулося через критичне зубожіння (див. точні слова Матьєза). Слід зазначити, що держава переживала страшну фінансову кризу, вона мусила відповісти, котра з трьох привілейованих соціальних верств має принести жертви, щоби дати раду державним і королівським фінансам. До того ж, якщо економічне становище середньої кляси було квітучим, то пересічне становище робітничої кляси в містах і на селі таким бути не могло (це надто правдиве щодо села, де хронічна бідність було масовою). Так чи так рівновагу сил було захитано не суто через механічні причини зубожіння соціальної групи, що була зацікавлена у захитуванні рівноваги й таки її захитала, але це сталося через суперечки на рівні, що височив над безпосереднім економічним світом, — суперечки, пов'язані з клясовим «престижем» (майбутніми економічними інтересами), з запаморочливим почуттям незалежності, самостійності та влади. Конкретно питання економічної скрути або добробуту як причини нових історичних реалій є одним з аспектів питання співвідношення сил на різних рівнях. Зміни можуть відбутися або тому, що добробутові загрожують особисті інтереси конкуруючої групи, або тому, що злидні стали нестерпними, а в старому суспільстві немає жодної сили, здатної покращити ситуацію і відновити норму у законний спосіб. Отже, можна сказати,

що всі ці елементи є конкретними проявами кон'юнктурних коливань всіх соціальних співвідношень сил, відповідно до якого відбувається перехід до політичного співвідношення сил і далі — до військового співвідношення. Без цього розвитку від одного моменту до іншого — і це процес, де головну роль грають люди, їхні воля та здібності — нагоду не використано, що може мати суперечливі наслідки: або старе суспільство чинить опір і забезпечує собі «перепочинок», фізично винищуючи еліту противника та тероризуючи його масові резерви, або відбувається взаємне знищення противборчих сторін з встановленням миру на кладовищі, можливо, у присутності вартового-іноземця.

Але найважливіше спостереження у кожній конкретній аналізі співвідношення сил таке: ці аналізи не можуть і не повинні бути самоціллю (якщо тільки не йдеться про писання розділу з історії минулого), але вони важать, тільки якщо обґрунтовують практичну діяльність, вольову ініціативу. Вони показують точки найменшого опору, де силу воли можна прикласти краще, підказують безпосередні тактичні операції, показують, як краще організувати кампанії з політичної агітації, яка мова буде зрозумілішою народів тощо. Ключовим елементом будь-якої ситуації є постійно організована та заздалегідь підготовлена сила, що її можна виставити на поле бою, коли ситуація для цього стане сприятливою (а сприятливою вона може бути лише тоді, коли така сила є і коли вона сповнена бойового духу); тому важливим завданням є пильно та систематично формувати її, розвивати, працювати над її однорідністю, компактністю, над тим, щоби вона усвідомила себе як силу. На користь цього промовляє військова історія та зусилля, що їх докладають до приведення армії до поготівлі розпочати війну будь-якої миті. Великі держави стали великими саме тому, що вони завжди були готовими до дієвого втручання, якщо заходила сприятлива міжнародна обстановка, а вона була сприятливою саме тому, що була реальна можливість для ефективного втручання в неї.

Зошит 13, §<18>. *Певні теоретичні та практичні аспекти «економізму»*. Економізм — теоретичний рух за вільну торгівлю, це — теоретичний синдикалізм¹. Слід зрозуміти, якою мірою теоретичний синдикалізм походить від філософії практики і наскільки — від економічних доктрин вільної торгівлі, себто зрештою від лібералізму. Отже, слід вивчити, чи не є економізм, бодай найдосконаліший, прямим нащадком лібералізму, маючи — навіть на початках — найменший стосунок до філософії практики; так чи так цей стосунок лише зовнішній і суто словесний. Саме під цим оглядом слід вивчати полемічний обмін між Ейнауді² та Кроче щодо нової передмови (1917) до книги останнього «Історичний матеріалізм»³; потребу взяти до уваги літературу з економічної історії, що вона постала як продовження роботи англійських класичних економістів і що про неї пише Ейнауді, можна задовольнити під тим оглядом, що така література — через поверхневе розуміння філософії практики — породила економізм; тому, коли Ейнауді критикує (правду кажучи, неточно) деякі економістичні ухили, він забуває, що не слід засуджувати інших, якщо сам не бездоганний. Зв'язок між ідеологіями вільної торгівлі та теоретичного синдикалізму надто знати в Італії, де до Парето⁴ захоплювалися такими синдикалістами, як Ландзілло⁵ та К°. Проте значення цих двох тенденцій ріжне: перша є тенденцією панівної та правлячої соціальної групи, друга — підпорядкованої групи, що ще не усвідомила своєї сили та своїх можливостей і шляхів розвитку, і не знає, навіщо долати етап примітивізму. Ідеологічно рух за вільну торгівлю базовано на теоретичній помилці, що її практичний початок неважко віднайти: помилка полягає у поділі на політичне суспільство та громадянське суспільство, що подається як органічний, але насправді є тільки методологічним. Стверджують, нібито економічна активність відбувається в царині громадянського суспільства і що держава не повинна втручатися, щоби її впорядковувати. Але оскільки насправді громадянське суспільство та держава тотожні, слід зауважити, що лібералізм також є державним «регулюванням» почерез законодавство та примус; тут йдеться за ціле-

спрямовані дії, а не за стихійні, мимовільні прояви економічних фактів. Відтак лібералізм є політичною програмою, покликаною змінити — наскільки це можливо — керівний склад держави й економічну програму держави, себто змінити розподіл національного доходу. Теоретичний синдикалізм відмінний, оскільки він стосується підпорядкованої групи, якій ця теорія заважає стати панівною групою та вийти за межі економічно-корпоративної стадії, щоби піднятися до етико-політичної гегемонії в громадянському суспільстві та панування в державі. Щодо лібералізму, тут ми бачимо фракцію головної групи, що не бажає змінювати державну структуру, а хоче лишень скорегувати урядову політику, — що бажає лише реформувати торгівельне і — опосередковано — промислове законодавство (безперечно, що протекціонізм — надто в країнах з бідним та вузьким ринком — обмежує свободу промислового підприємництва та радше сприяє появі небажаних монополій); йдеться за зміну правлячих партій в уряді, а не за створення й організацію нового політичного суспільства чи — тим більше — за створення нового типу громадянського суспільства. Що ж до руху теоретичного синдикалізму, то це питання складніше: неможливо заперечувати те, що в ньому незалежність і самостійність підпорядкованої групи, чиї інтереси має виражати синдикалізм, насправді принесені в жертву інтелектуальній гегемонії панівної групи саме тому, що теоретичний синдикалізм є просто одним з аспектів лібералізму, підкріпленого деякими видозміненими — і через це перетвореними на банальність — постулатами філософії практики. Чому і як відбувається це «жертвопринесення»? Включено перетворення підпорядкованої групи на панівну, або тому що про це навіть не йдеться (фабіянці⁶, Де Ман, велика група лейбористів⁷), або тому що це питання порушується у недоречній і недієвий спосіб (соціал-демократичний напрямок загалом), або тому що стверджується про безпосередній стрибок з режиму груп у повну рівність й економіку синдикатів.

М'яко кажучи, дивує ставлення економізму до вираження політично-інтелектуальної воли, дії та ініціативи,

наче це не є органічним продовженням економічних потреб і єдиним правдивим вираженням економіки; отже те, що конкретно порушення питання гегемонії інтерпретована як дія, спрямована на підпорядкування групи, що змагається за гегемонію, — безглуздо. Гегемонія, безсумнівно, враховує інтереси та тенденції груп, над якими гегемонія здійснюється, щоби досягнути компромісної рівноваги, себто правляча група має принести економіко-корпоративні жертви, але немає жодних сумнівів, що ці жертви і цей компроміс не є посутніми: попри те що гегемонія є етико-політичною, вона не може не бути також економічною, не може не мати у своїй основі тієї вирішальної ролі, що її відіграє правляча група у вирішальному центрі економічної діяльності.

Економізм побутує в багатьох інших формах, окрім теоретичного лібералізму та синдикалізму. До них належать усі форми утримання від голосування на виборах (типовий абсентеїзм демонструвало італійське духовенство після 1870 року, але він дедалі більше послаблюється після 1900 року й до 1919 року, до формування Народної партії⁸; органічна відмінність, що її проводили священнослужителі між реальною Італією і правовою Італією, відтворювала відмінність між економічним світом і політико-правовим), і цих форм багато під тим оглядом, що може існувати напівабсентеїзм, чверть тощо. З абсентеїзмом пов'язана формула «щогірше — шокраще», а також так звана парляментська непримиренність деяких депутатських фракцій. Економізм не завжди заперечує політичну дію і політичну партію, що вона проте розглядана суто як орган освіти профспілкового типу.

Вихідною точкою для вивчення економізму та розуміння взаємозв'язку між базисом і надбудовою є уривок зі «Злиднів філософії», в якому зазначено, що важливим кроком у розвитку соціальної групи є, коли окремі секції профспілки борються вже не лише за власні економічні інтереси, а за захист і розвиток самої організації (див. точну цитату⁹; «Злидні філософії» є важливим моментом у формуванні філософії практики; цю книгу можна сприймати як розвиток «Тез про Фойєрбаха», тоді як «Свята родина» є несформованим, проміжним етапом, випадковим твором, як зна-

ти з уривків, присвячених Прудонові й особливо французькому матеріалізму. Уривок про французький матеріалізм, це — радше глава з історії культури, а не теоретичний уривок, як це часто тлумачать, і є, як і історія культури, захопливою. Пригадується зауваження, що критику Прудона в «Злиднях філософії» та його розуміння гегелівської діалектики можна прикласти і до Джоберті¹⁰ та гегельянства поміркованих італійських лібералів загалом. Паралель Прудон—Джоберті, попри те, що вони представляють різні політичні й історичні періоди — радше навіть саме через це — може бути цікавою і плідною). Під цим оглядом слід згадати твердження Енгельса, що економіка лише «зрештою» є головною рушійною силою історії (у двох листах про філософію практики, опублікованих італійською),¹¹ що його слід було би безпосередньо ув'язати з уривком з передмови до «Критики політичної економіки», де йдеться про те, що люди усвідомлюють конфлікти, що відбуваються в економічному світі, на ґрунті ідеології¹². Незрідка в цих нотатках твердиться, що філософія практики є набагато поширенішою, ніж дехто хотів би вірити. Це правильно, якщо вважати, що поширений саме історичний економізм, як професор Лорія називає тепер свої досить нечіткі погляди, і що культурне середовище пережило суттєві зміни відтоді як філософія практики розпочала свою боротьбу; якщо вдатися до термінології Кроче, можна сказати, що найбільша єресь, що вона постала всередині «релігії свободи» (так само, як і ортодоксальна релігія), здеградувала та поширюється тепер як «упередження», себто злилась з лібералізмом і породила економізм. Проте необхідно зважити: коли ортодоксальна релігія вже зів'яла, єретичні упередження ніколи не мали того ферменту, що призвів би до їх відродження як вищої релігії, себто насправді слід зрозуміти, наскільки важко позбутися нашарувань упереджень.

Деякі посутні риси історичного економізму: 1) шукаючи історичних зв'язків, він не розрізняє «відносно сталі» та випадкові коливання, а під економічним фактом сприймає інтереси індивіда та невеличкої групи в безпосередньому розумінні цього слова та у сенсі «жидівської скнарос-

ти». Себто формування економічної класи з усіма притаманними їй відносинами не враховується, натомість увагу зосереджено на дріб'язковому та лихварському інтересі, надто коли він збігається з формами, передбаченими кримінальним кодексом; 2) доктрина, згідно з якою економічний розвиток зведено до послідовності технічних змін знарядь праці. Професор Лорія блискуче виклав цю доктрину в статті про соціальний вплив аероплану, опубліковану в «Рассенья контемпоранеа»¹³ 1912 року; 3) доктрина, що постулює безпосередню залежність економічного та історичного розвитку від змін певного важливого елементу виробництва, відкриття нових матеріалів, нових видів палива тощо, що вони приносять із собою застосування нових метод у будівництві та управлінні обладнанням. Останнім часом виникла ціла література про нафту: типовою можна вважати статтю Антоніно Лавіози в «Нуова антолоджія» від 16 травня 1929 року. Відкриття нових видів палива та нових форм енергії, як і нової сировини для переробки, звісно, є дуже важливим, адже це може змінити становище окремих держав, але це не визначає історичний рух тощо.

Часто буває так, що виступають проти історичного економізму, думаючи, що нападають на історичний матеріалізм. Типовою є стаття в паризькій «Авенір» від 10 жовтня 1930 року (передруковано у щотижневому огляді іноземної преси «Рассенья сеттіманале делля стампа естера»¹⁴ від 21 жовтня 1930, стор. 2303-2304), в якій мовиться: «Нам давно кажуть, а надто по війні, що для людей більш за все важить питання особистих інтересів і саме воно рухає світ уперед. Саме марксистини винайшли цю тезу, давши їй трохи доктринерську назву „історичного матеріалізму“. У чистому марксистизмі люди, яких розглядають як масу, підкорюються не пристрастям, а економічним потребам. Політика є пристрастю. Батьківщина є пристрастю. Ці дві величні ідеї в історії є тільки ілюзіями: насправді життя народу впродовж століть пояснюється мінливою грою повсякчас нових причини матеріального порядку. Економіка, це — все. Цю пісню підхопили багато „буржуазних“ філософів і економістів. Їхнє обличчя набуває нового виразу, коли вони намагаються по-

яснити велику міжнародну політику почерез ціни на зерно, нафту чи каучук. Вони вдаються до всієї своєї премудрости, щоби довести, що вся дипломатія підпорядкована питанню тарифів і собівартости. Ці пояснення дуже шанують. Вони не багато мають від науки та своїм походженням завдячують вищому скептицизмові, і мають на меті правити за останнє слово елегантности. Пристрасть у зовнішній політиці? Почуття у внутрішній? Та годі вже! Це годиться простим людям. Великі уми, втаємничені, знають, що всім верховодять дебет і кредит. Сьогодні це абсолютна псевдоістина. Цілковита неправда, що люди керуються лише міркуваннями особистого інтересу, і цілковита правда, що вони керуються — більше ніж будь-коли — почуттям. Історичний матеріалізм — дурниця. Нації найбільше додержуються міркувань, диктованих бажанням і пристрасною вірою у престиж. Хто цього не розуміє, нічого не розуміє». Продовження статті (що вона називається «Гонитва за престижем»), де як приклад наведено німецьку й італійську політику, що вони вважаються такими, що керуються радше питаннями «престижу», ніж матеріальними інтересами. Словом, стаття містить майже всі найтривіальніші полемічні випадки проти філософії практики, хоча насправді вона спрямована проти грубого економізму лоріанського ґатунку. З іншого боку, автор не досить обізнаний також і з іншими питаннями: він не розуміє, що «пристрасті» можуть бути лишень синонімами економічних інтересів і що дуже важко тільки й робити, що підтримувати політичну діяльність у піднесеному емоційному та гострому стані; сам автор уявляє французьку політику як систематичну та цілісну «раціональність», себто як таку, що вона позбавлена будь-якого елементу пристраси.

У своїй найпоширенішій формі — формі економістського фанатизму, філософія практики втрачає велику частку впливу на вищій щабель інтелектуалів, незалежно від того, наскільки успішною вона є серед народних мас і другорядних інтелектуалів, що вони не вміють напружувати мозок, але хочуть виглядати обізнаними в усьому тощо. Як писав Енгельс, багатьом дуже зручно вірити, що вони можуть ма-

ти в жмені — задешево та малими зусиллями — всю історію і всю політичну та філософську мудрість, викладені кількома нехитрими формулами. Часто забувають, що постулат, згідно з яким люди усвідомлюють основоположні конфлікти на рівні ідеології, стосується не психології чи моралі, а своїм характером є органічним і ґносеологічним, і сприймають політику та історію як низку ошуканств, гру ілюзій і фокуси. «Критика» обмежена на викритті шахрайств, провокацій, скандалів, порпанні в білизні суспільно-політичних діячів.

Так забувають, що оскільки «економізм» також є — або претендує на те, щоби бути — об'єктивним принципом тлумачення (об'єктивно-науковим), шукати безпосередніх особистісних інтересів треба в усіх аспектах історії, людях, що являють цю «тезу», а також у тих, хто являє «антитезу». Також забувають ще одне твердження філософії практики — «народні вірування» тощо — вже є матеріальною силою.

Помилки у тлумаченні, коли шукають лише «жаднучих» інтересів, іноді бували важкими та комічними, що негативно впливало на сприйняття вихідної доктрини, а тому необхідно боротися з економізмом не тільки в теорії історіографії, але надто в теорії та практиці політики. У цій царині боротися можна і треба, розвиваючи поняття гегемонії, що й було практично зроблено підчас розвитку теорії політичної партії, а також при фактичному розвитку деяких політичних партій (боротьба з теорією так званої безперервної революції, якій протиставляли поняття революційно-демократичної диктатури, важливість підтримки, наданої твірним ідеологіям тощо). Можна було би дослідити, що думають про ті чи ті політичні рухи підчас їхнього розвитку, взявши за типовий приклад рух буланжистів (з 1886 по 1890) або процес Дрейфуса, або навіть державний переворот 2-го грудня (аналіза класичної книги про 2-ге грудня¹⁵ та вивчення, яку відносну вагу надають безпосередньому економічному факторові та конкретному розглядові «ідеологій»). Під цим оглядом економізм порушує питання, кому саме вигідна певна ініціатива, й дає відповідь, що вона водночас проста і хибна. Вона вигідна певній фракції пані-

вної групи, і на ролі такої фракції безпомилково обирають саме ту фракцію, що є прогресивною та контролює всі економічні сили. Можна не сумніватися у безпомилковості цього вибору, адже хай там як, але якщо цей рух прийде до влади, так чи так прогресивна фракція панівної групи врешті-решт формуватиме новий уряд — знаряддя власних перетворень державного апарату. Отже, маємо справу з вельми дешевою безпомилковістю, що не тільки не важить теоретично, а й мізерно політично та не є практично дієвою; загалом вона нічого не породжує, крім моралістичних проповідей і нескінченних особистих закидів.

Коли виникає рух на кшталт буланжистського, аналізувати його слід у цей спосіб: 1) соціальний зміст маси, що приєднується до руху; 2) функція мас у змінному балансі сил, що засвідчує з'яву нового руху; 3) кого гуртують навколо себе вимоги, що їх висувають керівники? Їхнє політичне та соціальне значення. Яким фактичним потребам вони відповідають? 4) відповідність засобів запропонованій меті; 5) лише за остаточної аналізи — політичної, а не моралістичної — розглядана гіпотеза, що цей рух неодмінно буде спотворено та використано для цілей, геть відмінних від тих, що їхнього досягнення прагне маса послідовників. Але ця гіпотеза пропонується економізмом заздалегідь, коли на її підтвердження ще немає жодного конкретного елемента (себто такого, що походить від здорового глузду, а не від таємничої «наукової» аналізи), так, що вона виглядає як моралістичне звинувачення у лицемірстві та нещирості або у наївності, дурості (де йдеться за послідовників). Політична боротьба перетворюється на низку особистих справ між тими, хто знає всі стежки та перестежки, у кого сам чорт за пазухою, і тими, кого обдурили їхні керівники, але вони настільки тупі, що продовжують вірити у своє невиліковне невігластво.

Далі, поки ці рухи не прийшли до влади, завжди можна бути переконаним, що вони зазнають невдачі, і деякі з них невдачі таки зазнали (ті самі буланжисти, що зникли самі собою та під тиском дрейфусіянського руху; рух Жоржа Валуа¹⁶, рух генерала Гайди¹⁷); треба з'ясувати притаманні їм

сильні та слабкі сторони; за «економістською» гіпотезою, є безпосередній сильний бік, себто є певна фінансова підтримка — безпосередня чи опосередкована (велика газета, що підтримує рух, також є також опосередкованою фінансовою підтримкою), — і цим можна задовільнитися. Але цього замало.

Навіть у цьому випадку, аналізуючи різні ступені співвідношення сил, не можна обмежитися цариною гегемонії та етико-політичних відносини.

Зошит 13, §<23>. *Спостереження щодо певних аспектів структури політичних партій підчас органічної кризи* (у зв'язку з нотатками про ситуації та співвідношення сил¹). У певний момент свого історичного життя історичні соціальні групи відокремлюються від своїх традиційних партій, себто кляса чи частина кляси більше не визнає за своїх представників традиційні партії у певних організаційних формах, з певними людьми, що їх представляють і ними керують. Коли заходять ці кризи, безпосередня ситуація ускладнюється та стає небезпечною, тому що є можливість силового втручання, можливість дії прихованих сил, уособлених харизматичними «посланцями долі». Як постають ці ситуації протистояння представників і представлених, що вони вивираються з життя партії (партійних організацій у вузькому розумінні цього слова, виборчо-парламентських машин, власників і керівників засобів масової інформації) і відтворюються в органах державної влади, зміцнюючи у цей спосіб відносну владу бюрократії (цивільної та військової), великих фінансів, церкви та взагалі всіх органів, відносно незалежних від зміни настроїв громадської думки? У кожній країні процес відбувається у свій спосіб, хоча своєю суттю він усюди однаковий. Суть, це — криза гегемонії правлячої кляси, що заходить тому, що правляча кляса не завершила якихось великих політичних заходів, для яких вона зверталась по згоду до широких мас або силоміць змусила маси надати цю згоду (наприклад, на війну), або тому, що широкі маси (особливо селяни та дрібнобуржуазні інтелектуали) раптом «прокинулись» зі сну політичної пасивності та ви-

сувають тепер вимоги, що вони — хай і не сформульовані органічно — загалом означають революцію. Йдеться про «кризу влади», і це є кризою гегемонії або кризою держави загалом.

Внаслідок кризи виникають небезпечні в короткотерміновій перспективі ситуації, тому що не всі верстви населення вміють швидко орієнтуватися або перегруповуватися відповідно до зміни ситуації. Традиційна правляча кляса, що має численні підготовані кадри, змінює людей і програми швидше, ніж це робить підпорядкована кляса, і знову контролює ситуацію, що вона ледь не втратила контроль над нею; вона готова жертвувати, наражатися на небезпеку демагогічними обіцянками, але зберегти владу, вона на певний час консолідує цю владу та використовує її, щоби знищити противника та його нечисленні та зле підготовані керівні кадри. Виступ військ багатьох різних політичних партій під прапором однієї, що найкраще представляє й узагальнює потреби всієї кляси, є органічним і нормальним явищем, навіть якщо рух цієї армії дуже швидкий, майже миттєвий проти спокійних періодів історії; цей виступ є злиттям цілої соціальної групи під єдиним керівництвом, що тільки його вважають спроможним розв'язати головні питання буття та відвернути смертельну небезпеку. Якщо кризу не вирішено органічно, а на перший плян висунуто харизматичного вождя, це означає, що досягнуто статичної рівноваги (досягнуто через різні причини, але найважливішою з них є незрілість прогресивних сил), що жодна група — ані консервативна, ані прогресивна — не має необхідних для перемоги сил і що навіть консервативній групі потрібен «господар» (див. «18-те Брюмера Луї Бонапарта»²).

Такий розвиток цього явища пов'язаний з одним із найважливіших питань щодо політичних партій, а саме зі здатністю партії чинити всупереч духові традиції та протистояти закостенінню та перетворенню на анахронізм. Партії народжуються та постають як організації, щоби вплинути на ситуацію в історично важливі для своїх кляс моменти; але вони не завжди знають, як пристосуватися до нових завдань і нових епох, не завжди знають, як розвиватися разом зі

змiнами у загальному співвiдношеннi сил (а отже у вiдповiдному мiсцi своїх кляс) в окремiй країнi або на мiжнароднiй аренi. Аналізуючи розвиток партiй, слiд розрiзняти: соціальну групу, що її iнтереси представляє партiя; масову базу; партiйну бюрократiю та генеральний штаб. Бюрократiя є найнебезпечнiшою — через свою обмеженiсть i консерватизм — силою; якщо вона шикується у щiльні лави, що починають iстнувати самi собою та почуваються незалежним вiд масової бази, партiя перетворюється на анахронiзм i в моменти гострої кризи втрачає свiй соціальний змiст й опиняється у порожнечi. Можна побачити, що сталося з низкою партiй у Нiмеччинi з поширенням гiтлеризму. Французькi партiї мають багатий матерiал для таких дослiджень: всi вони заkosteniли та перетворилися на анахронiзм, iсторико-політичнi документи рiзних перiодiв французької iсторії досi послуговуються застарілою термiнологією цих перiодiв; для них криза може мати наслiдки навіть катастрофiчнiшi, нiж для нiмецьких партiй.

Розглядаючи цi явища, зазвичай нехтують визначенням того мiсця, що його посiдає бюрократичний елемент (цивiльний i вiйськовий), i не беруть до уваги те, що предмет цiєї аналізи мають стати не лише наявнi вiйськовi та бюрократичнi елементи, але також соціальнi верстви, що — в умовах конкретної органiзації держави — традиційно дають кадри для бюрократії. Політичний рух може бути вiйськовим за характером, навіть якщо армiя не бере в ньому вiдкритої участi як така; вiйськовим за характером може бути i уряд, хоча армiя як така може й не брати участi в урядi. За певних обставин цiлком доцiльним буде не «викривати» армiю, не підкреслювати її вихiд за межi конституційности, не «розводити», так би мовити, політику серед рядових салдат, щоби зберегти зв'язок мiж офіцерами i салдатами, базований на формальному нейтралiтетi та однаковому ставленнi до всiх політичних фракцій; разом з тим саме армiя — певнiше, генеральний штаб i офіцерство — визначає нову ситуацію i бере в ній панiвнi позиції. З иншого боку, неправа, що конституція забороняє армії втручатися в політику: завдання армії полягає саме в захистi конституції, себто ор-

ганізаційно-правової форми держави з усіма відповідними установами; тому так званий нейтралітет означає лише підтримку реакційних сил; у цих ситуаціях питання слід порушувати так, щоби запобігти безладу в країні та в армії, а отже запобігти «випаровуванню» влади генерального штабу почерез розпад його військового інструменту. Звісно, ці спостереження не є абсолютною істиною, і в різні моменти історії та в різних країнах вони можуть бути важливими кожний на свій лад.

У першому дослідженні слід з'ясувати, чи є в певній країні численна соціальна верства, що для неї бюрократична кар'єра (цивільна і військова) є важливим елементом самоствердження в економічному та політичному житті (реальна участь у державному управлінні, нехай і як «шантаж»). У сучасній Європі цю верству можна знайти у середній і дрібній сільській буржуазії, що її чисельність відносно велика в багатьох країнах (це залежить від розвитку виробничих сил з одного боку та ступеня реформування сільського господарства — з іншого). Звісно, бюрократична кар'єра (цивільна та військова) не є монополією цієї соціальної верстви, однак вона дуже добре узгоджується з тією соціальною ролею, що її виконує ця верства, та з психологічними установками, породженими цією ролею; ці два елементи роблять з цілої соціальної групи однорідну масу та надають енергії керівництву, визначаючи в цей спосіб політичні цілі та цінності, що часто є головним для всього соціального організму. Члени цієї верстви звичні до безпосереднього управління групами людей, бодай незначними, і управління «політичного», а не «економічного», себто їхнє мистецтво не потребує здібностей наказувати «речам», наказувати «людям і речами» утворити єдине ціле, як у промисловому виробництві, тому що ця група не має економічної функції в сучасному розумінні цього слова. Вона має своє джерело прибутку, оскільки юридично їй належить частина землі країни, і її роля — «політичний» опір поліпшенню життя селян, оскільки через будь-яке поліпшення хиткого стану селянин матиме катастрофічні наслідки для її соціального стану. Постійні злидні та постійна праця хлібороба, а також

пов'язана з цим деградація, — необхідні чинники збереження соціального положення середньої та дрібної сільської буржуазії. Цим пояснювана та шалена енергія, з якою буржуазія опирається найменшим спробам самоорганізації сільських робітників і своєю чергою атакує ці спроби, а також виступає проти будь-якого культурницького руху селян, що виходить за межі офіційної релігії. Разом з тим ця соціальна група має свої межі та слабкі сторони, спричинені її розпорошеністю по території країни та «неоднорідністю», що вона цю розпорошеність супроводжує; це пояснює й інші особливості цієї групи: непостійність; численність ідеологічних систем, що їх сповідують її члени; власне чудна природа ідеологічних переконань, поширених в гурті цієї соціальної групи. Її воля спрямована на досягнення певної мети, сама група є відсталою, і її організаційна та політична централізація займає зазвичай чимало часу. Це відбувається швидше, коли конкретна «воля» цієї верстви збігається з волею і безпосередніми інтересами правлячої кляси; процес не просто прискорюється, а відразу проявляється «військова сила» цієї верстви, що іноді, якщо її організовано, диктує умови правлячій клясі, принаймні там, де справа стосується «форми» вирішення, якщо не змісту. Тут ми бачимо, як працюють ті самі закони, що були визначені для відносин «місто—село», з підпорядкованими клясами: влада у місті автоматично стає владою на селі, хоча конфлікти на селі відразу ж набувають гострої й «особистої» форми через відсутність перехідних ланок у розподілі праці і через зазвичай жорстокіші репресії, що на них можна наразитися; отже, контратаки на селі мають бути більш швидкими та рішучими. Ця група розуміє і бачить, що джерело її неприємностей розташоване у містах, що причина — у владі міста, а отже розуміє свій «обов'язок» диктувати розв'язання проблем міським правлячим клясам для того, щоби загасити основне вогнище, навіть якщо це не влаштовує міські правлячі кляси цієї миті, бо це або занадто дорого, або небезпечно в довготерміновій перспективі (ці кляси знають про довші цикли історичного розвитку, що в них можна маневрувати, а не просто додержувати безпосередніх «матеріаль-

них» інтересів.) Саме в цьому, а не в абсолютному сенсі слід розуміти керівну роль цієї верстви, поза тим це питання непросте.

Відображення способу мислення членів цієї групи можна бачити в ідеологічній діяльності консервативних, правих інтелектуалів. Під цим оглядом прикметною є книга Гаєтано Моска «До теорії державного управління та парламентського режиму» (II-е вид., 1925; I-е вид., 1883)³; вже у 1883 році на Москву наводила жах можливість союзу міста з селом. Через свою оборонну позицію (орієнтацію на контрнаступ) 1883 року він розумів політичні прийоми підпорядкованих кляс краще, ніж їх розуміли кілька десятиліть потому представники цих самих підпорядкованих сил навіть у місті.

(Слід зазначити, що цей «військовий» характер соціальної групи — колись традиційна стихійна реакція на певні умови існування — тепер свідомо заохочується та органічно формується заздалегідь. Це систематичні зусилля, спрямовані на створення та підтримання всіляких спілок резервістів і ветеранів різних підрозділів і родів військ, надто офіцерів, що вони пов'язані зі штабами та можуть бути мобілізованими, якщо буде треба, без оголошення загальної мобілізації, а це зберігає статус призовної армії як резервного війська, заздалегідь підготовленого та підсиленого, наділеного імунітетом від політичного розкладання завдяки цим «приватним» силам, що вони не можуть не впливати на «бойовий дух» цього резервного війська, підтримуючи його на високому рівні. Можна стверджувати, що маємо справу з рухом «козацького» виду — але не з підрозділами, розкиданими вздовж державного кордону, як це було з царськими козаками, а із загонами на «кордонах» соціальної групи.)

Тому у низці країн вплив військового елементу на життя держави означає не лише військовий вплив і вагу суто технічно, але вплив і вагу соціальної верстви, що з неї походять військові, а надто молодші офіцери. Ці спостереження не можна поминути, аналізуючи найтонші особливості однієї політичної форми, що її зазвичай називають цезариз-

мом або бонапартизмом, щоби відрізнити її від інших форм, що в них переважає військово-технічний елемент як такий, хоча, можливо, менш приховано. Еспанія і Греція — типові приклади зі схожими та різними рисами. Ув Еспанії треба врахувати чисельність і низьку щільність сільського населення. Між дворянином-поміщиком і селянином немає численної сільської буржуазії; відси невелика вага молодшого офіцерства як власне сили (разом з тим певний опозиційний потенціал мали офіцери технічних родів військ — артилеристи й інженери: вони, як вихідці з міської буржуазії, протистояли генералам і намагалися додержувати власної політичної лінії). Тому еспанські військові уряди є урядами «великих» генералів⁴. Пасивність селянських мас як громадян і як військових.⁵ Коли в армії починається політичний розпад, то він «вертикальний», а не «горизонтальний», він починається як розкол у командуванні; військо розпадається по лініях розколу між різними ворогуючими командувачами. Військовий уряд — «дужки» між двома конституційними урядами; військовий елемент становить постійний резерв порядку та спокою, це політична сила, що починає діяти «публічно», коли в небезпеці опиняється «законність». Те саме можна сказати про Грецію з тією різницею, що територія Греції, це — сукупність розкиданих в морі островів і що частина найенергійнішого та найактивнішого населення завжди перебуває у морі, а це полегшує організацію військових заколотів і змов; грецький селянин є пасивним, так само як еспанський, але якщо говорити про населення загалом, оскільки найенергійніші та найактивніші греки є моряками, завжди віддаленими від центрів політичного життя, пасивність населення слід аналізувати інакше, і не можна розв'язати цю проблему однаково для обох країн (розстріли членів поваленого уряду, що мали місце в Греції кілька років тому, вочевидь, можна пояснити сплеском гніву цього вищезгаданого енергійного й активного елемента, що хотів дати кривавий урок⁶). Особливо слід звернути увагу на те, що ані в Греції, ані в Еспанії правління військових не спричинилося до появи потужної та органічно сформованої суспільно-політичної ідеології, як

це має місце в потенційно «бонапартистських» країнах. Проте загальні історичні умови обох видів однакові: рівновага ворогуючих міських груп, що перешкоджає роботі механізму «нормальної» демократії, парламентаризму; водночас вплив на цю рівновагу на селі геть відрізняється. У таких країнах, як Іспанія, абсолютно пасивне селянство дозволяє генералам — земельним аристократам — використовувати армію для політичних цілей, щоби відновити захитану рівновагу, себто відновити верховенство панівної класи. Ув інших країнах село не є пасивним, але селянський рух політично не узгоджений з міським рухом; тут армія має зберігати нейтралітет (як можливо, звісно), інакше вона може розколотися горизонтально; і починає діяти військово-бюрократична класа, що у військовий спосіб придушує селянський рух (що він становить безпосередню небезпеку), укладаючи для цієї боротьби у певні ідеологічно-політичні союзи, знаходячи союзників у міській середній класі (середній класі в італійському сенсі), яку підтримують студенти з сіл, що живуть тепер у місті, накидуючи свої способи політичної боротьби панівним класам, вимушеним йти на поступки та приймати певні законодавчі акти на користь цієї класи; словом, підтримуючи свою армію у стані мобілізації і загрожуючи громадянською війною між власними військами та призовною армією, якщо панівна класа продовжуватиме опиратися; ця класа спроможна нав'язати державі свої інтереси та замінити своїми кадрами частину правлячої верхівки.

Ці спостереження слід розуміти не як жорстку схему, а лишень як низку практичних критеріїв історично-політичної інтерпретації. У кожному конкретному випадку історичні форми майже унікальні. Цезар⁷ являє поєднання конкретних обставин, що дуже різниться від обставин, в яких діяв Наполеон I, так само як Прімо де Рівера не подібний до Живковича⁸ тощо.

Аналізуючи третю стадію або співвідношення сил в певній ситуації, доречно звернутися до поняття, що у військовій науці називають стратегічною кон'юктурою чи, певніше, стадією стратегічної розробки театру військових дій;

однією з її основних складових є якість підготовки командувачів і тих бойових підрозділів, що їх умовно називають передовими (або штурмовими). Стратегічна підготовка може забезпечити перемогу силам «явно» (себто кількісно) слабшим, ніж у супротивника. Можна сказати, що стратегічна підготовка потенційно може мінімалізувати так звані непередбачувані фактори, себто нехайну, неочікувану реакцію традиційно малорухомих і пасивних сил. Елементи підготовки сприятливої стратегічної кон'юнктури мають містити елементи, розглянуті у спостереженнях про існування та організацію військової класи разом із національною армією в технічному розумінні.

Дещо можна висновити з цього уривка промови, виголошеної в сенаті 19 травня 1932 міністером оборони генералом Гаццера⁹ (див. «Коррьєре делля сера» від 20 травня): «Закон дисципліни нашої армії завдяки фашизмові сьогодні стає нормативним для всієї нації. Ув інших арміях дотримувалися, а може й досі дотримуються формальної та жорсткої дисципліни. Ми ніколи не забуваємо про той принцип, що армія створена для війни і саме до неї вона має готуватися; дисципліна підчас миру має бути такою самою, що й підчас війни, і саме в мирний час дисципліна повинна мати свою духовну основу. Наша дисципліна ґрунтується на духові згуртованості між керівниками та послідовниками, що є мимовільним результатом чинної системи. Ця система чудово перевірена тривалою і важкою війною аж до самої перемоги; заслуга фашистського режиму в тому, що він поширив на всіх італійців таку видатну традицію дисципліни. Від дисципліни окремих осіб залежать результати стратегічних задумів і тактичних операцій. Війна навчила нас багатьом речам, і з-посеред них тому, що між підготовкою у мирний час і реальністю війни — глибока прірва. Зрозуміло, що попри всю попередню підготовку на початковому етапі війни перед протиборчими сторонами постають нові проблеми — повна несподіванка для обох сторін. Але це не значить, що немає сенсу заздалегідь розробляти оперативні плани і що війни минулого не можуть бути наукою для нас. З війн можна виробити доктрину, яку треба

сприймати з інтелектуальною дисципліною як засіб поширення узгодженого способу мислення й однієї мови — таких, що дозволять кожному розуміти та бути зрозумілим. Якщо іноді цілість доктрини загрожувала перетворитися на схематизм, така небезпека завжди викликала швидку реакцію, породжуючи тактичні нововведення, що вони були також необхідними через розвиток військової техніки. Отже, ця норма не є статичною, вона не є традиційною, як дехто думає. Традиція сприймана тільки як сила, а норми повсякчас змінюються, але цей процес викликаний не прагненням змін заради змін, а потребою пристосувати норми до нової дійсності» (Приклад «підготовки стратегічної кон'юнктури» можна знайти у «Спогадах» Вінстона Чорчилла там, де він пише про Ютландський бій¹⁰).

Одне зауваження, що його слід додати до запису про економізм як приклад «теорій непримиренності»: принципова відраза до так званих компромісів, що існує як «страх перед небезпекою». Зрозуміло, що принципова відраза до компромісів тісно пов'язана з економізмом: розуміння історії, що на ньому базована ця відраза, це — глибоке переконання в тому, що існують об'єктивні закони історичного розвитку (такі самі, що й закони природи), у поєднанні з ще твердішою вірою у фаталістичну телеологію (таку саму, що й релігійна телеологія); оскільки сприятливі умови рано чи пізно все одно постануть і викличуть — незрозуміло, як саме — духовне переродження, стає очевидним, що кожна свідомо ініціатива, що прагне підготувати ці умови відповідно до певного плану, є не тільки марною, але навіть шкідливою. Ця віра у фатум поєднувана зі схильністю сліпо та необдуманно покладатися «зрештою» на зброю, що проте не позбавлено логіки та послідовності, адже вважається, що вольове втручання є корисним для знищення, але не для відбудови (що вона вже відбувається підчас руйнування). Руйнування сприймане механістично, а не як знищення-відбудова. За цього способу мислення не зважають на фактор «часу» і не враховують врешті-решт ту саму «економіку» — не розуміють, що масові ідеологічні фактори завжди відстають від масових економічних фактів, а от-

же, у певні моменти автоматичний натиск, викликаний економічними фактами, сповільнюється, призупиняється або навіть на якусь хвилю зникає завдяки дії традиційних ідеологічних елементів, що є свідченням необхідності свідомої, пляномірної боротьби за «розуміння» потреб економічного становища мас, що вони можуть не співпадати з політикою традиційного керівництва. Отже не обійтися без відповідної політичної ініціативи, спрямованої на звільнення економічного натиску від кайданів традиційної політики, себто на зміну політичного напрямку певних сил, які необхідно поглинути, якщо йдеться за будівництво нового, історично однорідного економіко-політичного блоку, вільного від внутрішніх протиріч; а оскільки дві «схожі» сили не можуть злитися в новий організм, не уклавши компромісу чи не застосувавши силу, не уклавши угоди про союз чи не змусивши одну сторону підпорядкуватися іншій, питання в тому, чи є ця сила та чи буде її прикладення «продуктивним». Якщо потрібно об'єднати дві сили, щоби перемогти третю, застосувати зброю та примус (нехай навіть відвертий), це суто методологічна гіпотеза, і треба лишень укласти компроміс; силу можна застосувати проти ворогів, а не проти своєї частини, не проти потенційного союзника, що його треба поглинути, а той має прийняти таке поглинання «добровільно» та ентузіастично.

(Щодо «військової верстви» цікаво, що пише Т. Тіттоні в «Особистих спогадах про внутрішню політику» («Нова антологія», 1 квітня — 16 квітня 1929).¹¹ Тіттоні пригадує, як він розмірковував над тим, що треба залишати без захисту регіони, щоби придушити заворушення в певному місці; підчас «червоного тижня» у червні 1914 року, щоби придушити заворушення в Анконі, без сил порядку залишили Равенну, і префект, позбавлений збройної охорони, був змушений закритися у префектурі, полишивши місто напризволяще. «Неодноразово я ставив собі питання, що міг вдіяти уряд, якби повстанський рух охопив одночасно весь півострів». Тіттоні запропонував урядові залучити колишніх салдатів під командуванням офіцерів у відставці як «до-

бровольців громадського порядку». Проєкт Тіттоні видався цікавим, але його так і не втілили в життя.)

Зошит 13, §<27>. *Цезаризм*. Цезар, Наполеон I, Наполеон III, Кромвел¹ тощо. Підготувати перелік історичних подій, що їх кульмінацією стала з'ява великої «героїчної» особистості. Можна сказати, що цезаризм означає ситуацію, коли протиборчі сили перебувають у катастрофічній рівновазі, себто такій рівновазі, коли боротьба може завершитися тільки взаємним знищенням. Коли прогресивна сила А бореться з реакційною силою Б, може статися не лише так, що А переможе Б чи Б переможе А, а так, що не переможе ні А ні Б, і вони виснажать одна одну, і тоді ззовні втрутиться третя сила В, підкоривши собі те, що залишилося від А та Б. Ув Італії по смерті Лоренцо Пишного² сталося саме так.

Але цезаризм, що, будучи виходом з історико-політичної ситуації рівноваги сил з перспективою завершитися катастрофою, набуває форми «третейського суду» за головування великої особистості, не завжди має однакову історичну вагу. Він може бути і прогресивним, і реакційним, і справжнє значення кожної форми цезаризму зрештою можна встановити, лише виходячи з конкретних історичних відомостей, а не із соціологічної схеми. Цезаризм є прогресивним, коли його втручання сприяє перемозі прогресивної сили, нехай і з певними компромісами й умовами, що обмежують вагу цієї перемоги; він є реакційним, коли його втручання сприяє тріумфові реакційної сили, так само по через певні компроміси й обмеження, що вони проте мають інший зміст, іншу силу та інше значення, ніж у першому випадку. Цезар і Наполеон є прикладами прогресивного цезаризму. Наполеон III і Бісмарк³ — реакційного. Йдеться за те, щоби з'ясувати, котрий з елементів — революційний або реставраційний — переважає у діалектичній зв'язці «революція—реставрація», адже відомо, що історичний рух ніколи не вертається назад вповні та не існує жодних реставрацій *in toto*. До того ж цезаризм, це — полеміко-ідеологічна формула, а не канон історичної інтерпретації. Можливим є «цезаристський» вихід із ситуації без Цезаря, без великої «ге-

роїчної» та представницької особистості. Парляментська система також створила механізм для таких компромісних рішень. «Лейбористські» уряди Макдоналда⁴ були до певної міри саме цими рішеннями, причому вміст цезаризму посилювався, коли було сформовано уряд на чолі з Макдоналдом, підтриманий консервативною більшістю. Так в Італії від жовтня 1922 року до відколу Народної партії, а потім поступово до 3 січня 1925 і до 8 листопада 1926 відбувся історико-політичний рух, що пройшов різні етапи цезаризму, аж поки не встановилася його найчистіша та стала форма, хоча й вона не залишається статичною⁵. Кожний коаліційний уряд є початковим щаблем цезаризму, що може розвинутися — а може і не розвинутися — до наступних етапів (найпоширенішою думкою, звісно, є та, що коаліційні уряди становлять «надійніший захист» від цезаризму).

У сучасному світі з його широкими коаліціями економічно-профспілкового та партійно-політичного характеру механіка цезаризму вельми відрізняється від тієї, що існувала аж до Наполеона III. У період до Наполеона III регулярні війська або лінійна піхота були вирішальним чинником постановлення цезаризму, що стверджувався через відкриті державні перевороти, військові дії тощо. У сучасному світі питання ускладнює існування профспілкових і політичних сил з незчисленними фінансовими ресурсами, що ним можуть розпоряджатися невеличкі групи громадян. Функціонерів політичних партій та профспілок можна підкупити або залякати, не вдаючись при цьому до широкомасштабних бойових дій, як це було за Цезаря чи у перевороті 18-го брюмера⁶. У цій царині відтворюється та сама ситуація, що її було розглянуто у зв'язку з якобінською формулою 1848 року — формулою так званої «безперервної революції». Техніка сучасної політики зазнала після 1848 року докорінних змін через розповсюдження парламентаризму, розширення членства у профспілках і партіях, формування великої державної і «приватної» бюрократії (політично-приватної, себто партійної та профспілкової) і нарешті через перетворення, що відбулися в організації поліції у широкому сенсі, себто не тільки державної служби, покликаної придушувати

злочинність, але всієї сукупності сил, організованих державою і приватними особами на захист політичного та економічного панування правлячих клас. У цьому сенсі цілі «політичні» партії та інші економічні організації — або організації іншого характеру — слід розглядати як органи політичної поліції, розвідувальні та охоронні органи.

Загальна схема протистояння сил А та Б, що може завершитися катастрофою, себто призвести до того, що ні А ні Б не переможуть у боротьбі за створення (чи відновлення) органічної рівноваги, що породжує (чи може породити) цезаризм, — лишень загальна гіпотеза, соціологічна модель (зручна для цілей політичного мистецтва). Гіпотезу можна конкретизувати, наблизити до конкретної історичної дійсності, уточнивши кілька основних елементів. Так, щодо А і Б було сказано лише, що одна з цих сил є загалом прогресивною, а інша — загалом реакційною; можна уточнити, про який саме тип прогресивної та реакційної сили йдеться, і у цей спосіб наблизитися до конкретної дійсності. Щодо Цезаря та Наполеона І можна сказати, що хоча А і Б були різними та протистояли одна одній, ці сили проте не були «геть» неспроможними до злиття та взаємної асиміляції внаслідок потаймирного процесу, що фактично й відбулося, принаймні певною мірою (проте цього було досить, щоби досягнути необхідних історико-політичних цілей — припинити принципову органічну боротьбу, а отже подолати катастрофічну рівновагу). Це один з елементів, що дозволяє наблизитися до дійсності. Інший елемент такий: катастрофічна фаза може виникнути внаслідок «хвилевої» політичної слабкості традиційної панівної сили, але не внаслідок її органічної політичної неспроможності, що її уже неможливо подолати. Так було з Наполеоном ІІІ. Правляча сила у Франції з 1815 по 1848 рік була політично (партійно) розділена на чотири фракції: легітимістську, орлеаністську, бонапартистську, яacobінсько-республіканську.⁷ Внутрішня партійна боротьба була такою, що вона уможливила «передчасну» появу протилежної (прогресивної) сили Б; але існуючий соціальний лад ще не вичерпав своїх можливостей для розвитку, що засвідчив подальший хід історії. На-

полеон III виразив (на свій лад, відповідно до свого зросту, а на зріст він був малий) ці приховані, притаманні можливості; тому його цезаризм був своєрідним. Об'єктивно він не був прогресивним, не був таким, як у Цезаря та Наполеона I. Цезаризм, встановлений Цезарем і Наполеоном I, мав, так би мовити, кількісно-якісний характер, себто був історично переходовим від одного типу держави до іншого, — представляв перехід, так багатий на новації, що їхня сукупність означала цілковитий переворот. Цезаризм Наполеона III був лише кількісним: не було жодного переходу від одного типу держави до іншого, була лише «еволюція» того самого типу вздовж безперервної лінії.

У сучасному світі явища цезаризму є своєрідними своїм характером, відріжняючись як від прогресивного типу Цезаря—Наполеона I, так і типу Наполеона III, хоча вони ближче швидше до останнього. У сучасному світі рівновага, що її захитання може завершитися катастрофою, відбувається не між силами, що могли би зрештою злитися й об'єднатися, хай навіть по виснажливому та кровопролитному процесові, а між силами, розділеними історично непримиренними протиріччями, що вони поглиблюються надто з утвердженням влади цезаристського типу. Проте навіть у сучасному світі цезаризм має певну вагу залежно від країни та її місця на світовій арені: кожна соціальна форма «завжди» має потенційні можливості для подальшого розвитку та організаційного оформлення, а надто може розраховувати на відносну слабкість прогресивної сили, що їй протистоїть, обумовлену її природою та особливістю існування, — слабкість, яку панівна соціальна форма зацікавлена зберігати; тому й твердять, що сучасний цезаризм є своєю природою радше поліційним, аніж військовим.

Зошит 14, §<23>. *Макіявеллі. Цезаризм та «катастрофічна» рівновага політично-соціальних сил.* Вважати, що у явищах цезаризму — як прогресивного, так і реакційного або ж проміжного, епізодичного характеру — геть нове історичне явище постає з рівноваги «основоположних» сил, було би помилкою з огляду методології (у дусі соціологіч-

ного механіцизму); слід також з'ясувати взаємовідношення між головними групами (різними — соціально-економічними та техніко-економічними) та допоміжними силами, що на них діє гегемонія або що вони перебувають під її впливом. Неможливо зрозуміти державний переворот 2-го грудня, не з'ясувавши роль французьких військових і селян.

Дуже важливою під цим оглядом є так звана справа Дрейфуса у Франції; цей епізод з минулого також належить до таких спостережень, але не тому, що він призвів до «цезаризму», а геть навпаки — тому, що він завадив появі цезаризму, що мав би суто реакційний характер. Разом з тим справа Дрейфуса показова, оскільки є прикладом того, як елементи панівного соціального блоку побороти цезаризм, що формувався в гурті найреакційнішої фракції того самого блоку, спираючись не на селян, а на підпорядковані елементи міста під проводом реформаторського соціалізму (хоча також і на передове селянство). Історико-політичні рухи на кшталт дрейфусіанського ми бачимо і в сучасному світі; вони очевидно не є революційними, разом з тим вони не є і реакційними, хоч би під тим оглядом, що вони придушують у панівному таборі реакційні, скам'янілі державні форми, а до національного життя та соціальної діяльності долучаються інші, нові кадри; навіть такі рухи можуть мати відносно «прогресивний» зміст, оскільки вони є свідченням того, що в нетрях старого суспільства дрімали життєздатні сили, що їх не могли задіяти старі керівні кола, хай навіть ці сили були «маргінальними», не надто прогресивними, оскільки вони не могли «творити епоху». Історично дієвими їх зробила не переконаність у власних силах, а неспроможність противника згуртуватися; відтак вони пов'язані з певним етапом рівноваги протиборчих сил, коли жодна з сторін не здатна проявити справжню волю до мобілізації у власному таборі.

Зошит 16, §9. *Певні проблеми вивчення розвитку філософії практики.* Філософія практики стала моментом сучасної культури; можна сказати, що вона визначила чи по-

родила деякі течії. Так звані ортодокси не приділяли належної уваги вивченню цього надзвичайно важливого і значущого факту або просто ігнорували його: те, що мало місце важливе поєднання філософії практики та кількох ідеалістичних течій, «ортодокси», пов'язані головно з особливою культурною течією останньої чверти минулого століття (позитивізмом, сцієнтизмом), вважали нісенітницею, якщо не шарлятанськими витівками (хоча в нарисі Плеханова «Головні питання»¹ подибуємо певні натяки на це, але це лише побіжні зауваги без жодного намагання критично пояснити їх). Тому видається необхідним переглянути власне порушення проблеми, як це спробував зробити Антоніо Лябріола².

А сталося таке: філософія практики дійсно зазнала подвійного перегляду, себто її включили в подвійне філософське поєднання. З одного боку, певні її елементи — явно чи неявно — поглинули та включили до своїх систем деякі ідеалістичні течії (достатньо згадати Кроче, Джентіле, Сореля, того самого Берґсона³; праґматизм); а з іншого — «ортодокси», заклопотані пошуком філософії, що вона мала б з їхнього (вельми обмеженого) погляду охоплювати ширшу сферу знання, ніж «просто» розуміння історії, ототожнювали її переважно з традиційним матеріалізмом. Інша течія повернулася до кантіанства (на додачу до віденського професора Макса Адлера можна зацитувати ще двох італійських професорів Альфредо Поджі та Аделькі Баратоно).⁴ Загалом слід зазначити, що в течіях, що вони намагалися поєднувати філософію практики з ідеалістичними тенденціями, значну частку становили «чисті» інтелектуали, тоді ортодоксами були інтелектуали, віддані практичній діяльності, а отже більш пов'язані (більш чи менш поверхнево) з народними масами (що, втім, не завадило більшій частині здійснювати карколомні акробатичні ловкощі чималої історико-політичної ваги). Ця різниця є дуже важливою. «Чисті» інтелектуали, як творці найпоширеніших ідеологій правлячих клас, як лідери інтелектуальних груп своїх країн, не могли не скористатися бодай деякими елементами філософії практики, щоби зміцнити свої концепції та

пом'якшити надмірне спекулятивне філософування по черз історичний реалізм нової теорії, щоби забезпечити арсенал пов'язаної з ними соціальної групи новою зброєю. З іншого боку, ортодоксальна тенденція була змушена боротися з ідеологією, найпоширенішою серед народних мас, себто з релігійним трансценденталізмом, і її представники вірили, що подолають його самим лише вульгарним матеріалізмом, що до того ж сам був одним з найважливіших нашарувань здорового глузду, і це нашарування живилося — більше, ніж вважали і вважають досі — релігією, що побутувала в народі як вульгарні та недостойні упередження і чаклунство, де матерія чимало важить.

Лябріола відрізняється і від тих, і від тих своїм твердженням (щоправда, не завжди однозначним), нібито філософія практики є незалежною та оригінальною філософією, що містить у собі елементи для подальшого розвитку, що можуть перетворити філософію історії на всезагальну філософію. Треба працювати саме в цьому напрямку, розвиваючи позицію Антоніо Лябріоли, що її книги Рудольфа Мондольфо⁵ розвивають непослідовно (принаймні, наскільки я пам'ятаю). Очевидно, що Мондольфо так ніколи й не зрезигнував головного позитивістського погляду учня Роберто Ардігі⁶. Книга учня Мондольфо Дьямбріні Палацці⁷ «Філософія Антоніо Лябріоли» (з передмовою Мондольфо) є свідченням злиденності понятійного апарату та директив з університетської освіти самого Мондольфо.

Чому філософія практики мала таку долю — поєднувати свої головні елементи то з ідеалізмом, то з філософським матеріалізмом? Вивчення цього питання не може не бути складним та делікатним: воно потребує рафінованої аналізи та тверезого розуму. Дуже легко дозволити собі захопитися зовнішньою подібністю і не побачити прихованих подібностей, а також не побачити необхідних, але замаскованих зв'язків. Виявляти поняття, що їх філософія практики «передоручила» традиційним філософіям (через що останні пережили кілька коротких хвиль омолодження), слід з критичною обережністю, що власне означає написати історію сучасної культури по діяльності засновників філософії

практики. Ці запозичення досить легко помітити, проте ще треба критично проаналізувати. Клясичний приклад — крочеанське обмеження філософії практики на емпіричному каноні історичного дослідження, і це розуміння побутує навіть у гурті католиків (див. книгу монсеньйора Ольджаті⁸) і сприяло створенню італійської економіко-правової школи історіографії⁹, що вона була впливовою навіть за межами Італії. Але набагато складнішим і витонченішим є дослідження «неявних», невизнаних запозичень, що мали місце саме тому, що філософія практики була моментом сучасної культури, що вже був у повітрі, — моментом, що через дії та протидії, не завжди видимі та відчутні, змінив старі способи мислення. Під цим оглядом надзвичайно цікаво вивчати Сореля, тому що Сорель і його успіх значно полегшують вивчення цього питання; те саме можна сказати про Кроче. Але, здається, найважливіше дослідити філософію Берґсона та праґматизму, оскільки тільки так можна побачити, як деякі з їхніх позицій без історичної ланки філософії практики просто втрачають сенс.

Іншим боком є практичний урок політичної науки, що його філософія практики дала саме тим своїм противникам, які вступили з нею у люту боротьбу, так само як єзуїти теоретично боролися з Макіавеллі, практично залишаючись його найкращими учнями. В одному зі своїх «спостережень», опублікованому в «Стампа» у часи, коли він був її римським кореспондентом (близько 1925 року), Маріо Міссіролі пише приблизно таке: цікаво було би дізнатися, чи не усвідомлюють найрозумніші з промисловців того, що «Критична політекономія»¹⁰ не бачить великих чеснот в їхній діяльності, і чи не роблять вони належних висновків. І це не було б дивним, адже основоположник філософії практики точно проаналізував дійсність, раціонально та послідовно систематизував те, що історичні учасники цієї дійсності відчували та відчують сумбурно й інстинктивно і що вони певніше усвідомили, будучи критикованими.

Інший бік питання ще цікавіший. Чому навіть так звані ортодокси «поєднували» філософію практики з іншими філософіями, а надто з однією? Справді, найважливішим є

поєднання саме з традиційним матеріалізмом; поєднання з кантіанством мало лише обмежений успіх і лишень в обмеженому гурті інтелектуалів. Щодо цього варто подивитися статтю Рози про поступ і безрух у розвитку філософії практики¹¹, що в ній вона наголошує: складові цієї філософії розвивалися по-різному, але завжди відповідно до потреб практичної діяльності. Себто основоположники нової філософії набагато випередили потреби і свого часу, і дальшого, вони буцімто зібрали арсенал зброї, що ще не могла стати у пригоді, тому що вона була не на часі. Це пояснення трохи вводить в оману, оскільки воно як пояснення власне висуває той самий факт, тільки в його абстрактному формулюванні; разом з тим воно містить в собі децицію істини, що її можна розвинути. Одну з історичних причин, як на мене, слід шукати в тому, що філософія практики мала укладати союз із чужими їй течіями та боротися із залишками докапіталістичного світу, що зберігають свої позиції серед народних мас, надто в царині релігії. Філософія практики мала перед собою два завдання: боротися проти сучасних ідеологій в їхніх найбільш вишуканих формах, щоби створити власну незалежну групу інтелектуалів і виховати народні маси, що їхня культура була середньовічною. Це друге завдання, що мало вирішальне значення з огляду на характер нової філософії, поглинуло всі сили не тільки кількісно, але й якісно; через «дидактичні» причини нова філософія поєдналась із формою культури, що була трохи вищою за середню народну культуру (дуже низьку), але геть недостатньою для боротьби проти ідеологій освічених кляс, тимчасом як сама нова філософія народилася власне для того, щоби перевершити найвищий прояв тогочасної культури — німецьку класичну філософію, і щоби створити інтелектуальну групу нової соціальної групи, що її світоглядом й була ця філософія. З іншого боку, сучасна культура, надто ідеалістична, не може розробити якоїсь народної культури, вона не здатна наповнити моральним і науковим змістом власні освітні програми, що вони лишаються абстрактними та теоретичними схемами; це культура обмеженого кола інтелектуальної аристократії, що впливає на мо-

лодь лише зрідка та тільки коли стає безпосередньою і непослідовною політикою.

Слід з'ясувати, чи ця «розстановка» сил у царині культури історично необхідна і чи немає в історії минулого схожих ситуацій з огляду на обставини часу та місця. Поза сумнівом, класичним прикладом, що передує сучасності, є Відродження в Італії та Реформація у протестантських країнах. У книзі «Історія епохи бароко в Італії»¹² на стор. 11 Кроче пише: «Рух Відродження залишився аристократичним, рухом обраних, і навіть в Італії, що була його матір'ю і годувальницею, він не вийшов за межі придворних кіл, не дійшов до простих людей, не став звичаєм або „упередженнями“, себто колективним переконанням і вірою. А Реформація, навпаки, *спромоглася проникнути в народ, але за це вона віддала затримку в своєму внутрішньому розвитку*, що уповільнився і неодноразово переривався дозріванням свого життєвого зародку». І на стор. 8: «А Лютер, як і гуманісти, засуджує сум і вітає радість, засуджує неробство і закликає до праці; але, з іншого боку, це призвело його до недовіри та ворожості по відношенню до літератури та наук, тому Еразм зміг сказати: „*ubicumque regnat lutheranismus, ibi literarum est interitus*“ [де панує лютеранство, там вмирає література. — *Ред.*]; і справді, хай не тільки через почуття відрази, що його мав сам засновник, німецький протестантизм впродовж кількох століть був майже геть безплідним у науках, критиці та філософії. Італійські ж реформатори, надто з товариства Хуана де Вальдеса¹³ та їхні друзі, легко поєднали гуманізм з містицизмом, а культ науки — з моральним аскетизмом. Кальвінізм, з його суворою концепцією благодаті та жорсткою дисципліною, також не заохочував вільний розвиток наук і поклоніння красі, але саме він, інтерпретуючи, розвиваючи й адаптуючи концепцію благодаті та покликання, почав енергійно рухати вперед розвиток економічного життя, виробництва та нагромадження багатства». Лютеранська реформація і кальвінізм викликали величезний народно-національний рух, що сприяв їхньому поширенню, і тільки набагато пізніше вони породили вищі форми культури; італійські ж реформатори

не досягли великих історичних успіхів. Щоправда, сама Реформація у своїй вищій фазі неминуче засвоїла образи Відродження і саме в цій формі поширилася також у непротестантських країнах, де вона не встигла вкорінитися у народних масах; але фаза народного розвитку дозволила протестантським країнам видержливо та успішно протистояти хрестовому походу католицьких армій: так народилася германська нація як одна з найенергійніших у сучасній Європі. Францію шматували релігійні війни, що завершилися очевидною перемогою католицизму, але у XVIII ст. вона пережила велику народну реформу Просвітництва, вольтер'янства, енциклопедистів, що передувала революції 1789 року та супроводжувала її; це справді була масштабна інтелектуально-моральна реформа французького народу, повніша за німецьку лютеранську, бо вона охопила також великі селянські маси, бо вона мала яскраво виражену світську основу і зробила спробу замінити релігію цілковито на світську ідеологію, що полягала у національно-патріотичній єдності; але навіть вона не призвела безпосередньо до розквіту високої культури, хіба що у політиці як позитивна наука права. (Див. порівняння, зроблене Гегелем щодо особливих національних форм, що їх набула та сама культура у Франції та Німеччині в епоху Великої Французької революції; гегелівська концепція, зрештою призвела до відомих віршованих рядків Кардуччі¹⁴: «охоплені однією вірою, Іммануїл Кант обезголовив бога, Максиміліян Робесп'єр — короля»).

Концепцію філософії практики як сучасної народної реформи (адже ті, хто чекає на релігійну реформу в Італії, чекає на нове італійське видання кальвінізму, як Міссіролі і К^о, ширяють у хмарах абстракцій), можливо, передбачав Жорж Сорель, але висловлювався він надто плутано, поінтелектуальному, оскільки він із янсеністським запалом виступав проти потворного парламентаризму та політичних партій. Сорель запозичив у Ренана¹⁵ поняття необхідності інтелектуально-моральної реформи, він стверджував (у листі до Міссіролі), що незрідка великі історичні рухи не представлені однією із сучасних культур тощо. Але думаю,

що ця концепція в Сореля дається взнаки, коли він вдається до порівняння з первісним християнством, нехай і буквально, але в цьому є велика дешифрація істини, хоча й з механістичними і часто штучними підстановками, проте й зі спалахами глибокої інтуїції. Філософія практики передбачає все це культурне минуле: Відродження і Реформацію, німецьку філософію і Французьку революцію, кальвінізм й англійську клясичну політекономію, світський лібералізм й історизм, що є основою всього сучасного уявлення про життя. Філософія практики є кульмінацією всього цього руху інтелектуально-моральної реформи, що у протиріччі між народною культурою та високою культурою проявилася як діалектичне явище. Вона відповідає зв'язку «протестантська Реформація плюс Французька революція»; це філософія, що є також політикою, і політика, що є також філософією. Вона ще не завершила простонародної фази: створити групу незалежних інтелектуалів нелегко, потрібен тривалий процес дій і протидій, об'єднання та розпади, — процес складання нових численних і складних утворень; це світогляд підпорядкованої соціальної групи, позбавленої історичної ініціативи, — групи, що перебуває у стані постійного, але неорганічного розширення і все ще неспроможна вийти на новий якісний рівень, що ще не дозріла для захоплення державної влади, для реального здійснення гегемонії над всім суспільством, яка тільки й дозволяє досягти певної органічної рівноваги у розвитку інтелектуальної групи. Філософія практики сама також стала «упередженнями» і «марновірством»; як вона є, вона являє простонародний бік сучасного історизму й водночас містить у собі принцип подолання цього історизму. В історії культури, що вона набагато ширша за історію філософії, щоразу, коли народна культура виходила на поверхню (оскільки переживалася фаза перевороту та метал нової кляси виплавлявся з народної руди), відбувався розквіт «матеріалізму», і, навпаки, у той самий час традиційні кляси чіплялися за спіритуалізм. Гегель десь поміж Французькою революцією і Реставрацією надав двом моментам життя людської думки — матеріалізові та спіритуалізові — діалектичної форми, але його си-

нтеза була «людиною догори дригом». Послідовники Гегеля зруйнували цю єдність і повернулися: одні — до матеріялістичних систем, інші — до спіритуалістичних. Філософія практики в особі свого засновника наново пережила весь досвід гегельянства, фойєрбахіянства, французького матеріалізму, щоби відтворити синтезу діалектичної єдності: «людина ногами донизу». Розпаду, що його зазнало гегельянство, зазнала й філософія практики, себто від діалектичної єдності повернулися з одного боку до філософського матеріалізму, тоді як сучасна висока ідеалістична культура спробувала включити в себе те з філософії практики, що їй було потрібно для пошуку якогось нового еліксиру. «Політично» матеріялістичне розуміння було близьким народу, близьким до здорового глузду; воно тісно пов'язане з багатьма віруваннями і упередженнями, майже зі всіма народними марновірствами (відьми, духи тощо). Це знати з народного католицизму та надто з візантійського православ'я. Народна релігія грубо матеріялістична, але офіційна релігія інтелектуалів прагне запобігти утворенню двох різних релігій, двох окремих шарів, щоби не відірватися від мас, щоби не стати офіційною ідеологією обмеженого кола осіб (чим вона фактично є). Але під цим оглядом не слід плутати позицію філософії практики з позицією католицизму. Тимчасом як філософія практики підтримує динамічний зв'язок з народними масами та постійно намагається підняти нові маси на вищий щабель культурного життя, католицизм прагне підтримувати зв'язок суто механічний, єдність суто зовнішню, засновану зокрема на літургії та на культі, що справляє велике враження на натовп. Багато єретичних виступів були проявом народних сил, спрямованих на реформування церкви та наближення її до людей почерез піднесення народу. Церква реагувала часто у жорстокий спосіб: вона створила Товариство Ісуса, убралася в захисні обладунки з рішень Трентського собору¹⁶; хоча вона й організувала чудовий механізм «демократичного» відбору своїх інтелектуалів, але відбору лише як окремих постатей, а не як представників народних груп. Ув історії культурного розвитку треба надто зважати на організацію культури та

на кадри, що надають цій організації конкретних форм. У книзі Г. де Руджеро про Відродження і Реформацію¹⁷ можна прочитати, яким було ставлення багатьох інтелектуалів, передусім Еразма¹⁸, що вони ламалися, коли їм загрожували переслідування та багаття. Тому носієм Реформації був саме німецький народ — загалом, як один народ, а не тільки інтелектуали. Саме це дезертирство інтелектуалів перед ворогом пояснює «безплідність» Реформації безпосередньо в царині «високої» культури, поки народні маси, вірні справі до скону, не породили нову групу інтелектуалів, що найповніше виразилася в класичній філософії. Щось подібне відбулося з філософією практики: видатні представники інтелектуалів, що постали на її ґрунті, були не тільки нечисельні — вони до того ж не були пов'язані з народом, не походили з народу, а були виразниками традиційних проміжних клас, до яких і поверталися підчас великих історичних поворотів; інші залишилися, але радше для того, щоби систематично переглянути нову теорію, ніж для того, щоби забезпечити їй самостійний розвиток. Твердження, що філософія практики є новим, незалежним, своєрідним світоглядом (попри те, що вона є одним з моментів всесвітньо-історичного розвитку), є ствердженням незалежності та своєрідності нової культури, що тепер зароджується та розвиватиметься мірою розвитку суспільних відносин. Те, що існує на цей момент, є змінним поєднанням старого та нового, тимчасовою рівновагою культурних відносин, що відповідає рівновазі суспільних відносин. Тільки по створенню держави культурна проблема постає у всій своїй складності, лишень тоді можна шукати всеохопного вирішення. Так чи так позиція, що передує державному утворенню, не може не бути критико-полемічною (і аж ніяк не може бути догматичною), вона має бути романтичною, але цей романтизм має свідомо прагнути синтези з класицизмом.

Примітка І. Слід вивчити період Реставрації як період розвитку всіх сучасних історичистських вчень і філософії практики також, що є його кульмінацією і що до того ж була створена перед 1848 роком, коли Реставрація руйнувалася в усьому світі й розпався Священний союз. Відомо, що

Реставрація, це — лише метафора; насправді не було жодного справжнього відновлення старого режиму, але була нова розстановка сил, за якої революційні завоювання середніх клас було обмежено та узаконено. Король у Франції і папа в Римі стали вождями відповідних партій і перестали бути беззаперечними представниками Франції чи християнства. Особливо хиткою стала позиція папи, і саме тоді формуються постійні органи «войовничих католиків», що після низки проміжних етапів — 1848-1849, 1861 (коли вперше розпалася Папська держава, а до Італійського королівства приєднали провінцію Емілія), 1870 та повоєнний період, — перетворилися на потужну організацію «Католицька дія»¹⁹, міцну, але обороною. Історицистські теорії Реставрації протистоять абстрактно-утопічним ідеологіям XVIII ст., що продовжували жити як пролетарська філософія, етика та політика пролетаріату, надто у Франції, до 1870 року. Філософія практики виступає проти цих народних уявлень XVIII ст. як філософії мас, протистоїть усім їхнім формам від найбільш дитячих до теорій Прудона, що пережив певне щеплення консервативним історицизмом і що його, здається, можна називати французьким Джоберті, але Джоберті народних клас, що обумовлено відсталістю італійської історії порівняно з французькою, як це зрозуміли 1848 року. Якщо консервативні історицисти, теоретики давніх часів, впевнено почуваються, критикуючи утопічний характер муміфікованих якобінських ідеологій, філософи практики сильніші, оцінюючи правдиву історичну — а не абстрактну — вагу якобінства як творчого елемента у формуванні нової французької нації, себто чинника дійсності, обумовленої певними обставинами, а не в його ідеалізації, а також оцінюючи історичне завдання самих консерваторів, що вони насправді були сором'язливими синами якобінців: проклинаючи крайнощі батьків, вони турботливо розпоряджалися їхньою спадщиною. Філософія практики прагнула не тільки пояснити і виправдати все минуле, але історично пояснити й обґрунтувати саму себе, себто вона була вищою формою «історицизму», повним звільненням від усякого абстракт-

ного «ідеологізму», реальним завоюванням історичного світу, початком нової цивілізації.

Зошит 19, §«24». *Проблема політичного керівництва у формуванні та розвитку нації та сучасної держави в Італії.* Вся проблема різних політичних течій часів Рісорджименто, їхніх взаємних відносин або відносин з однорідними чи підпорядкованими силами різних історичних частин (або областей) національної території обмежується на одній основоположній проблемі: помірковані були більш-менш однорідною клясою, через що їхнє керівництво зазнало незначних коливань (і будь-якому разі, не відхиляючись від лінії органічно-прогресивного розвитку), тимчасом як Партія дії не спиралася на якусь певну історичну клясу, а її керівництво по ваганнях врешті-решт потягло руку за поміркованими; себто історично Партію дії вели помірковані: твердження Віктора-Еммануїла II¹ про те, що він має Партію дії в кишені або щось на кшталт цього, практично правдиве не лише через його особисті контакти з Гарібальді²: Партію дії «опосередковано» очолювали Кавур³ та Віктор-Еммануїл II. Методологічний критерій, що його слід взяти за основу наших досліджень, такий: вищість соціальної групи проявляється у двох формах — у формі «панування» й у формі «інтелектуально-морального керівництва». Певна соціальна група тоді є панівною для груп-супротивниць, коли вона намагається «знищити» або підпорядкувати їх собі, в тому числі за допомогою збройної сили, та виступає як керівник суміжних і союзних груп. А тому ще до взяття влади соціальна група може і навіть має стати «керівною» (і а саме у цьому полягає одна з умов завоювання влади); прийшовши до влади та навіть міцно утримуючи її, вона стає панівною, але продовжує бути і «керівною» також. Помірковані керували Партією дії також після 1870 та 1876 року⁴, і так званий трансформізм був нічим іншим, як парламентським вираженням цієї інтелектуальної, моральної та політичної гегемонії. Можна навіть стверджувати, що все італійське державне життя від 1870 до сьогодні має в собі «трансформізм», себто формуванням дедалі ширшої керів-

ної класи в рамках, встановлених поміркованими після 1848 та після розвінчання неоґвельфських і федералістських утопій, з повільним, але безупинним — здобутим за допомогою різних за своєю ефективністю метод — поглинанням різних активні елементи, що постали із союзних груп, а також із груп, що здавалися непримиренно ворожими. У цьому сенсі політичне керівництво стала одним з аспектів панування під тим оглядом, що поглинання *élite* [верхівки. — *Ред.*] ворожих груп позбавляє проводу ці групи та знесилює їх на дуже довгий період. З політики помірних видко, що тут може — і має — проводитися «політична гегемонія» навіть до перебрання влади, і щоби керувати ефективно, не досить покладатися на матеріальну силу та міць, що дає влада; саме чудове розв'язання цих проблем уможливило перебіг Рісорджименто у такій формі та у таких рамках, що в них воно відбулося, себто без «терору», як «революції без революції» або «пасивної революції» мовою Куоко, але у трохи іншому ніж у Куоко значенні.

У яких формах поміркованим вдалося ствердити свій апарат (механізм) інтелектуальної, моральної та політичної гегемонії? У формах і в спосіб, що їх можна було би назвати «ліберальними», себто через ініціативу окремих осіб, «молекулярну», «приватну» ініціативу (не через програму партії, випрацьованої та скомпонованої відповідно до плану задовго до практичних і організаційних дій). З іншого боку, це було «нормальним» з уваги на структуру та роль соціальних груп, що їх помірковані представляли та чийм керівним елементом — «інтелектуалами» в органічному розумінні — вони були. Для Партії дії проблема була іншою, розв'язувати її треба було інакше. Помірковані були «інтелектуалами», «конденсованими» вже від самого початку завдяки органічному характерові їхніх відносин зі соціальними групами, що вони були їхніми виразниками (у цілій низці питань інтереси представлених і представників були чітко тотожними, себто помірковані інтелектуали були правдивим органічним авангардом вищих клас, оскільки вони економічно належали до вищих клас: вони були інтелектуалами та політичними організаторами, а разом і керівни-

ками підприємств, великими землевласниками та управляючими, торговцями та промисловцями тощо). З уваги на цю органічну «конденсацію» чи «концентрацію» помірковані мимоволі ставали центром тяжіння для інтелектуалів, що були «розпорошені», «розсіяні» по всьому півострову, задовільняючи — нехай мінімально — потреби народної освіти й управління. Тут розкривається методологічний зміст того критерію, що ним слід послуговуватися підчас історико-політичного дослідження: немає незалежної класи інтелектуалів, але кожна соціальна група має свій проша-рок інтелектуалів або намагається створити його; проте інтелектуали історично (та реально) прогресивної класи настільки привабливі, що вони зрештою підпорядковують інтелектуалів з інших соціальних груп і створюють «середовище солідарності» всіх інтелектуалів, використовуючи психологічні (марносластво тощо), а також кастові зв'язки (технічно-правові, корпоративні).

Це явище виникає «спонтанно» тоді, коли ця соціальна група є по-справжньому прогресивною, себто рухає суспільство загалом, задовольняє не тільки потреби свого існування, але й постійно ширить можливості, безперервно охоплюючи нові сфери економіко-виробничої діяльності. Коли панівна соціальна група вичерпує свою функцію, ідеологічний блок руйнується, і «спонтанність» змінюється «примусом» дедалі менш завуальованим й більш прямим — аж до відверто поліцейських заходів і військових переворотів.

Партія дії своєю природою не могла мати цієї сили тяжіння, і її насправді саму притягували та на неї впливали як залякуванням (страх перед терором 1793 року, підсилена подіями у Франції 1848-1849 років), через що вона не схотіла включати до своєї програми певні народні вимоги (наприклад, аграрну реформу), так і тим, що певні її видатні представники (наприклад, Гарібальді) були — нехай лише епізодично («коливалися») — особисто залежними від керівників поміркованих. Щоби Партія дії стала самостійною силою і врешті-решт спромоглася хоча б надати рухові Ріс-сординженто виразнішого народно-демократичного харак-

теру (більшого вона не досягла би з огляду на передумови, що були в основі самого руху), вона мала би протиставити «емпіричній» діяльності поміркованих (що була емпіричною лише позірно, адже ідеально відповідали меті) органічну урядову програму, що містила б найважливіші вимоги мас, насамперед селянства, а «спонтанному тяжінню», що його здійснювали помірковані, слід було протиставити пляномірно «організований» опір та контрнаступ.

Як типовий приклад мимовільного тяжіння поміркованих слід згадати з'яву «ліберально-католицького» руху⁵, що так збурих папство та частково паралізував і деморалізував його, штовхнувши спочатку далеко вліво — з ліберальними маніфестаціями Пія IX⁶, а потім відкинувши на правішу позицію за ту, яку воно саме зайняло би за інших обставин, і у такий спосіб врешті-решт ізолювавши його на півострові та в Європі. Папство зробило належні висновки й тому останнім часом продемонструвало разючу майстерність до маневрування: спочатку модернізм, а пізніше пополяризм⁷ — явища, подібні до «католицько-ліберального» руху часів Рісорджименто, — значною мірою постали як рухи, що багато в чому завдячують силі «спонтанного» тяжіння з боку сучасного історизму світських інтелектуалів вищих клас, з одного боку, та практичному руху філософії практики, з іншого. Папство заатакувало модернізм як течію, спрямовану на реформування церкви та католицької релігії, але водночас сприяло створенню пополяризму, себто економічної бази модернізму, і сьогодні — руками Пія XI⁸ — робить пополяризм наріжним каменем власної світової політики.

Партії дії завжди бракувало саме урядової програми. Вона, власне, була передусім агітаційним і пропагандистським органом поміркованих. Внутрішні протиріччя та конфлікти у Партії дії, ненависть, яку Мадзіні викликав у найвидатніших «людей дії» (самого Гарібальді, Феліче Орсіні⁹ тощо), зайшли через брак твердого політичного керівництва. Чвари всередині партії були значною мірою такими самими абстрактними, як і проповідь Мадзіні, але вони можуть правити за корисне джерело історичних відомостей (це стосується усіх творів Пізакане¹⁰, хоча він припустився

серйозних військових помилок, приміром, коли опирався встановленню військової диктатури Гарібальді в Римській республіці). Партія дії наслідує «риторичну» традицію італійської літератури: вона плутала культурну єдність півострова, що обмежувалась одною незначною верствою населення та виражалась у ватиканському космополітизмі, з політичною та територіяльною єдністю широких народних мас, що вони були чужі цій культурній традиції і приділяли їй жадного значення, позаяк не знали про неї. Можна порівняти яacobінців і Партію дії: яacobінці завзято боролися за зміцнення зв'язку між містом і селом, і вони спромоглися його зміцнити. Їх розбили, як певну партію, тому що в певний момент вони мусили виступити проти вимог паризьких робітників; їхнім продовження — в іншій формі — став Наполеон, а сьогодні їхні традиції ледь животіють у французьких радикальних соціалістах Ерріо та Даладье¹¹.

У французькій політичній літературі ця потреба зв'язку між містом (Парижем) і селом виражалась дуже сильною і до неї дослуховувалися: згадаймо серію романів Ежена Сю¹², що набули надзвичайної популярності також і в Італії (Фогадзаро в «Маленькому античному світі» згадує, як Франко Маїроні¹³ нелегально отримував зі Швейцарії «Народні таємниці», що їх тоді публічно спалювали в деяких європейських містах, наприклад у Відні), і вона напрочуд наполегливо нагадувала про необхідність міцно зв'язати селян з Парижем; Сю — народний письменник яacobінської політичної традиції та багато в чому попередник Ерріо та Даладье (наполеонівська легенда, антиклерикалізм і антиєзуїтизм, дрібнобуржуазний реформізм, теорії перевиховання тощо). Правда й те, що Партії дії завжди були притаманні приховані антифранцузькі настрої почерез ідеологію Мадзіні (див.: «Критика», стаття Омодео «Французька першість та італійська ініціатива», 1929 рік, стор. 223),¹⁴ але в історії півострова була традиція, з якою вона могла пов'язати себе. З цього погляду можна скористати з багатого досвіду історії комун: буржуазія, що народжується, шукає союзників з-посеред селян проти Імперії та місцевого феодалізму (щоправда, це утруднюється боротьбою між буржу-

азією та поміщиками за дешеву робочу силу: буржуазії потрібна робоча сила, а її можуть дати тільки селянські маси; дворяни хочуть, щоби селяни були закріплені за землею; втеча селян у місто, де дворяни не можуть зловити їх. Так чи так, хоча й за інших обставин, в епоху комун розкривається роля міста як керівного елемента, що загострює внутрішню боротьбу на селі і використовує її як військово-політичний інструмент для послаблення феодалізму). Але навіть Макіавеллі — цей клясичний вчитель політики італійських правлячих клас — порушив це питання (звісно, в рамках і умовах свого часу): у своїх військово-політичних працях Макіавеллі досить певно говорить про необхідність органічно підпорядковувати народні маси керівним верствам, що дозволило би створити народне ополчення, спроможне замінити наймане військо.

Пізакане слід пов'язувати саме з цим напрямком думки Макіавеллі, оскільки Пізакане розглядає проблему задоволення народних вимог (після їх появи внаслідок пропаганди) переважно з військового огляду. Щодо Пізакане, слід проаналізувати суперечливість його концепції: Пізакане, неаполітанський аристократ, засвоїв низку положень військово-політичної теорії, що постали з досвіду Французької революції та Наполеона і зажили слави в Неаполі підчас правління Жозефа Бонапарта та Йоахіма Мюра, надто завдяки особистому досвіду неаполітанських офіцерів, що служили у Наполеона¹⁵ (див. некролог Кадорна пера М. Міссіролі у «Нуова антолоджія»¹⁶ щодо ваги набутого досвіду та неаполітанської військової традиції, популяризованих Піанеллом¹⁷, для реорганізації італійської армії після 1870); Пізакане зрозумів, що без демократичної політики неможливо створити національну армію з обов'язковим військовим призовом; але його ворожість до стратегії Гарібальді і його недовіра до Гарібальді незрозумілі; його ставлення до Гарібальді було таким самим зневажливим, як і ставлення старого генштабу до Наполеона.

Особистість, що її треба вивчити з огляду на проблеми Рісорджименто, — Джузеппе Феррарі¹⁸, але йдеться не стільки за його так звані великі твори, що насправді є мішан-

кою плутаних і невпорядкованих записок, скільки за його принагідні памфлети та листи. Але Феррарі великою мірою був чужий італійській дійсності: він був занадто офранцужений. Іноді він виглядає різкішим, ніж був, через те, що він прикладав до Італії французькі схеми, себто схеми, вироблені у ситуації набагато більш передовій за італійську. Можна сказати, що супроти Італії Феррарі був «нащадком», він був — деякою мірою — «розумом майбутнього». А політик має бути ефективним діячем саме в сучасній йому ситуації; Феррарі не бачив, що між італійською та французькою ситуацією бракує проміжної ланки, але саме ця ланка була важливою для переходу до наступної. Феррарі не вмів «перекласти» з французької на італійську, тому вже його гострота була притичиною, створювала нові секти та фракції, але жодною мірою не позначилась на реальному русі.

Якщо придивитися до проблеми, виявляється, що різниця між багатьма членами Партії дії та поміркованими полягала радше у відмінності «темпераментів», ніж в органічному політичному характері. Термін «якобінці» набув двох значень: одне власне історично точне — назва певної партії часів Французької революції, що вона задумала здійснити переворот у житті Франції, виходячи з певної програми, спираючись на певні соціальні сили, та у своїй партійній і урядовій діяльності застосовувала певну методи, характеризовану виїмковою енергією й рішучістю, що впливали з фанатичної віри у достоїнства і програми, і методи. У політичній мові дві сторони якобінства відокремилися одна від одної, і якобінцем почали називати енергійного та рішучого політика, фанатично переконаного у неймовірній силі власних ідей, хай там якими вони є; в цьому визначенні переважали радше деструктивні елементи, що породжуються ненавистю до противників і ворогів, аніж конструктивні, що народжуються власне вимогами народних мас, переважали радше елемент сектантства, таємного товариства, невеликої групи, неприборканого індивідуалізму, аніж національно-політичний елемент. Так, коли пишуть, що Кріспі²⁸ був «якобінцем», то це треба розуміти лише у цьому вульгарному значенні. Своєю програмою він — взірець

поміркованого. Як якобінець, він «одержимий» територіально-політичною єдністю країни. Цього принципу він завжди додержував — не тільки в часи Рісорджименто, у вузькому сенсі, але й після, коли він урядовав. Дуже пристрасний, він ненавидить поміркованих як особистостей; він вбачає у поміркованих найпослідущих людей; «героїв шостого дня»¹⁹; людей, готових толерувати старі режими, коли вони стануть конституційними; людей, подібних до поміркованих Тоскани, що чіплялися за фалди великого герцога, щоби не дати йому втекти; він не дуже вірив у єдність, створену невизнавцями єдності. Тому він злигався з монархією, що — як він чує серцем — рішуче стане в обороні об'єднання через династичні інтереси, і підтримує принцип гегемонії П'ємонту з енергією та ентузіазмом, що їх не було навіть у п'ємонтських політиків. Кавур застерігав проти оголошення на Півдні стану облоги, натомість Кріспі ввів стан облоги та військові трибунали на Сицилії для учасників руху «фаші» та звинувачував керівників цього руху в змові з Англією за для відокремлення Сицилії (угода в Бізакуїно).²⁰ Він тісно в'яжеться з сицилійськими латифундистами, оскільки вони були рішуче за єдність країни через страх перед вимогами селян, але загалом його політика передбачала зміцнення промисловості Півночі за допомогою тарифної війни проти Франції та митного протекціонізму; він без вагань затягає весь Південь у страшну торгівельну кризу, лишень щоби зміцнити промисловість, адже це може зробити країну справді незалежною та розширить склад правлячої соціальної групи; це політика фабрикації фабрикантів. Уряд поміркованих від 1861 до 1876 був несміливим і створив лише зовнішні умови економічного розвитку: впорядкований державний апарат, дороги, залізниці, телеграф, виправив фінанси, обтяжені боргами Рісорджименто. «Ліві» силкувалися вгамувати обурення людей, викликане жорсткою податковою політикою «правих», але не змогли зробити нічого, більше як стати запобіжним клапаном; вони продовжили політику «правих» за допомогою «лівих» діячів і лівої фразеології. Натомість Кріспі зрушив розвиток італійського суспільства; він був вірною людиною нової буржуазії. Для йо-

го постаті характерна розбіжність між словом і ділом, між невідповідністю репресій і об'єктів цих репресій, між знаряддям і його енергійним застосуванням: з іржавими кулеврінами він поводить ся наче із сучасною артилерією. Навіть колоніальна політика Кріспі пов'язана з непозбутньою ідеєю єдності країни; тут він зміг скористати з політичної недосвідченості Півдня: південний селянин хотів землі, Кріспі не хотів давати йому землю власне в Італії (і не міг дати), не хотів вдаватися до «економічного якобінства»; він створив міт про відкриті до експлоатації колоніальні землі. Імперіялізм Кріспі був імперіялізмом пристрасно-риторичним без котрої-небудь фінансово-економічної основи. Капіталістична Європа, багата на капітал, досягла тієї точки, коли норма зиску почала падати, ті відчула потребу розширити сферу застосування своєї капіталів: після 1890 року постали великі колоніальні імперії. Але незріла Італія не тільки не мала капіталу для вивозу, вона мала звертатися по іноземний капітал, щоби задовольнити свої найнагальніші потреби. Італійському імперіялізмові бракувало реального імпульсу; замість нього була «пристрасть», що охопила селянські маси, що вони ждали землі; йшлося про відкладення розв'язання проблем внутрішньої політики на невизначений термін. Тому політиці Кріспі протидіяли самі капіталісти (з Півночі), що воліли би бачити величезні суми інвестованими в Італії, а не витраченими в Африці. Але на Півдні Кріспі був популярним завдяки «мітові про легку землю».

Кріспі помітно вплинув на велику групу сицилійських інтелектуалів (особливо, тому що вплинув на усх італійських інтелектуалів, сприявши зародженню національного соціалізму, що його пізніше судилося стрімко розвиватися), зокрема через той фанатизм єдності, що призвів до заходження атмосфери підозрілості до всього, що містило в собі найменший натяк на сепаратизм. Це, звісно, не завадило (що й зрозуміло) сицилійським латифундистам зібратися 1920 року в Палермо і висунути урядові справжній ультиматум, погрожуючи відокремленням²¹; так само це не завадило багатьом з цих багатих поміщиків мати еспанське грома-

дянство та організувати втручання мадридського уряду (як із герцогом Бівона 1919 року²²) для захисту їхніх інтересів, загрожених селянським рухом колишніх фронтовиків. Поведінка різних південних соціальних груп з 1919 до 1926 роки — свідчення слабких сторін «одержимої» політики єдності Кріспі, вона вказує на певні корективи, внесені Джолітті (хоча таких коректив було насправді небагато, адже тут Джолітті продовжував політику Кріспі; Джолітті змінив яacobінство з темпераментом Кріспі на бюрократичну старанність; у колоніальній політиці він зберіг «міт про землю», але більше підтримував цю політику концепцією військової «оборони» та твердженням про необхідність створення умов для вільної експансії у майбутньому).

Епізод з ультиматумом сицилійських землевласників 1920 року — не поодиноким, і його можна було би тлумачити інакше, пригадавши випадки, коли панівні класи Ломбардії погрожували «робити по-своєму» (політика нетривалого шантажу уряду), якби не достеменне тлумачення, що бачимо в кампаніях, що їх проводила «Маттіно» з 1919 до усунення братів Скарфольйо²³; дуже спрощено вважати ці кампанії такими, що вони не мали нічого під собою, що вони не були пов'язані у той чи той спосіб з напрямками громадської думки і прихованими настроями людей, потенційними через атмосферу залякування, створену одержимістю єдності. «Маттіно» двічі висувала тезу, що Південь приєднався до єдиної держави на договірній основі, на основі статуту Карла-Альберта²⁴, але він (це виходило з загального напрямку думки) зберігає свою індивідуальність і має право на вихід з об'єднаної держави у разі будь-якого порушення договору, себто у разі зміни конституції 1848 року. Цю тезу висували у 1919-1920 роках проти внесення певних змін до конституції, а в 1924-1925-1926 роках проти змін конституції, але вже інших за своїх характером. Сказати і про важливість «Маттіно» на Півдні (це була найпоширеніша газета). «Маттіно» завжди була органом уряду Кріспі, підтримувала експансіоністські настрої, була заспівувачем «південної ідеології», що постала на ґрунті земельного голоду та еміграції, що підштовхувала до будь-якого міражу на-

родного колоніялізму. Щодо «Маттіно» згадати й про: 1) агресивну кампанію, спрямовану проти Півночі з огляду на намагання ломбардських текстильників придушити бавовняну промисловість Півдня і спробу вивезти верстати до Ломбардії під маркою металообробки, щоб обійти законодавство у промислових районах; газета викрила цю спробу та дійшла до краю — до звеличення Бурбонів і їхньої економічної політики (це сталось 1923 року); 2) «сумну» та «ностальгічну» присвяту Марії-Софії, надруковану 1925 року, що спричинилася до великого скандалу та чималого галасу.²⁵

Зрозуміло, що, оцінюючи позицію «Маттіно», слід пам'ятати про деякі елементи методологічного характеру: «авантурний» характер братів Скарфольйо, їхню продажність (нагадаємо, що Марія-Софія завжди намагалась втрутитися у внутрішню італійську політику з помстою в серці, якщо не сподіваючись відновити Неаполітанське королівство, витрачаючи не це гроші; короткий допис в «Уніті» 1914 або 1915 року проти Малятести, де йшлося про те, що події червня 1914 року міг фінансувати австрійський генеральний штаб через Дзіту Бурбон²⁶ завдяки «дуржнім» стосункам, що існували між Малятестою та Марією-Софією; у творі «Люди та справи старої Італії» Б. Кроче повертається до цих стосунків у зв'язку зі спробою організувати втечу одного анархіста, що вчинив замах після дипломатичного демаршу італійського уряду на адресу французького з огляду на діяльність Марії-Софії²⁷; не забути про розповіді пані Б., яка часто навідувалася до Марії-Софії в 1919 році, щоб намалювати її портрет; врешті-решт Малятеста ніколи не відповідав на ці звинувачення, що було його обов'язком, за винятком, можливо, одного листа до якоїсь газети, що її нелегально видавав у Франції П. Скіккі під назвою «Пікконьєре»²⁸, хоча це твердження сумнівне), їхній політичний та ідеологічний дилетантизм. Але також слід пам'ятати, що «Маттіно» була тоді найпопулярнішою газетою Півдня й що брати Скарфольйо зроду були журналістами, себто мали ту гостру та «чарівну» інтуїцію, здатність відчувати найглибші народні течії, що вона уможливлює розповсюдження жовтої преси.

Іншим елементом, що дозволяє з'ясувати справжнє значення політики єдності країни, що її з такою «одержимістю» здійснював Кріспі, є думки про Південь, що зайшли на Півночі. «Злидні» Півдня було неможливо пояснити народним масам Півночі «історично»: вони не розуміли, що об'єднання відбулося не на підставі рівності, а на базі гегемонії Півночі над Півднем як панування міста над селом; що, інакше кажучи, Північ була «спрутом», що збагачувався за рахунок Півдня, і що промисловий розвиток безпосередньо залежав від зубожіння та виснаження хліборобства на Півдні. Населення Верхньої Італії думало, що Бурбони заважали Півднєві розвиватися, проте якщо він не розвивається й по усуненню цієї завади, це означає, що причини злиднів не зовні, їх треба шукати не в об'єктивних економіко-політичних умовах, а всередині — в характері південного населення; а надто закорінилося переконання щодо великих природних багатств землі, відтак лишалося єдине пояснення злиднів — органічна нездібність людей, їхнє варварство, їхня біологічна неповноцінність. Ці поширені думки (неаполітанські лаццароні встигли стати легендарними) закріпилися, та соціологи-позитивісти поставили їх навіть врівень з теорією (Нічефоро, Феррі, Орано тощо), вони набули статусу «наукових істин» у часи наукового марновірства.²⁹ Так зайшла суперечка між Північчю та Півднем про расу, про вищість Півночі та неповноцінність Півдня (книги Коладжанні на захист Півдня і збірка «Рівіста пополярє»)³⁰. У міжчасі на Півночі продовжували вірити в те, що Південь був для Італії «тягарем», що без нього сучасна промислова цивілізація Верхньої Італії досягла би більших успіхів тощо. На початку століття починається сильна реакція Півдня щодо цього. На Сардинському конгресі 1911 року за головування генерала Руджу підраховують, скільки мільйонів викачали із Сардинії на користь континенту за перші 50 років існування єдиної країни.³¹ Кампанія Сальвеміні, що її кульмінацією стало створення «Уніті», але тривала вона вже у «Воче» (спеціальне число «Воче», присвячене «південному питанню», що також вийшло друком як окрема брошура)³²; на Сардинії починається автономний рух на

чолі з Умберто Кау, що також видавав щоденну газету «Пазе». На початку століття формується «всеіталійський» «інтелектуальний блок» на чолі з Б. Кроче та Джустіно Фортунато³³, що намагається представити Південне питання як національну проблему, що її розв'язання здатне відновити політичне та парламентське життя. В кожному журналі для молоді, що має ліберально-демократичні настрої та прагне оновлення італійської культури в усіх її проявах: у мистецтві, в літературі, в політиці, — відчутний не тільки вплив Кроче і Фортунато, але й помітна їхня співпраця: типовими є «Воце» й «Уніта», а також болонська «Патрія», міланська «Аціоне ліберале», рух молодих лібералів під проводом Джованні Бореллі³⁴ тощо. Бачимо його в політичній лінії «Коррьєре делля сера» Альбертіні, а по війні — завдяки новій ситуації — у «Стампа» (через Космо, Сальватореллі, Амброзіні),³⁵ також у джоліттізмі завдяки участі Кроче в останньому уряді Джолітті.

Сьогодні цей рух, надзвичайно складний і неоднорідний, тенденційно тлумачить навіть його типовий представник Д. Преццоліні, але нікуди не пропало перше видання «Культура італьяна» Преццоліні (1923 року) з усіма його недотягненнями, як достеменний документ.³⁶

Цей рух не завершився і продовжився у Гобетті³⁷ та його ініціативах у царині культури і саме тут він сягнув свого апогею. Гобетті, це — кінцевий пункт всього цього руху, саме він символізує кінець блоку, себто початок розпаду; найкращим свідченням цього розпаду є полеміка Джованні Ансальдо (та його співробітників, таких як «Кальканте» або Франческо Чікотті) проти Гвідо Дорсо, особливо через певну комічність глядіаторських поз і погроз «одержимих єдністю»³⁸ (Ансальдо в 1925-26 р.р. гадав, що можна змусити повірити у можливість поверненні Бурбонів до Неаполя, що здавалося немислимим тому, хто не був «утаємничений» в історію питання та прихованих шляхів, що через них відбувалась полеміка, не розумів підтексту та натяків; але відомо, що навіть деякі народні елементи, що читали Оріані, боялися самої думки про можливість повернення до Неаполя Бурбонів, а слідом і розпад об'єднаної держави).

З цієї низки подій і з аналізу певних елементів італійської історії після об'єднання можна виколотити кілька критеріїв для оцінки протилежних позицій поміркованих і Партії дії, а також для вивчення «мудрости» цих двох партій і різних течій, що змагалися за політично-ідеологічне керівництво останньою. Очевидно, що для того, щоб ефективно протистояти поміркованим, Партія дії мала зв'язатися із сільськими масами, в першу чергу південними, бути «якобинцями» не тільки за формою, своїм темпераментом, але також і своєю соціально-економічною суттю; зв'язок різних сільських клас, що дякуючи легітимістськи-клерикальним інтелектуалам набуває форми реакційного блоку, можна було би розірвати в ім'я переходу до нової національно-ліберальної формації, якби спрямувати зусилля у двох напрямках — на селянські маси, прийнявши їхні елементарні вимоги та включивши їх до нової урядової програми, і на середні та вищі прошарки інтелектуалів, наголосивши на питаннях, що швидше могли би їх зацікавити (а вже сама перспектива створення нового урядового апарату, що він може використовувати послуги того, хто їх пропонує, була би для них привабливим елементом, якщо перспективу представити як конкретну, як таку, що спирається на прагнення селян). Взаємовідношення між цими двома діями діалектичне: досвід багатьох країн (перш за все Франції у період великої революції) довів, що якщо селяни починають рух «спонтанно», то інтелектуали коливаються, а якщо якась група інтелектуалів стає на нові позиції конкретної проселянської політики, це завершується тим, що вона захоплює із собою дедалі значніші групи мас. Можна стверджувати, що через розпорошеність та ізольованість сільського населення, себто через труднощі його об'єднання в згуртовані організації саме інтелектуали мають розпочинати політичну роботу серед селян; але загалом між двома цими діями існує діалектичний зв'язок, про який слід завжди пам'ятати. Можна також стверджувати, що майже неможливо створити селянську партію у буквальному значенні цього слова; у селян партія існує лише як стійка течія спільної думки, а не як схема та бюрократичне оформлен-

ня; проте існування вже каркасу партії надзвичайно корисне як для відбору людей, так і для контролювання інтелектуалів і запобігання тому, щоби власні «кастові інтереси» непомітно примусили її перейти на інший ґрунт.

Цей критерій слід враховувати, вивчаючи особистість Джузеппе Феррарі, що був невизнаним «фахівцем» з аграрного питання у Партії дії. У Джузеппе Феррарі також слід ретельно дослідити його ставлення до батраків, себто безземельних селян, що їхнє становище він досліджував, що є важливою для його ідеології, і саме через це ставлення його досі читають і вивчають представники деяких сучасних течій (твори Феррарі передрукував Монанні з передмовою Луїджі Фаббрі³⁹). Слід визнати, що проблема батраків надзвичайно складна, і розв'язати її дуже важко навіть сьогодні. Загалом слід пам'ятати наступні критерії: сьогодні (а надто в часи Рісорджименто) батраки, це — прості безземельні селяни, а не робітники сільськогосподарської промисловості, що розвивається на ґрунті концентрації капіталу та поділу праці; у період Рісорджименто був значно поширенішим тип зобов'язаного селянина, аніж поденного робітника. Отже, їхня психологія, з небагатьма винятками, є психологією фермера або дрібного власника. (Слід нагадати про полеміку між сенаторами Бассіні й Танарі в «Ресто дель карліно» і в «Персеверанці» наприкінці 1917 або 1918 щодо практичного втілення формули «землю — селянам», запропонованої підчас війни: Танарі був «за», а Бассіні — «проти», виходячи з власного досвіду великого сільськогосподарського промисловця, власника сільськогосподарських підприємств, де поділ праці був настільки розвинений, що землю годі було поділити, адже зник селянин-ремісник, і з'явився найманий працівник).⁴⁰ Проблема гостро постала не стільки на Півдні, де ремісницький характер сільськогосподарської праці був досить очевидним, скільки на Паданській рівнині, де вона була більш завуальованою. Однак навіть останнім часом існування батраків у Паданській долині пояснювалось почасти позаекономічними причинами: 1) перенаселенням, що не могло вив'язатися з ситуації по-через еміграцію, як на Півдні, і штучно підтримувалося по-

літикою громадських робіт; 2) політикою власників, що вони не бажали консолідації сільського населення в одну класу батраків або половинщиків, а отже чергували половинщину та винайм на роботу до власних господарств, використовуючи чергування у тому числі й для кращого відбору групи привілейованих половинщиків, що могли би стати їхніми політичними союзниками (на кожному з'їзді землевласників Паданського регіону завжди обговорювалося, що вигідніше — половинщина чи прямий найм; зрозуміло, що вибирали на ґрунті політико-соціальних мотивів). Проблема батраків Паданської долини далася взнаки у період Рісорджименто в страшенному поширенні жебрацтва. Про це принаймні писав Тулліо Мартелло у своїй «Історії Інтернаціоналу», створеній у 1871-72 роках — праці, що її слід взяти до уваги, бо вона позначає політичні пристрасті та стурбованість соціальними проблемами попереднього періоду.⁴¹

Позиція Феррарі також була ослабленою через його «федералізм», що надто в нього, який жив у Франції, була великою мірою виразником французьких національних і державних інтересів. Доречно згадати Прудона та його памфлети проти італійської єдності⁴², що на неї він нападав з огляду відверто державних французьких інтересів й інтересів демократії. Насправді всі основні течії французької політики були ворожими до італійської єдності. Ще й сьогодні монархісти (Бенвіль та інші)⁴³ дорікають обом Наполеонам за створення «національного міту» та об'єднання Німеччини та Італії, що знизило відносну вагу Франції, що вона мала б перебувати в оточенні карликових держав типу Швейцарії, щоб почуватися «убезпеченою».

Отже саме на базі гасла «єдність і незалежність» — не враховуючи конкретний політичний зміст цього загальника — помірковані після 1848 року сформували національний блок під своєю гегемонією, впливаючи у ріжній формі та ріжною мірою на двох керівників Партії Дії — Мадзіні та Гарібальді. Як поміркованим вдалося відвернути уваги від суті справи та повернути її до зовнішньої форми, знати, між іншим, з цього уривку з листа Гуеррацці до одного сицилійського студента (опублікованого в «Архівію сторіко

січіліяно» Евдженіо ді Карло — листування Ф. Д. Гуерацці з нотаріусом Франческо Паоло Сардофонтаною з Рієлли, видрукованого у «Марцокко» від 24 листопада 1929 року): «Не важить, чого всі ми прагнемо — деспотизму, республіки або ще чогось, не дамо себе роз'єднати; на цій підставі нехай навіть *загине світ*, але ми знайдемо шлях».⁴⁴ І ці приклади можна наводити тисячами, і вся заповзята діяльність Мадзіні зводилась власне до пропаганди єдності. Втім, усе заповзяття Мадзіні фактично зводилося до постійної і безперервної пропаганди єдності.

Щодо яacobінства та Партії дій сказати й те, що яacobінці вибороли свою роль керівної партії: вони накинули себе французькій буржуазії, штовхаючи її на передовіші позиції за ті, що їх буржуазія хотіла б зайняти сама, і навіть на передовіші за ті, що їх дозволяли історичні передумови, відци назадній рух і роля Наполеона I. Цю рису, характерну для яacobінців (а ще раніше — для Кромвеля та «круглоголових»), а потім і для всієї Великої революції, що вона полягає в очевидному форсуванні розвитку ситуації та незворотніх діях, коли група напрочуд енергійних і рішучих людей копняками під заа жене буржуазію вперед, можна схематично окреслити так: третій стан був найнеодноріднішим з усіх; він включав надзвичайно ріжноманітну інтелектуальну *élite* і групу, що була передовою в економічних питаннях, але поміркованою у політичних. Розвиток подій демонструє один з найцікавіших процесів. Спочатку представники третього стану лишень порушують питання, що стосуються інтересів своїх безпосередніх членів, «корпоративних» інтересів (своєрідно корпоративних, оскільки це безпосередні та егоїстичні інтереси певної категорії); передвісники революції є поміркованими реформаторами, що збивають бучу, але насправді вимагають небагато. Мало помалу відбувається відбір нової *élite*, що її цікавлять не тільки «корпоративні» реформи, а що вона намагається розглядати буржуазію як групу, що здійснює гегемонію над всіма народними масами, і цей відбір відбувається під дією таких чинників: опору старих соціальних сил і міжнародній загрозі. Старі класи непоступливі, а якщо вже поступаються, то роблять

це з думкою вигадати час і підготуватися до контрнаступу. Третій стан неодмінно потрапила би в ці «пастки», якби не було енергійних дій яacobінців, що чинять опір на кожній «проміжній зупинці» та відправляють на гільйотину не тільки елементи старого суспільства, але й вчорашніх революціонерів, що сьогодні перетворилися на реакціонерів. Отже яacobінці були єдиною направду революційною партією, оскільки вони були виразниками не тільки безпосередніх інтересів і прагнень конкретних приватних осіб, що вони складали французьку буржуазію, але також революційного руху загалом, як єдиного історичного розвитку, тому що вони були виразниками інтересів майбутнього, і не тільки цих приватних осіб, але всіх національних груп, що завтра будуть асимільовані головною існуючою групою. Треба виступати проти тенденційної та глибоко антиісторичної тенденції та наголошувати на тому, що яacobінці були реалістами типу Макіавеллі, а не абстрактними діячами. Вони були переконані в абсолютній вірності формул рівності, братерства, свободи й того, що є найважливішим, у його вірності були переконані широкі народні маси, що їх пробудили яacobінці та підняли на боротьбу. Мова яacobінців, їхня ідеологія, їхній спосіб дії чудово відображали потреби епохи, навіть якщо «сьогодні» — в новій ситуації та після майже столітнього історичного розвитку — вони видаються «абстрактними» та «несамовитими». Звісно, вони відображали ці потреби відповідно до французької культурної традиції, доказом цього є аналіз яacobінської мови, виконана в «Святому сімействі» та припущення Гегеля, що політико-юридична мова яacobінців та формули класичної німецької філософії паралельні та взаємно перекладаються, а за ним сьогодні визнають більше конкретики, і вони стали початком сучасного історизму⁴⁵. Першою потребою була потреба знищити ворожі сили чи бодай знесилити їх, унеможлививши контрреволюцію; другою була потреба розширити загони буржуазії та поставити її на чолі усіх національних сил, знайшовши спільні інтереси та потреби між нею та іншими національними силами, повести їх на боротьбу та дійти двох результатів: а) протиставити ударам ворожої

кляси якомога ширший фронт, себто створити військове співвідношення, сприятливе для революції; б) позбавити ворожу клясу будь-якої нейтральної зони, де вона би, поза сумнівом, вербувала вандейські армії. Ббез аграрної політики яacobінців Вандея наблизилася б до самих воріт Парижу. Опір Вандеї власне пов'язаний із загостренням національного питання, що схвилювало деяких бретонців — загалом меншости — гаслом «єдиної і неділимої республіки» та політикою військово-політичної централізації, відмова від якої означала би самогубство для яacobінців. Жирондисти⁴⁶ спробували числити на федералізм, щоби розчавити яacobінців, але провінційні загони, приведені до Парижу, стали за яacobінців. Окрім кількох периферійних районів, де давалися в знаки національна (та мовна) відмінність, аграрне питання важило більше за прагнення місцевої автономії; сільська Франція прийняла гегемонію Парижу, себто зрозуміла, що руйнування старого режиму потребує укладання блоку з передовими елементами третього стану, а не зі слабкими жирондистами. Якщо вірно, що яacobінці накидали свою волю, тоді вірно також і те, що робили вони це завжди згідно з реальним історичним розвитком, оскільки вони не лише створили буржуазну державу та зробили буржуазію панівною клясою, але зробили більше — зробили буржуазію національною керівною клясою, гегемоном, себто надали державі сталу основу, створили сучасну французьку згуртовану націю.

Те, що, незважаючи ні на що, яacobінці завжди стояли на клясовому ґрунті, показали події, що стали їхнім кінцем як партії занадто визначеної та суворої та смертю Робесп'єра: вони не хотіли визнати за робітниками право на організацію, зберігши закон Шапельйє, і як наслідок — мали ввести закон про «максимум»⁴⁷. Так було зламано міський блок Парижу, їхні штурмові загони, зібрані у Комуни, зневірилися й розсіялися, і переміг Термідор. Революція сягнула своїх клясових меж; політика союзів і безперервної революції призвела до нових проблем, що їх тоді годі було розв'язати, визволила такі початкові сили, що їх годі було приборкати без військової диктатури.

У Партії дії ми не бачимо нічого схожого на цей яacobinський дух, це бажання стати «керівною партією». Сказати і про відмінності: в Італії боротьба була боротьбою проти старих договорів і проти існуючого міжнародного порядку, а також проти іноземної держави — Австрії, що їх представляла та підтримувала в Італії, окупувавши частину півострова та встановивши свій контроль над рештою території. У Франції ця проблема теж існувала принаймні подекуди, тому що якоїсь миті внутрішня боротьба перетворилася на боротьбу національну, що тривала на кордоні, але це сталося після того, як революція охопила всю територію, і яacobинці знали, як використати зовнішню загрозу, щоби взятися до найенергійніших дій: вони здавали собі справу в тому, що треба знищити союзників зовнішнього ворога всередині країни, щоби перемогти, і не завагалися провести вересневу різанину⁴⁸. В Італії цей зв'язок — безпосередній і прихований — теж існував між Австрією і бодай частиною інтелектуалів, аристократії та заможних поміщиків, але Партія дії його не засуджувала або принаймні не засуджувала з належною енергією, і цей зв'язок не став активним чинником політики. Цікаво, що цей зв'язок трансформувався на питання більшої або меншої патріотичної гідності, а потім викликав гостру, але безплідну полеміку, що тривала до 1898 (див. статті автора з псевдонімом «Рерум Скріптор» у «Критика соціяле» після відновлення публікації та книгу Бонфадіні «П'ятдесят років патріотизму»⁴⁹).

Під цим оглядом слід нагадати про питання «зізнань» Федеріко Конфалоньєрі: Бонфадіні у згаданій книзі стверджує, що «зізнання» знаходяться у Державному архіві Мілана; він говорить про нібито 80 досьє. Натомість інші ніколи не визнавали, що «зізнання» в Італії і цим пояснювали, чому їх досі не опубліковано; у статті сенатора Салата, що йому уряд доручив вивчати архіви у Відні, щоби знайти там документи, що стосуються італійської історії, — статтю було опубліковано в «Коррьєре делля сера» в 1925 (?) — мовилося, що він знайшов «зізнання» та їх буде оприлюднено.⁵⁰ Не випускати з уваги й те, що свого часу «Чівільта католіка» кинула виклик лібералам, закликаючи опублікува-

ти «зізнання», заявивши, що ця публікація просто підірве італійську єдність.⁵¹ Щодо Конфалоньєрі: важливо те, що, на відміну від інших патріотів, помилуваних Австрією, Конфалоньєрі, що був помітним державним діячем, відійшов від активного політичного життя і по звільненню займав вельми стриману позицію. Загалом питання про Конфалоньєрі, а надто його позицію та позицію його товаришів на процесі, ще треба розглянути: треба уважніше ознайомитися зі спогадами тих осіб, що залишили такі спогади; через полеміку, викликану ними, цікаво прочитати спогади француза Алессандро Андрієна, що він, здається, нападає на Паллявічіно за його слабкість, а про Конфалоньєрі говорить вельми шанобливо.⁵²

Що ж до вже недавніх спроб захистити позицію ломбардійської аристократії щодо Австрії, надто після лютневого повстання 1853 року і підчас правління віце-короля Максиміліяна⁵³, слід згадати, що Алессандро Луціо⁵⁴, чії історичні твори завжди були упередженими, доходить до виправдання праці Сальвотті та К^о на користь Австрії — це вам не «дух якобінців»! Це питання таке комічне забігами Альфредо Панціні, що повнить «Життя Кавура» настільки манірними, наскільки й нудотними та єзуїтськими варіаціями на тему «тигрової шкури», виставленої у вікні одним аристократом підчас візиту до Мілану Франца-Йосифа!⁵⁵

Слід усебічно розглянути концепції Міссіролі, Гобетті, Дорсо та інших щодо італійського Рісорджименто як «королівського завоювання».

Якщо в Італії не постала якобінська партія, слід шукати причини в економічній царині, себто у відносній слабкості італійської буржуазії і в інших історичних умовах в Європі після 1815. Межа, досягнута якобінцями з їхньою політикою насильницького пробудження енергії французького народу задля укладання союзу з буржуазією, із законом Шапел'є і законом про «максимум», проявилася 1848 року як загрозна «мара»⁵⁶, що її майстерно використала Австрія та старі уряди, а також Кавур (і папа римський). Буржуазія, очевидно, більше не могла поширити свою гегемонію на широкі маси, що їй вдалося зробити у Франції (не могла через

суб'єктивні причини, а не об'єктивні); але завжди можна було вплинути на селян.

Франція, Німеччина та Італія (також Англія) різняться процесом захоплення влади буржуазією. У Франції це доконане явище, тут найбільше багатство активних і пасивних політичних елементів. У Німеччині цей процес де в чому нагадує італійський, де в чому — англійський. У Німеччині рух 1848 року зазнав поразки через брак згуртованості буржуазії (гасло якобінського типу — «безперервна революція» — запропонувало крайнє ліве крило демократії), а також тому, що це питання поєднується з національним питанням; війни 1864, 1866 і 1870 років⁵⁷ вирішують одночасно національне питання і класове питання у проміжний спосіб: буржуазія високо стає у промислово-економічній царині, а старі феодалні класи залишаються як правляча верства дежави, зберігаючи широкі кастові привілеї ув армії, в державному управлінні та на селі; але якщо в Німеччині ці старі класи застерігають за собою таке важливе місце та користуються такими привілеями, вони виконують певну роль, вони є «інтелектуалами» буржуазії зі своїм особливим характером, що пояснюється походженням і традиціями їхньої касты.

Ув Англії, де буржуазна революція розпочалася задовго до Франції, попри всю енергію англійських «якобінців», себто «круглоголових» Кромвеля, ми спостерігаємо процес, схожий на німецький процес злиття старого та нового: стара аристократія залишається правлячою верствою з певними привілеями; вона також стає інтелектуальним прошарком англійської буржуазії (втім англійська аристократія не є замкненою групою і постійно оновлюється елементами з кола інтелектуалів і буржуазії). Щодо цього варті уваги деякі спостереження з передмові до англійського видання «Розвитку соціалізму від утопії до науки»⁵⁸, що на них слід зважати, досліджуючи питання про інтелектуалів та їх суспільно-історичну роль.

Те, як Антоніо Лябріола пояснив безперервне перебування при владі в Німеччині юнкерів та кайзеризм попри високий капіталістичний розвиток, туманить правильне

пояснення⁵⁹: клясові відношення, спричинені промисловим розвитком, сягнувши меж буржуазної гегемонії і втрати прогресивними клясами своїх позицій, спонукають буржуазію не розпочинати рішучої боротьби проти старого світу, а навпаки — зберегти ту частину фасаду, що приховує її панування.

Ці різні прояви того самого процесу в різних країнах слід зв'язати не тільки з різними відносинами всередині країни, а й міжнародною ситуацією (міжнародні чинники в таких дослідженнях зазвичай недооцінюють). Сміливий, безстрашний яacobінський дух безперечно пов'язаний з гегемонією, що її Франція здійснювала такий довгий час, не кажучи вже про існування такого міського центру, як Париж, і з централізацією, здобутою у Франції завдяки абсолютній монархії. Наполеонівські війни на додачу до величезних людських втрат серед найсміливіших і найбільш підприємних послабили не тільки французьку військово-політичну енергію, а й енергію інших народів, хоча вони у духовному пляні вони були плідними для оновлення Європи.

Міжнародні чинники багато важили у визначенні лінії розвитку Рісорджименто, але їхнє значення перебільшили помірковані (зокрема Кавур) для цілей партійної політики. З цього погляду вельми цікавим є те, що Кавур, що боявся ініціативи Гарібальді до відплиття від Кварто як чорт свяченої води через можливі міжнародні ускладнення⁶⁰, пізніше сам з ентузіазмом, викликаним «тисячею» в європейській громадській думці, почав думати про нову війну з Австрією. Певною мірою на Кавура погано вплинула його професійна діяльність дипломата: він усюди вбачав «величезні» труднощі, що призводило до змовницьких перебільшень і породжувало разючі «акробатичні» хитрування та інтриги. Так чи так, він чудово впорався з завданням партійної людини; чи представляла ця партія націю, бодай у сенсі широкого розуміння спільності інтересів буржуазії та інших кляс, це вже інша річ.

Щодо «яacobінського гасла», запропонованого в 1848-1849 роках, варто вивчити його складну долю. Відновлене,

систематизоване, перероблене та інтелектуалізоване групою Парвуса—Бронштейна, воно було інертним і неефективним 1905 року, а пізніше стало абстракцією, призначеною для кабінетних досліджень. Течія, що відкинула «інтелектуалізований варіант» цього гасла, замість «умисного» використання застосувала його конкретно, в живій формі з огляду на час, місце та історичну ситуацію, що її треба було змінити, — запропонувала союз двох соціальних груп з гегемонією міської групи.⁶¹

Перше — яacobінський темперамент без відповідного політичного змісту; друге — яacobінський темперамент і зміст, що відповідають новим історичним відносинам, а не є суто літературною або інтелектуальною налічкою.

Зошит 21 §<5>. *Поняття «національно-народного»*. В одному дописі у «Критика фашиста»¹ від 1 серпня 1930 року скаржаться, що дві провідні щоденні газети — одна у Римі і одна в Неаполі — почали публікувати у своїх додатках романи «Граф Монте-Крісто» і «Джузеппе Бальзамо» А. Дюма й «Голгофу матери» Паоло Фонтене. «Критика» пише: «Поза сумнівом, ХІХ ст. у Франції було „золотим віком” романів-фейлетонів, але ті газети, що передрукуюють романи минулого сторіччя, очевидно, невисокої думки про власних читачів, якщо вважають, буцімто смаки, інтереси, літературний досвід відтоді (геть) не змінилися. І ще ... чому б не звернути увагу на те, що є — хоча є думка, що й нема — сучасний італійський роман? Уявіть-но! Ці люди ладні проливати чорнильні сльози над нещасною долею вітчизняної літератури». «Критика» плутає різні проблеми: одна — обмежений обіг так званої художньої літератури серед народу та відсутність у Італії «народної» літератури, через що преса «змушена» покладатися на закордонні доставки (звісно, теоретично ніхто не заперечує того, що може бути народна художня література, у кращому випадку, великі російські письменники навіть сьогодні є масово читомими в «народі»; але насправді нема ані популярної художньої літератури, ані місцевої продукції «народної» літератури, оскільки світогляди «письменників» і «народу» різні, себто

письменники не живуть народним почуттям як своїм власним, і самі письменники не є «національними педагогами», себто посутньо не порушувалась і не порушується проблема поглиблення народного почуття по тому, як його пережито та перетворено на власне). «Критика» не порушує цих питань і не знає, які «реалістичні» висновки зробити з того, що романи столітньої давнини подобаються, тому вона пише, що смак та ідеологія людей є тими самими, що й сто років тому. Газети є політично-фінансовими органами, і вони не прагнуть віддавати свої шпальта під художню літературу, якщо ця художня література збільшує кількість непроданих примірників. Роман-фейлетон є способом розповсюдження газет серед народних мас (згадаємо ґенуезьку «Лаворо»² під орудою Джованні Ансальдо, що передрукував увесь французький бульварний роман, водночас виділяючи інші шпальти газети під рафінованіші явища культури), що означає і політичний, і фінансовий успіх. Відтак газета шукає такий роман, що «неодмінно» сподобається людям, що забезпечить надійну та «сталу» клієнтуру. Людина «з народу» купує тільки одну газету (якщо взагалі купує): вибір газет — навіть не особиста, а сімейна справа, адже жінки вибирають газету вельми прискіпливо та наполягають на «доброму, цікавому романі» (це не значить, що чоловіки не читають романів, але надто цікаві до романів та місцевих новин саме жінки). Відтак зрозуміло, чому суто політичні газети або партійні видання ніколи не мали масових накладів (окрім періодів інтенсивної політичної боротьби): їх купувала молодь (хлопці й дівчата), що її не обходили уподобання родини, а цікавила лише доля власних політичних поглядів; також їх купували люди (родини), що мали вельми подібні погляди до поглядів, викладених у газеті. Загалом читачі газет не поділяють думок, висловлених у газеті, що вони купують, або вони на них не впливають; тому з огляду журналістських прийомів треба вивчати досвід «Секоло»³ та «Лаворо», що публікували до трьох романів-фейлетонів, щоби мати великий сталий наклад. Якось обходять увагою те, що для масового читача «роман-фейлетон», це — власне, те саме, що й якісна «література» для освіченої особи:

«знати роман», опублікований у «Стампа»⁴, було за своєрідний обов'язок для «світської» людини — швайцара, слуги, покоївки; черговий випуск незрідка обговорювали («бесіди», що в них було знати психологічну проникливість, логічні міркування й інтуїцію «найвидатніших» з присутніх тощо); можна стверджувати, що читачі роману-фейлетону цікавляться і захоплюються своїми авторами більш щиро і з правдивим людським інтересом, ніж у так званих культурних салонах цікавляться романами Д'Аннунціо чи творами Піранделло⁵).

Але цікавішим є питання, чому італійські газети 1930 року, якщо вони хочуть збільшити (або зберегти) наклад, мають публікувати романи-фейлетони столітньої давнини (або сучасні, але все одно не кращі)? І чому в Італії немає «національної» літератури, хоча з цього був би добрий гешефт? Слід зауважити, що в багатьох мовах «національне» та «народне» є синонімами або майже синонімами (як у російській, а в німецькій «*völkisch*» має навіть вужче значення у расовому розумінні, те саме і в слов'янських мовах; французьке слово «національний» включає значення «народний» у політичному сенсі, бо воно пов'язане з поняттям «суверенітет»: національний суверенітет і народний суверенітет мають — або мали — однакову цінність). Ув Італії термін «національний» має дуже вузьке ідеологічне значення і в кожному разі не збігається з «народним», оскільки в Італії інтелектуали далекі від народу, себто «нації», і зв'язані з кастовою традицією, що її ніколи не порушував сильний політичний народний або національний рух низів; традиція є «книжною» і абстрактною, а типовий сучасний інтелектуал почувається пов'язаним радше з Аннібале Каро⁶ чи Іпполіто Піндемонті⁷, ніж із селянином з Апулії або Сицилії. Сьогодні термін «національний» ув Італії пов'язаний з цією інтелектуальною традицією, а тому називати «антинаціональними» тих, хто не має цього археологічного, поточеного шашелем розуміння інтересів країни, нерозумно і вкрай небезпечно.

Слід звернути увагу на статті Умберто Фраккья⁸ в «Італія леттерарія»⁹, опубліковані в липні 1930 року, і «Лист до

Умберто Фраккья про критику» Уго Ойетті¹⁰ у «Пегасо»¹¹ за серпень 1930 року. Скарги Фраккья дуже подібні до скарг «Критика фашиста». «Національна» література, так звана художня література не є народною в Італії. Хто в цьому винен? Публіка, що не читає? Критики, неспроможні відкрити літературну «цінність» і пояснити її публіці? Газети, що викладають старого «Графа Монте-Крісто», замість того, щоб публікувати з продовженням «сучасний італійський роман»? Але чому публіка в Італії не читає, а в інших країнах читає? І чи правдиве те, що в Італії ніхто не читає? Хіба не правильніше було би запитати, чому італійський народ читає світову літературу — народну та не народну — і не читає італійської літератури? Чи сам Фраккья не поставив ультиматум видавцям, що публікують (а отже й продають) іноземні твори, погрожуючи державними санкціями? І чи не намагалася держава — в особі Мікеле Бьянкі, заступника міністра внутрішніх справ — вжити заходів, нехай і не жорстких?

Що означає те, що італійці читають переважно зарубіжних письменників? Це означає, що він переживає ситуацію інтелектуальної та моральної гегемонії іноземних інтелектуалів, що він відчуває себе зв'язаним радше з іноземними інтелектуалами, ніж із «рідними»; себто що в країні немає національного інтелектуально-морального блоку — ані ієрархічного, ані надто егалітарного. Інтелектуали виходять не з народу, навіть якщо хтось зроду є простолюдином, він не відчуває себе пов'язаним з простолюдом (крім як на словах), він не знає народу, не має уявлення про його потреби, прагнення, почуття; цей інтелектуал відокремлений від народу, у нього немає коріння, він — член касти, себто не має нічого спільного з народом і не має жодного стосунку до органічних функцій народу. Ця проблема всієї національно-народної культури, а не тільки художньої літератури: те саме можна казати про театр, наукову літературу загалом (природничі науки, історія тощо). Чому Італія не породила такого автора, як Фламмаріон¹²? Чому не з'явилась науково-популярна література, як у Франції та інших країнах? Ці іноземні книги перекладають, читають, на них є попит і не-

зрідка вони є дуже читомими. Все це означає, що геть уся «освічена кляса» з її інтелектуальною діяльністю відокремлюється від нації-народу, але не тому, що народ-нація не цікавився і не цікавиться цією діяльністю — від найпримітивніших форм (бульварних романів) до найрафінованіших, — не тому, що не шукає відповідних іноземних книг, а тому що місцевий інтелектуальний елемент більш чужий народу-нації, ніж іноземці. Це досить давня проблема: вона постала від застнування італійської держави і саме вона затримувала національно-політичну єдність півострова. Книга Руджеро Бонгі¹³ про непопулярність літератури італійською. Навіть питання про мову, порушене Мандзоні¹⁴, відображає цю проблему — проблему інтелектуально-моральної єдності нації та держави, пов'язану з єдністю мови. Але єдність мови є одним із зовнішніх засобів і не є конче необхідною для національної єдності, в кожному разі вона є наслідком, а не причиною. Нотатки Ф. Мартіні¹⁵ про театр; цілу літературу присвячено театру, і її кількість збільшується.

Ув Італії завжди бракувало та бракує національно-народної літератури — оповідної та інших жанрів. (У поезії бракувало таких фігур, як Беранже,¹⁶ і загалом постатей, еквівалентних французькому «шансоньє»). Хоча були окремі популярні письменники: мав успіх Гуерацці, і його книги досі друкують і розповсюджують; колись читали — а, можливо, і тепер — Кароліну Інверніціо¹⁷, хоча вона й не така добра, як брати Понсон¹⁸ і Монтепен¹⁹. Також читали Ф. Мاستріяні²⁰. (Підчас війни, близько 1916 року, Дж. Папіні написав статтю про Інверніціо в «Ресто дель карліно»²¹; перевірити, чи увійшла ця стаття до книги. Папіні написав дещо цікаве про цю «віддану цісарку» народної літератури, зауваживши, що її таки читає простолюд. Можливо, в бібліографії Папіні, наведеній у нарисі Пальмьєрі²² — чи деінде — вдасться віднайти дату написання цієї статті та інші відомості.)

За браком «сучасної» літератури деякі верстви простих людей у різні способи задовольняють свої інтелектуальні та художні потреби, а вони таки є, нехай елементарні і найпростіші: поширення середньовічних лицарських романів

«Королі Франції», «Гверіно на прізвисько Невдаха»²³ тощо — надто на півдні Італії та в гірських районах; «травневі свята» в Тоскані (теми «травневих» взято з книжок, оповідань і легенд, деяких з них зажили неабиякої слави, приміром, легенда про Пію деї Толомею; є чимало публікацій, присвячених «травневим» і їхнім темам²⁴).

Світські сили не впоралися зі своїм історичним завданням педагогів і виробників інтелектуально-моральної совісті нації-народу; вони не змогли задовольнити інтелектуальні потреби людей, бо не явили світської культури, не зрозуміли, як виробити сучасний «гуманізм», здатний охопити найнижчі та відсталі верстви (а це було конечним із національного огляду) через свою прив'язаність до старого світу, вузького, абстрактного, занадто індивідуалістичного чи подібного до світу каст. Французька народна література, що вона є найбільш поширеною в Італії, у своєрідний спосіб являє — більш-менш принадно — цей сучасний гуманізм, сучасну світськість; у нас це являли Гуерацці, Матріяні і кілька інших популярних письменників. Але якщо світські сили зазнали поразки, то католикам так само не пощастило. Не слід покликатися на доволі широке розповсюдження деяких католицьких книг: це пояснюване потужною організацією церкви, а не внутрішніми силами поширення; книги дарують підчас численних церемоній, читання призначають як покарання або читають через відчай. Вражає те, що у царині пригодницької літератури католики не змогли продемонструвати нічого, окрім убозтва, хоча в особі місіонерів вони нюхнули порошу подорожей і насиченого, ризикованого життя. Проте навіть у період, коли географічний пригодницький роман переживав свої найкращі часи, католицька література цього напрямку була посередньою, і її неможливо порівнювати із сучасною їй світською французькою, англійською і німецькою літературами; тут найвідомішою книгою є історія кардинала Массая²⁵ в Абіссинії; ще була ціла повінь книжок Уго Міоні²⁶ (колишнього священика-єзуїта), але вони були вже геть негодящі. Навіть у науково-популярній літературі католиків дуже мало, хоча у них є такі великі астрономи, як отець Секкі (єзуїт), а астрономія є

наукою, що цікавить людей більше за інші. Ця католицька література сповнена відвертої апологетики єзуїтів, і від її очевидного убогства просто верне. Невідповідність католицьких інтелектуалів народові та невеликий успіх їх літератури вказують на внутрішню тріщину, що пролягла між релігією і народом: його покинуто напризволяще в його жалюгідному стані, де немає яскравого духовного життя; релігія не відрізнялась від забобонів, і її не замінили новою світською і гуманістичною мораллю через неспроможність світських інтелектуалів зробити це (релігію не тільки не замінили, але й не перетворили та не націоналізували, як в інших країнах, як це було з єзуїтством ув Америці; народна Італія, як і колись, лишається в умовах, створених безпосередньо Контрреформацією; релігія у ліпшому випадку поєдналась із фольклором язичників і залишилась на цьому етапі).

Зошит 24, §3. *Типові журнали*. Загалом можна виділити три основні типи журналів, що різняться добором матеріалу, типом читача, на якого вони орієнтуються, за виховними цілями, що їх прагнуть досягнути ці журнали. Перший тип можна бачити у поєднанні провідних елементів, що подибуємо головню в журналах «Критика» Б. Кроче, «Політика» Ф. Копполи та «Нуова рівіста сторіка» К. Барбагалли¹. Другий тип являють «критико-історико-бібліографічні» видання, що в них поєднуються елементи, притаманні найбільш успішним числам «Леонарда»² Л. Руссо, «Уніти» Рерума Скріптора та «Воче» Преццоліні. В третьому типі поєднано певні елементи другого типу з типом англійських щотижневиків на кшталт «Манчестер гардієн віклі» або «Таймс віклі»³.

Кожному з цих типів притаманний одноцілий ідейний напрямок, а не антологія ідей, себто він має однорідну та дисципліновану редакційну колегію; так, кілька «основних» співробітників повинні готувати головні матеріали кожного числа. Роботу редакції слід організувати так, щоби уможливити випуск ідейно однорідних статей, хоча й треба зберігати різноманіття стилів та літературні особливості ав-

торів; редакція повинна мати письмовий статут, почерез який можна остерегтися міжусобиць, конфліктів, протиріч (наприклад, зміст кожного числа ухвалюється редакційною більшістю до виходу журналу друком).

Єдиний культурний орган, що пропонував би різним верствам читачів три означені типи журналів (що вони всі три мають бути перейняті загальним духом) за підтримки відповідних книжкових серій, задовольнив би потреби певної маси людей, найактивнішої у розумовій діяльності, але тільки потенційно, і саме з цією масою важливо працювати, важливо змусити її мислити конкретно, перетворити її, зробити з неї однорідну групу почерез органічний розвиток, що він від «здорового глузду» привів би до послідовного, системного мислення.

Тип критико-історико-бібліографічний: аналітичний огляд творів, зроблений з огляду читачів журналу, що не мають змоги прочитати самі твори. Вчений, що вивчає певне історичне явище, щоби підготувати короткий нарис про нього, має зробити низку попередніх досліджень і розумових операцій, що їхніми результатами він послуговуватиметься пізніше. Проте ця праця може стати у пригоді для цього середнього типу журналів, призначеного для читача, що прагне розвиватися інтелектуально: він має досягнути до всієї (стисло викладеної) аналітичної роботи, що призвела до певного результату. Пересічний читач не має та не може мати «наукових» навичок, що їх набувають лише під час спеціальних занять, тому йому слід допомогти бодай «відчути» їх почерез цілеспрямовану критичну діяльність. Треба не просто дати вже розроблені, «остаточно» закріплені, сталі уявлення про певні речі: він не усвідомлює їхню конкретність, оскільки це можна зрозуміти тільки під час інтелектуальної роботи; відтак треба викласти перед ним усю низку аргументів і зв'язків між ними, наголосивши на них, а не лишень натякнувши. Приміром, складний історичний рух триває в часі та в просторі, до того ж він може тривати в різних площинах; от «Католицька дія», що завжди мала єдине та централізоване керівництво, досить відмінна (і суперечлива) залежно від регіону, часу та поруше-

ного питання (наприклад, аграрне питання, профспілкова діяльність тощо).

У журналах цього типу необхідними чи корисними є певні рубрики: 1) політично-науково-філософський словник: у кожному числі слід публікувати одну (або кілька) невеличку енциклопедичну статтю, присвячену політичним, філософським, науковим поняттям, уживаним на шпальтах газет і журналів, що їх пересічний читач не розуміє чи розуміє неправильно. Справді, кожна культурна течія виробляє власну мову, що розвиває національну літературну мову загалом, запроваджуючи нові терміни, надаючи нового змісту вживаним словам, створюючи метафори, щоби допомогти читачеві зрозуміти та оцінити певні актуальні події чи історичні постаті тощо. Обговорення має бути «практичним», себто пов'язаним з нагальними потребами та відповідати очікуванням пересічного читача формою свого викладу. Автори, якщо це можливо, мають бути обізнаними з найпоширенішими типами помилок та мають знати джерела цих помилок, себто до партацьких наукових видань на кшталт «Народної бібліотеки» Сонцоньо або енциклопедичних словників (Мельці, Премолі, Боначчі тощо) або ж найпоширеніших енциклопедій (того самого Сонцоньо тощо).⁴ Ці статті не обов'язково подавати органічно (за абеткою чи у групах за тематикою) або писати відповідно до певного обсягу, бо цімто це частини вже завершеної праці, що постають перед нами одна за одною; замість цього їх слід безпосередньо пов'язувати з темами, викладеними у цьому журналі або подібних виданнях вищого чи простішого типу: докладність викладу залежить не від важливості теми, а від безпосередніх журналістських інтересів, себто з огляду на кожний випадок (все це — лише загальні слова, що їх не слід розуміти буквально); одним словом, рубрика має виглядати не як друкована частинами книга, але щоразу представляти виклад тем, що цікаві самі собою і що з них може постати книга, але не конче так.

2) З усім цим пов'язана рубрика біографій: загальний вплив культури певної соціальної верстви може відбитися на всьому житті людини, разом з тим ім'я людини може

ввійти до енциклопедичного словника у зв'язку з певним поняттям або видатною подією. Може статися так, що треба сказати про лорда Карсона,⁵ коли мова заходить про те, що криза парламентського режиму існувала ще до світової війни і саме в Англії, себто в країні, де цей режим здавався найефективнішим і найстабільнішим; це не означає, що треба викладати всю біографію лорда Карсона. Людину середньої культури цікавлять лише два біографічні факти: а) лорд Карсон перед війною обіймав державну посаду в Ольстері та 1914 року зібрав численні озброєні загони, щоби почерез повстання протистояти законові про ірландське самоврядування, прийнятому парламентом, що він, за англійським висловом, «може все, крім перетворити чоловіка на жінку»; б) лорда Карсона не тільки не покарали за «державну зраду», але зробили міністром невдовзі після початку війни. (Можливо, варто подавати повні біографії ув окремій рубриці.)

3) Інша рубрика може містити політико-інтелектуальні автобіографії. Писані просто й щиро та добре подані, вони можуть бути цікавими під журналістським оглядом та бути позитивними з огляду виховання. Приміром, як хтось зрештою вирвався з провінційного чи цехового середовища, про це варто написати, оскільки це вказує інтелектуально-моральний напрям і документує культурний розвиток людей певної епохи (зрозуміло, що в цьому матеріалі треба зважити на зовнішні імпульси та внутрішню боротьбу, що уможливило його просування сходинками історичного розвитку особистості).

4) Основна рубрика може містити критико-історико-бібліографічний огляд регіональних подій (під регіоном розуміємо окремий геоекономічний організм). Стан на місцях завжди цікавий, а тому багато хто хотів би вивчати його, проте не всі знають, з якого боку взятися за це, — не знайомі з бібліографічним матеріалом, не вміють відшукати потрібних документів по бібліотеках тощо. Отже, щодо цієї рубрики, йшлося б радше про обрис певного завдання (чи наукової теми) й рекомендацію книг, що в них це завдання чи тема обговорювана, журнальних статей, а також про ще

необроблений матеріал (статистику тощо), поданий як бібліографічні огляди з докладними довідками про маловідомі публікації або видання іноземними мовами. Ця робота — на додачу до роботи в регіонах — може містити в собі вивчення загальних проблем, питань культури тощо під різними оглядами.

5) Систематичний огляд у газетах і журналах дотичного до основних рубрик: лише авторські цитати, назви з коротким викладом позицій; цю бібліографічну рубрику слід було б готувати для кожного числа, а за деякими темами також зробити ретроспективу.

6) Рецензії на книги. Два типи рецензій. Критико-інформативний тип: виходимо з того, що пересічний читач не може прочитати цю книгу, але йому корисно «ознайомитися» з нею (знати приблизний зміст і висновки, що їх дійшов автор). Теоретико-критичний тип: виходимо з того, що читач має прочитати цю книгу, а отже її стисло переказують, виклавши критичні зауваження до змісту книги, наголошуючи на найцікавіших моментах, вміщуючи докладніший виклад необговорених питань тощо. Цей другий тип рецензії годиться радше для журналів вищого рівня.

7) Критико-бібліографічний огляд — за темами або групами питань — літератури щодо авторів і проблем, ключових для сприйняття світу, що на ньому базовані журнали: італійські автори та переклади італійською зарубіжних авторів. Цей докладний огляд треба робити дуже ретельно: лише почерез цю роботу та цю систематичну критичну обробку матеріалів можна знайти справжнє джерело цілої низки поширених помилкових понять, неконтрольованих і нецензурованих. Слід зважити на те, що кожен італійський регіон, завдячуючи різноманіттю місцевих традицій, має власні групи й групки зі власними ідеологічними та психологічними мотивами: «кожне містечко має чи мало свого місцевого святого, якому поклоняються у каплиці, збудованій на його честь».

Щоби виробити єдину національну свідомість, однорідну та колективну, потрібні умови та численні ініціативи. Поширення з однорідного центру однорідних способів мис-

лення і дії — головна умова, але не єдина. Вважати, нібито кожна соціальна верства розвиває свою свідомість і свою культуру так само, як всі, застосовуючи ті самі методи, себто методи професійних інтелектуалів, — дуже поширена помилка. Інтелектуал є «професіоналом» (skilled [кваліфікованим робітником розумової праці. — *Ред.*]), що знає, як працюють його спеціалізовані «машини», певний час є «учнем» та має власну «систему Тейлора». Думати, що всі мають цю набуту (а не вроджену) здатність, — щонайменше наївно, так само як вважати, що кожен чорнороб може стати машиністом. Наївно думати, що поширене в належний спосіб «певне розуміння» матимуть різні люди з однаковим для всіх «організаторським» «ефектом поширеної певності», це — «просвітницька» помилка. Здатність «професійного» інтелектуала вправно поєднувати індукцію з дедукцією, узагальнювати не впадаючи у порожній формалізм, переносити з однієї сфери суджень в іншу певні критерії розрізнення, пристосовуючи їх до нових умов тощо, це — своєрідна «спеціальність», «кваліфікація», а не властивість простонародного «здорового глузду». Відтак однієї передумови «органічного поширення з однорідного центру однорідних способів мислення і дії» не досить. Той самий промінь світла, проходячи через різні призми, заломлюється по-різному: якщо треба отримати той самий кут заломлення, то для різних призм слід зробити цілу низку виправок.

Систематичне «повторення» — засадничий методичний принцип, але не механічне, «нав'язливе», бездумне повторення; треба адаптувати кожне поняття до різних культурних особливостей і традицій, багаторазово представити його під усіма позитивними оглядами і з усіма традиційними запереченнями, завжди вплітаючи окремі аспекти в одноцілість. Знаходити реальні ототожнення, приховані за позірними відмінностями та протиріччями, та знаходити принципові відмінності, приховані за позірною ідентичністю, — найтонший, незрозумілий, а проте цінний дар критика ідей та історика, що досліджує історичний розвиток. Навчально-виховну роботу, що її проводить однорідний центр культури, вироблення критичної свідомості, що до нього центр

заохочує на конкретному історичному ґрунті, що містить передумови для цього вироблення, не можна обмежити простим теоретичним викладом «чітких» методологічних принципів: це було би підходом «філософів» XVIII століття, повтореним наново. Потрібна всеохопна робота, її слід ретельно плянувати та поділяти на певні етапи, в ній дедукція має поєднуватися з індукцією, формальна логіка — з діалектикою, ототожнення — з розрізненням, позитивний доказ — із руйнуванням старого. Але не абстрактно, а конкретно, виходячи з реальної основи та реального досвіду. Але як дізнатися, які помилки є найпоширенішими та глибоко вкоріненими? Очевидно, неможливо скласти «статистику» способів мислення й окремих особистих думок у всіх комбінаціях всіх груп і групок, яка б давала органічну та систематичну картину правдивого стану в царині культури та реальних проявів «здорового глузду»; відтак треба систематично розглядати найпоширенішу та найзрозумілішу для народу літературу, паралельно вивчаючи та критикуючи ідеологічні течії минулого, кожна з яких «може» залишити слід, по-різному з'єднуючись зі своїми попередниками та наступниками.

До цих же міркувань належить загальніший критерій: зміни у способах мислення, у переконаннях, у поглядах не відбуваються через миттєві, одноразові та всезагальні «вибухи» — вони майже завжди відбуваються почерез низку «послідовних поєднань», за найрізноманітнішими «формулями», що на них не впливають «авторитети». Ілюзія «вибуху» виникає через брак критичного духу. Як у методах тяги не було миттєвого переходу від диліжансу з тваринами до сучасних електричних експресів, але відбувся перехід почерез низку проміжних комбінацій, що деякі з них є досі (кінна тяга на рейках тощо), і буває, що залізничну техніку, застарілу в США, ще протягом багатьох років використовують у Китаї і там вона являє технічний прогрес, так і в царині культури різні ідеологічні шари об'єднуються по-різному між собою і те, що перетворилося на «металобрухт» у місті, в провінції ще є «знаряддям праці». Справді, в царині культури «вибухи» трапляються дедалі рідше, та

вони не такі інтенсивні, як в царині техніки, де нововведення поширюється — принаймні, на найвищому щаблі — відносно швидко й притьмом. Плутають «вибух» політичних пристрастей, накопичених в епоху технічних перетворень, коли їм відповідають не нові форми правової організації, а безпосередньо новий рівень прямого та непрямого примусу, з культурними перетвореннями, що відбуваються повільно та поступово, бо якщо пристрасть імпульсивна, то культура, це — продукт складного процесу. (Твердження, що іноді те, що стало «металобрухтом» у місті, все ще є «знаряддям праці» в провінції, можна буде успішно продовжити.)

ПРИМІТКИ

Зошит 3, §119. *Минуле і теперішнє. Агітація і пропаганда*

1. Рісорджименто (1815-1871) — процес визволення Італії з-під іноземного панування та об'єднання земель в Італійське королівство.

2. Агостіно Депретіс (1813-1887) — італійський політичний діяч з «лівого» табору. Вперше його було обрано до п'ємонтського парламенту 1848 року, коли він був прибічником Джузеппе Мадзіні. Згодом Депретіс обіймав різні міністерські посади, аж поки 1876 року не став першим «лівим» прем'єр-міністром Італії і був на цій посаді — з трьома невеличкими перервами — одинадцять років. Він так підпорядкував собі парламентську політику, що його звано диктатором. Тривалим перебуванням при владі Депретіс завдячує практиці «трансформізму» — віртуозній політиці учиняти компроміси з опозицією та загравати з виборцями політичних опонентів, що зрештою призводить до переходу у табір «правих». Майстерність в оволодінні «мистецтвом компромісу» прихилила до нього членів коаліції правих партій і дозволила здійснити кілька важливих реформ (з-посеред яких розширення виборчого права та скасування деяких несправедливих податків), але була критикованою політиками лівого крила.

Франческо Кріспі (1818-1901) — італійський політик, активний діяч руху за визволення Італії від іноземного панування та об'єднання країни, учасник таємних організацій; брав участь у багатьох змовах. 1861 року був обраний до парламенту як лівий республіканець, але 1865 року змірився з монархією та розірвав з Мадзіні. Ставши 1887 року прем'єр-міністром, Кріспі жорстко, навіть авторитарно, керував країною, поєднуючи наступ на демократичні свободи з широкою програмою колоніальних загар-

бань. Залишений «лівими» товаришами, Кріспі протримався на посаді за допомогою консерваторів до 1891 року. По дворічній перерві повернувся у крісло прем'єр-міністра 1893 року, але був змушений піти у відставку після поразки італійської армії в Абіссинії 1896 року. Трансформізм Джолітті, це — політика «лівих» елементів італійської ліберальної буржуазії, що, боячись зростання народного руху по об'єднанні Італії, поступово зрікалися своїх демократичних, республіканських поглядів і рухалися («трансформувалися») праворуч, стаючи консерваторами і прибічниками монархії.

Джованні Джолітті (1842-1926) — італійський політик-ліберал, п'ять разів був прем'єр-міністром Італії (1892-1893, 1903-1905, 1906-1909, 1911-1914 і 1920-1921). Майстер «трансформізму», Джолітті був не згодний із реакційними політиками, що закликали придушити робітничий рух, відкинувши вимоги нижчих клас, і був прибічником гнучкіших метод політичного підпорядкування народних мас і партій волі правлячих клас. Його політика сприяла розширенню та зміцненню масової бази буржуазно-монархічного режиму, що склався в Італії до кінця XIX ст.

3. Вільгельм II (1859-1941) — імператор (кайзер) Германської імперії у 1888-1918, скинутий з трону наслідком Німецької революції (1918-1919).

4. Макс Вебер (1864-1920) — німецький історик, соціолог і економіст. Велика стаття «Парламент і уряд у Німеччині нового ладу. До політичної критики чиновництва та партійного життя» («Parlament und Regierung im neugeordneten Deutschland. Zur politischen Kritik des Beamtentums und Parteiwesens») вийшла по першій світовій війні, коли її автор недовго працював в галузі практичної політики.

Зошит 4, §31. Про Жоржа Сореля

1. Жорж Сорель (1847-1922) — французький теоретик революційного синдикалізму. Власні спроби поєднати соціалізм з інтуїтивізмом французького філософа Анрі Бергсона (1859-1941) вважав відновленням революційної сутності марксизму. Він критикував економічний детермінізм, вважав хибним чекати, поки капіталізм висотує себе, щоби здійснити соціальну революцію. Виходячи з того, що поняття класової боротьби є осереднім у соціалізмі, Сорель висунув тезу про те, що головні положення марксизму слід розглядати як «міти». Найпотужніший з

цих «мітів» — загальний страйк, що він, на думку французького теоретика, розчищає шлях до захоплення влади. Загальний страйк є насильницькою дією, і саме почерез насильство робітничого класу розвиває етику величної місії, знищує буржуазію та закладає моральні та економічні основи майбутнього соціалістичного суспільства. Сорель є автором книжок «Розкладання марксизму» (*La Décomposition du marxisme*, 1908), «Роздуми про насильство» (*Réflexions sur la violence*, 1908), «Дрейфусіанська революція» (*La Révolution dreyfusienne*, 1909), «Матеріали до теорії пролетаріату» (*Matériaux d'une théorie du prolétariat*, 1919) та інших. Його твори були досить популярні в Італії та вплинули на формування тамтешньої соціалістичної думки.

2. Грамші покликається на стор. 78r свого рукопису з дещо відмінними нотатками про Сореля.

3. «Нуова антолоджія» («*Nuova Antologia*» — «Нова антологія») — італійський журнал з питань культури та мистецтва; виходив з 1866 року у Флоренції, з 1876 року виходить у Римі. Текст «Останні роздуми (посмертна публікація)» («*Ultime meditazioni (scritto postumo inedito)*») за життя автора не був надрукований.

4. Насправді ця збірка Сорелевих статей «Буревій над Європою» вийшла два роки потому; див.: Georges Sorel, *L'Europa sotto la tormenta*, a cura e con prefazione di Mario Missiroli, Corbaccio, Milano 1932.

Маріо Міссіролі (1886-1974) — італійський журналіст і політичний оглядач, ліберальний синдикаліст, згодом прихильник фашизму. Впродовж тривалого часу був редактором болонської газети «Ресто дель карліно». Пізніше під псевдонімом «Spectator» (англ. Спостерігач) писав для багатьох газет, в т.ч. для туринської «Стампа». По другій світовій війні став редактором міланської «Коррьєре делля сера».

5. Низку листів Сореля до Міссіролі було опубліковано пізніше; див.: Georges Sorel, *Lettere a un amico d'Italia*, a cura di Mario Missiroli, Cappelli, Bologna 1963.

6. Жорж Клемансо (1841-1929) — французький політичний діяч, член ліволіберальної Радикальної партії, прем'єр-міністр Франції у 1906-1909 і 1917-1920 роках.

7. Якобінці — учасники Якобінського клубу, радикальне крило Великої Французької революції (1789-1794), що у 1793-1794 встановили революційну диктатуру та режим червоного терору. Так їх названо через місце проведення їхніх засідань — домініканський монастир св. Якова на вул. Сен-Жак у Парижі.

Найвідомішими членами клубу були Жан-Поль Марат (1743-1793), Максиміліян Робесп'єр (1758-1794), Жорж Дантон (1759-1794), Луї Антуан де Сен-Жюст (1767-1794).

8. Луї-Адольф Тьєр (1797-1877) — французький історик і політик, правий республіканець, прем'єр-міністр Франції у 1836, 1840 і 1848 рр. Після поразки у франко-прусській війні (1870-1871) та падіння монархії Наполеона III його обрали на голову держави (він, власне, став тимчасовим президентом республіки). Перебуваючи на цій посаді, Тьєр фактично знищив французький соціалістичний рух, придушивши за допомогою німців повстання паризького пролетаріату — Паризьку комуни.

9. Едуард Бернштайн (1850-1932) — німецький соціал-демократ, основоположник ревізіонізму та реформізму. Автор книжок «Історія та теорія соціалізму» (*Zur Geschichte und Theorie des Socialismus*, 1904), «Що таке соціалізм? Пекучі питання минулого та майбутнього» (*Was ist Sozialismus? Streitfragen des Sozialismus in Vergangenheit und Gegenwart*, 1922) та інших. Далі йдеться про цитований Сорелем французький переклад Бернштайнових «Передумов соціалізму та завдання соціал-демократії» (*Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgabe der Sozialdemokratie*, 1899) — книги, що заклала основи соціал-демократичного варіанту марксизму. Можливо, Грамші знав французький переклад цього твору.

10. Шарль Андлер (1866-1933) — французький соціолог, історик-германіст, вивчав філософську та суспільну думку в Німеччині. Автор книжок «Джерела державного соціалізму в Німеччині» (*Les Origines du socialisme d'état en Allemagne*, 1897), «Ніцше: його життя та думки» (*Nietzsche, se vie et sa pensée*, 1920-1931) та інших. «Комуністичний маніфест Карла Маркса і Фрідріха Енгельса» (*Le Manifeste communiste de Karl Marx et Friedrich Engels*, 2 vols., Paris: Rieder, n.d.) — докладні коментарі до «Маніфесту комуністичної партії».

11. «Змову рівних» («Змову в ім'я рівності») організував Франсуа-Ноель (Гракх) Бабоф (1760-1797), французький соціаліст-утопіст. Спільно з якобінцями й елементами, опозиційними до термидоріанської реакції, учасники змови планували повстання, маючи на меті скинути Директорію і відновити у Франції Конституцію 1793 року. Змову розкрила поліція, і у травні 1797 року Бабофа гільйотинували. Революційно-комуністичне вчення Бабофа отримало назву «бабувізм»; його погляди на рево-

люційну стратегію і тактику справили глибокий вплив на багатьох соціалістів і революціонерів ХІХ ст.

12. До цього місця у пунктах 1 і 2 наведено цитати Бернштайна та Андлера з нарису Сореля («Нуова антолоджія», 1 грудня 1928 року, стор. 299).

13. Габрієле Д'Аннунціо (1863-1938) — італійський діяч націоналістичного руху, письменник і поет, автор численних романів, трагедій і поетичних збірок. Д'Аннунціо організував низку досить сумнівних акцій, найвідоміша — захоплення міста Ф'юме (тепер Рієка в Хорватії) у вересні 1919 року, яке за результатами першої світової війни мало відійти до Югославії. Наступного року Д'Аннунціо проголосив місто та прилеглі території Італійським регентством Карнаро і намагався побудувати в ньому «корпоративну державу», що багато в чому передувала майбутньому фашистському режимові в Італії (наприклад, себе Д'Аннунціо називав «дуче»). «Держава» проіснувала до грудня 1920 року.

14. Очевидно, Грамші має на увазі один з документів зовнішньої політики Д'Аннунціо у Ф'юме, зібраних пізніше у «Фіолетовій книзі Командування міста Ф'юме. Акти та комюніке відділу зовнішніх зносин з 28 листопада 1919 року до 1 травня 1920». Що ж до непевних спроб Д'Аннунціо встановити дружні стосунки з Радянським Союзом, який протистояв державам Антанти, варто подивитися документи, що стосуються заснування Регентства Ф'юме, лист Д'Аннунціо до Анрі Барбюса (президента групи «Кларті») та замітку під назвою «Lumen in Oriente timebat Herodes» («Ірод боявся світла зі сходу») (лютий 1920).

15. Мається на увазі участь Маркса в Союзі Комуністів (1847-1850), що був створений у Брюсселі, але після поразки революцій 1848-49 перемістився до Лондона. У березні 1850 Маркс написав відому відозву Центрального Комітету Союзу Комуністів, де йшлося про «неперервну революцію».

16. Пункт 3 складається почасти з листа, а почасти — із скороченого викладу статті Сореля. Коментар наприкінці пункту в дужках належить Грамші.

17. П'єр Жозеф Прудон (1809-1865) — французький соціаліст, діяч європейського соціалістичного руху, член Міжнародного товариства робітників (I Інтернаціоналу), теоретик кооперації (в його термінології — «м'ютюєлізму») й анархізму. Автор книжок «Що таке власність?» (*Qu'est-ce que la propriété?*, 1840), «Система економічних протиріч, або Філософія злиднів» (*Système des contradictions économiques ou Philosophie de la*

misère, 1846), «Загальне уявлення про революцію XIX ст.» (*Idée générale de la Révolution au XIXe siècle*, 1851) та інших. Ідеї Прудона, особливо його негативне ставлення до політичної боротьби, вплинули на розвиток анархо-синдикалізму у Франції, Іспанії та деяких інших країнах.

18. Данієль Галеві (1872-1962) — французький історик і суспільний діяч правого ухилу. Автор книжок «Про робітничий рух у Франції» (*Essai sur le mouvement ouvrier en France*, 1901), «Життя Фрідріха Ніцше» (*La Vie de Friedrich Nietzsche*, 1909), «Кінець нотаблів» (*La Fin des notables*, 1930), «Нарис про прискорення історії» (*Essai sur l'accélération de l'histoire*, 1948) та інших.

19. «Деба́» («*Journal des débats*» — «Газета дебатів») — французька щотижнева газета, що виходила в Парижі з 1789 по 1944.

20. Гендрік (Анрі) Де Ман (1885-1953) — бельгійський соціаліст, теоретик «неосоціалізму» (подолання марксизму й очищення соціалізму від марксизму). Підчас нацистської окупації Бельгії у 1940-1944 співпрацював з німецькою владою. Незадовго до закінчення війни втік до Швейцарії. За колябораціонізм заочно засуджений на смерть. Автор книжок «По той бік марксизму» (*Au-delà du marxisme*, 1927), «Соціалізм і марксизм» (*Socialisme et marxisme*, 1928), «Радість праці» (*Joie du travail*, 1930) та інших.

21. Бенедетто Кроче (1866-1952) — італійський філософ-ідеаліст (неогегельянець), впливовий автор і суспільно-політичний діяч-ліберал, міністер освіти у 1920-1921 рр. Свою філософію він називав «абсолютним ідеалізмом». Автор книг «Історичний матеріалізм і марксистське економічне вчення» (*Materialismo storico ed economia marxistica*, 1900), «Естетика як наука про висловлювання та як загальна лінгвістика» (*Estetica come scienza dell'espressione e linguistica generale*, 1902), «Логіка як наука чистого поняття» (*Logica come scienza del concetto puro*, 1908) та інших. У «Зошитах» Грамші багато заочної полеміки з Кроче.

22. Ця думка щодо Де Мана не підтверджена фактами. Можливо, Грамші зробив цей висновок, спираючись на анотацію видавництва. В ній (а її Грамші міг приписувати Кроче) написано, що Гендрік Де Ман «сильно просякнутий спіритуалістичним духом соціалістів першої половини XIX ст., таких, як Фур'є, Оуен, Прудон, чи кінця століття, таких, як Жорес».

23. Сцієнтизм — напрям у соціології, що його представники орієнтують соціологічне дослідження та теорію на завдання та методологію природничих наук.

24. Це речення у варіанті заміток про Сореля, Прудона та Де Мана, що увійшов до зошиту 11 (*Quaderno 11*, §<66>. *Sorel, Proudhon, De Man*), закінчується інакше: «...він тяжіє до народу, але не для того, щоби неупереджено зрозуміти його, а для того, щоби „теоретизувати” його почуття, будувати псевдонаукові схеми; зовсім не для того, щоби в унісон з ним виробити юридично-виховні принципи, але як зоолог, що спостерігає життя комах, як Метерлінк, який вивчає бджіл і термітів».

Зошит 4, §<57>. *Вінченцо Куоко та «пасивна революція»*

1. Вінченцо Куоко (1770-1823) — консервативний антиреволюційний мислитель, чії ідеї були поширеними на початковому етапі Рісорджименто. Він взяв участь у встановленні Партенопеанської республіки (1799) у Неаполі, хоча не поділяв республіканських ідей. Куоко назвав Неаполітанське повстання «пасивною революцією», оскільки воно надихалось абстрактними ідеями, запозиченими місцевою буржуазією у буржуазії Франції, а відтак не спиралось на масову чи народну підтримку. Куоко виступав за формування нації, спираючись на традиційні цінності та ідеалізуючи минуле.

Зошит 6, §<19>. *Енциклопедичні поняття. Про правду, а певніше про правду в політиці*

1. Грамші вичитав цю анекдоту в статті Франческа Флори «Фройд і анекдоти» («Freud ed aneddoti»), надрукованій у «Пегасо», №9 за вересень 1930 року.

Зошит 6, §<65>. *Журналістика*

1. Наполеон III (1808-1873) — перший президент (1848-1852) й останній імператор (1852-1870) Франції. З уродження Шарль Луї Наполеон Бонапарт, племінник Наполеона I, він був обраний президентом, згодом встановив диктатуру, а тоді проголосив себе імператором Наполеоном III. Скинутий з трону після поразки Франції у війні з Прусією 1870 року.

2. Джерелом бібліографічних відомостей, а також інформації про Наполеона III для Грамші була стаття Лоренцо Джілі «Наполеон III у в'язниці» («Napoleone III prigioniero») у «І лібри дель джорно», №2 (лютий 1928), стор. 70-72.

Зошит 6, §<79>. *Типи періодичних видань. Дилетантство та дисципліна*

1. Нікколо ді Бернардо деї Макіявеллі (1469-1527) — флорентійський політичний діяч, мислитель, історик. Автор книг «Державець» (Il Principe, 1513), «Про військове мистецтво» (Dell'arte della guerra, 1520), «Історія Флоренції» (Istorie fiorentine, 1526) та інших. Трактати флорентійця, передусім найвідоміший з них — «Державець», схожі на яскраві оповідання, де перед читачем пишуться героїчні постаті всесильних і мудрих правителів, жорстоких кондот'єрів тощо. Але їх не можна сприймати буквально; як алегорії вони потребують «перекладу» мовою практичної політики. Це ріднить його з Грамші, що його в'язнична цензура змушувала викладати свої думки «езоповою мовою» і чиї тексти також треба «розшифровувати».

Зошит 6, §<125>. *Типи періодичних видань. Історія та «прогрес»*

1. Альфонсо XIII (1886-1941) — король (1886-1931) Іспанії. До 1902 року регентшею була його мати. З початком Іспанської революції (1931-1939) залишив країну.

Зошит 6, §<134>. *Популярна література. Роман-фейлетон*

1. Роман-фейлетон — роман з продовженням, що публікується в газеті чи журналі.

2. «Граф Монте-Крісто» (Le Comte de Monte-Cristo, 1844) — роман французького письменника Александра Дюма-батька (1802-1870), написаний у співавторстві з романістом і драматургом Огюстом Марке (1813-1888); ім'я останнього як автора не зазначалось на вимогу видавця. Вперше надруковано частинами у щотижневику «Журналь де деба» у 1844-1845.

3. Зігмунд Фройд (1856-1939) — австрійський психолог, засновник психоаналізи.

Зошит 7, §<81>. *Типи періодичних видань. Іноземні автори*

1. Жан П'єтро В'єссо (1779-1863) — торгівець і видавець родом зі Швейцарії. 1821 року заснував у Флоренції науково-літературний клуб, що випускав низку періодичних видань, в тому числі «Антолоджію».

Зошит 7, §<101>. *Журналістика. Закордонні кореспонденти*

1. Див. Зошит 7, §<81>. *Типи періодичних видань* (стор. 47-48 цього видання).

Зошит 7, §<103>. *Енциклопедичні поняття. Громадська думка*

1. Слова «конфедерації з трьох пригноблених» відсилають до іронічної характеристики російським більшовиком Ніколаєм Бухаріним (1888-1938) того суспільного (без)ладу, що постав би у разі перемоги анархістів: «Тепер буде зрозумілим, чому анархістична проповідь приводить до поділу замість правильного комуністичного устрою суспільства. Адже анархістична комуна — то не громадне співробітництво людей, а купка, котра може нарахувати навіть двох людей. От в Петербурзі була така групка: „Союз пять угнетених". Після анархістичної науки може бути і „союз двох угнетених". Представте тепер собі, що вийде, если кожда пятка людей або кожда двійка пічне самотійно реквізувати, конфіскувати і робити потім на свою відвічальність і своє ризико. В Росії найдець ся около сто міліонів працюючого населеня. Еслиби воно утворило „союзи пяти угнетених", то в Росії показало-би ся дваїцять міліонів (а кождий міліон — то тисяча тисяч) таких комун. Можна собі представити, яке вавилонське стовпотворенє стало би, если би ті дваїцять тисяч комун почали самотійно ділати! Зробив би ся такий хаос, така „анархія", що не приведи Боже! Не розумно і те, що як би такі групи стали самотійно забирати богацтва богатих, то кромі поділу, нічого би не вийшло. А поділ приводить знову до царства капіталу, до поневоленя і насильства над працюючими масами» (Н. Бухарін. Програма комуністів (большевиків). — Нью-Йорк: Виданє Української федерації Американської соціалістичної партії, 1919. — Стор. 13). Свого часу Грамші опублікував великі уривки з цього твору в газеті «Ордіне нуово».

Зошит 8, §<53>. *Минуле та теперішнє*

1. Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770-1831) — німецький філософ-ідеаліст, представник німецької класичної філософії, що є одним з теоретичних джерел марксизму. Систематично розробляв діалектичний спосіб мислення. Автор книг «Феноменологія духу» (Phänomenologie des Geistes, 1807), «Наука логіки»

(Wissenschaft der Logik, 1816), «Філософія права» (Grundlinien der Philosophie des Rechts, 1820) та інших.

2. Бертрандо Спавента (1817-1883) — італійський філософ-ідеаліст (неогегельянець) і соціолог, що у своїх творах з історії філософії намагався встановити зв'язок між італійською традицією і гегельянським ідеалізмом, шукаючи початки Гегелевих ідей у Джордано Бруно (1548-1600) та Томмазо Кампанелли (1568-1639).

Зошит 8, §106. *Минуле та теперішнє. Італійська мова на Мальті*

1. На Мальті мовне питання завжди залежало від розкладу політичних сил. 1932 року британська колоніальна адміністрація дозволила провести на острові вибори. Двома головними партіями, що змагалися за владу на острові, були проіталійська Національна партія та пробританська Конституційна партія. На перших виборах перемогу здобула Національна партія, на других (наступного року) — Конституційна. Італійська культура впродовж століть досить сильно впливала на острів. Хоча найпоширенішою мовою на Мальті була мальтійська, італійською теж послуговувалися: приміром, вона була офіційною мовою судочинства та богослужіння навіть після приходу британських колонізаторів. 1934 року британське міністерство у справах колоній проголосило англійську та мальтійську офіційними мовами острова, причому систематизований правопис для останньої ще не було розроблено. Тим часом італійський уряд також прагнув посилити вплив італійської культури на острові, що його італійські фашисти розглядали як частину незвільненої Італії (Italia irredenta). У лютому 1932 року в Валлетті, столиці Мальті, було урочисто відкрито Центр італійської культури, проте він працював недовго: у липні 1936 року його було закрито британською адміністрацією.

2. «Коррьєре делля сера» («Corriere della Sera» — «Вечірній кур'єр») — міланська щоденна газета, що видається з 1876.

У статті без підпису «Мальта: на завершення» («Malta: per concludere») обговорювалась промова сера Філіпа Канліфф-Лістера, британського міністра у справах колоній, де він закликав обмежити викладання італійської на Мальті, та негативна реакція на цю промову.

3. 11 лютого 1929 року вісімнадцятимісячні таємні переговори між фашистським урядом Італії та папським престолом заве-

ршилися підписанням Латеранських угод, що склалися з трьох документів: договору, конкордату та фінансової конвенції. Договір врегулював суперечку між католицькою церквою й Італійським королівством від часів Рісорджименто і власне створив місто-державу Ватикан. Італія визнавала Ватикан як незалежну та суверенну державу з власною територією. Також Італія визнавала римську католицьку церкву за єдину державну церкву. Папський престол своєю чергою офіційно визнав Італійське королівство зі столицею у Римі, відмовившись у такий спосіб від претензій на колишні папські землі, що їх увібрало у себе Італійське королівство підчас об'єднання Італії. Конкордат гарантував католицькій церкві привілейоване становище в Італії та надзвичайно велику присутність у громадянському суспільстві: церква мала повну свободу в духовних питаннях, шлюби підпадали під дію канонічного права, релігійне навчання стало обов'язковим у початковій і середній школі тощо. За фінансовою конвенцією Ватикану сплачувалась грошова компенсація за папські землі у сумі 1,75 млрд. лір (прибл. 92,1 млн. дол. США). Латеранські угоди було ратифіковано сенатом 25 травня 1929 року. Проти них виступила лише купка сенаторів, зокрема Бенедетто Кроче, який вважав, що Латеранські угоди порушували одну з основних засад об'єднаної італійської держави — відокремлення церкви від держави.

Зошит 8, §<207>. *Питання термінології*

1. Тут майже дослівно цитоване Марксове твердження про те, що «анатомію буржуазного суспільства треба шукати в політичній економії» (Карл Маркс. До критики політичної економії. — Харків: Державне видавництво України, 1926. — стор. 40).

2. Грамші знову майже повторює Маркса: «Як не можна судити про те, чим є індивід, з того, що він сам про себе думає, так само не можна судити й про якусь епоху перевороту на підставі її свідомості...» (Карл Маркс. До критики політичної економії. — Харків: Державне видавництво України, 1926. — стор. 41).

Зошит 8, §<220>. *Вступ до вивчення філософії*

1. Св. Домінік Ґузман (1170-1221) — засновник домініканського ордену.

Св. Франциск Ассізький (1181-1226) — засновник францисканського ордену братів менших.

Св. Катерина Сієнська (1347-1380) — черниця-домініканка, містик, теолог і суспільний діяч.

2. Контрреформація — рух, спрямований на відновлення впливу католицької церкви XVI-XVII ст.ст., що виник як відповідь на протестантський реформаторський рух.

3. Джованні Папіні (1881-1956) — італійський журналіст, літературний критик, поет і новеліст, консерватор, критик буржуазних цінностей, противник космополітизму, націоналіст і аполітет простого селянського життя; у 1920-40-х підтримував фашизм. Стаття Папіні «Кроче і хрест» («Il Croce e la Croce») // «Нуова антологія», 67, №1439 (1 березня 1932), стор. 4-21.

4. «Товариство Ісуса» — чоловічий чернечий орден католицької церкви, заснований 1534 року колишнім військовим Ігнацієм Лойолою (1491-1556). Діяв на користь Контрреформації. Члени ордену звані як єзуїти.

5. Термін «модернізм», прикладаючи його до католицької церкви, означає сукупність богословських течій та ідей, що з'явилися наприкінці XIX — на початку XX ст. задля збереження позицій католицької церкви у народних масах; головним їхнім способом було пристосування католицької релігії до сучасного рівня культури. «Модерністи» проклямували «оновлення» релігії відповідно до нових даних науки та філософії. Модернізм зародився у Франції, згодом поширився на Італію, де його прибічниками були Ромоло Муррі, Ернест Буонануті, Роберто Ардіго. Ватикан швидко відчув, наскільки небезпечним для нього були ці спроби перегляду підвалин католицизму, та проголосив модернізм «найгіршою з ересів».

6. Генрі Вікгем Стід (1871-1956) — англійський журналіст й історик. У 1897-1902 був кореспондентом газети «Таймс» у Римі, пізніше — у 1919-1922 — головний редактор «Таймс». 1924 року вийшли два томи його спогадів «За тридцять років» (Through Thirty Years).

Зошит 8, §<234>. «Ілюзії» та надбудови

1. Лоренцо Стеккетті — один із псевдонімів італійського поета Ліндо Герріні (1845-1916), пізнього романтика та вериста, що уславився натуралістичними віршами.

Зошит 10 I, §<7>. *Визначення поняття «етико-політична історія»*

1. Джованні Джентіле (1875-1944) — італійський філософ-ідеаліст (неогегельянець) і теоретик фашизму. Всю матеріальну та духовну дійсність обмежував на мислительному «акті» (звідси назва його філософської системи — «актуалізм»). Як міністер громадської просвіти (1923) провів реформу середньої школи, зокрема дозволив створити в країні приватні школи, розширив шкільну програму вивчення латини, ввів обов'язкове релігійне навчання в навчальній школі. Підчас другої світової війни вбитий учасниками руху Опору.

2. «Етика і політика» («Etica e politica») — збірка Кроче 1931 року; до неї увійшли нариси «Фрагменти етики» (Frammenti di etica, 1922), «Елементи політики» (Elementi di politica, 1925), «Моральні аспекти політичного життя» (Aspetti morali della vita politica, 1928) та «До критики самого себе» (Contributo alla critica di me stesso, 1918).

3. Нума Дені Фюстель де Куланж (1830-1889) — французький історик, автор книжок з історії стародавніх Греції та Риму. У книзі «Античне місто» (La Cité antique, 1864) досліджено початки найдавніших інститутів грецького та римського суспільств, які автор вбачає у релігії та культах.

4. Джованні Лятерца (1873-1943) — італійський книговидавець. 1901 року в місті Барі заснував видавництво, що у 1900-1920-х пов'язували з іменами філософів і літераторів Бенедетто Кроче, Джованні Джентіле, Луїджі Руссо. Видавництво існує досі та є сімейною справою.

5. Леонардо Аттіло Валеккі (1880-1946) — італійський літератор і книговидавець, засновник сімейного видавництва (1919), що видавало книжки провідних італійських авторів свого часу. Існує досі.

6. «До критики самого себе» («Contributo alla critica di me stesso») — автобіографічний нарис Кроче, написаний ним 5-8 квітня 1915 року і вперше опублікований три роки потому.

Зошит 10 I, §<12>. *З усього, що вже було сказано*

1. Економізм — теоретичне відокремлення економічного виміру (базису) від суспільно-політичного цілого (надбудови), обмеження всього багатства явищ культури й ідеології на еко-

номічних умовах, заперечення складної взаємодії базису та надбудови, економічний матеріалізм.

2. Себто В. І. Ленін.

3. У своїй роботі «Дві тактики соціал-демократії» (Две тактики социал-демократии, 1905) Ленін критикував економізм меншовиків, за якими буржуазно-демократична революція — крок до соціалістичної революції — в Росії має відбутися під проводом буржуазії. Натомість Ленін стверджував, що гегемонія, себто лідерство у буржуазній революції та союзі з селянами й іншими експloatованими клясами, має належати пролетаріату.

Гасло «безперервної революції» (або «перманентної революції») висунув Маркс 1848 року підчас європейської хвилі буржуазних революцій, сподіваючись, що вони прямо переростуть у революції пролетарські. Ці погляди відображено у відозві Центрального Комітету Союзу Комуністів від 1850 року: «В той час як демократичні дрібні буржуа хочуть по можливості швидче скінчити революцію, наше завдання полягає в тому, щоби робити революцію перманентною (безперервною) аж доти, доки всі більше або менше маєтні кляси не будуть скинуті з їхнього панування, доки пролетаріат не здобуде державної влади і доки асоціації (спілки) пролетарів не тільки в одній країні, але в усіх пануючих країнах, не поступлять так далеко наперед, що в цих країнах зникне конкуренція пролетарів, що принаймні головні продуктивні сили будуть сконцентровані в руках пролетарів» (Карл Маркс і Фрідріх Енгельс. Про диктатуру пролетаріату (зібрав Е. Дран). — Берлін—Київ, 1921. — Стор. 7).

Зошит 10 II, §<44>. *Вступ до вивчення філософії. Мова, мовлення, здоровий глузд*

1. Прагматисти — послідовники прагматизму, американської позитивістської філософської школи, зв'язаної передусім з іменами Чарльза Сендерса Пьорса (1839-1914) та Вільяма Джеймса (1842-1910). Для прагматистів значення понять, суджень тощо сприймане в термінах практичних наслідків дії, що витікає з цих понять чи суджень. Успіх дії є єдиним критерієм істинності та ототожнюється з ним.

2. Джованні Вайлаті (1863-1909) — італійський аналітичний філософ, історик науки й математик, один з популяризаторів

прагматизму в Італії. Також займався проблемами мовознавства.

3. Термін «пристрасть» Грамші запозичує у Кроче, який позначав ним активну та пасивну суб'єктивну емоційність. Останній вживав це слово у зневажливому значенні, вважаючи, наприклад, політику лише «пристрастю»; Грамші ж навпаки — вважав політику центром всього людського життя й діяльності, а не просто пристрастю. В цьому фрагменті Грамші вживає цей термін у позитивному значенні.

Зошит 12, §1. Чи творять інтелектуали самотійну та незалежну соціальну групу

1. Джованні Аньєллі (1866-1945) — італійський підприємець, засновник і керівник компанії «Фіят». Цей «прогресивний» керівник безпосередньо по першій світовій війні намагався з одного боку підкупом, а з іншого — раціоналізацію й інтенсифікацію виробництва притлумити високу політичну активність робітників «Фіату».

Антоніо Стефано Бенні (1880-1945) — італійський підприємець і політик, засновник компанії «Ерколе мареллі».

2. Фредерік Вінслов Тейлор (1856-1915) — американський інженер, раціоналізатор, автор багатьох пропозов, що мали підвищити ефективність виробництва, а також ідеї «наукової організації праці». Виступав за чіткий розподіл праці між управлінцями та виконавцями.

3. «Лоріанізмом» Грамші називав той особливий некритичний позитивізм і чудернацький спосіб мислення, що він часто бачив у італійських інтелектуалів. Термін походить від імени італійського економіста Ахілла Лорія (1857-1943), професора політекономії в університетах Сієни, Падії та Турину, автора численних «наукових» ідей та концепцій (так, Лорія вітав появу на початку XX ст. авіації, оскільки вважав, що вона опосередковано підвищить прожиття фабричних робітників: польоти на аероплянах сприятимуть полюванню на дичину, яка буде для робітників додатковим харчуванням; ще він висунув теорію про пряму залежність між ступенем моральності та висотою над рівнем моря).

4. Петро I «Великий» (1672-1725) — останній московський цар (1682-1721) і перший російський імператор (1721-1725), реформатор державного управління та всього суспільного життя.

5. Священна Римська імперія германської нації (962-1806) — об'єднання земель у Центральній та Східній Європі, а також північній Італії, номінально підпорядкованих французькому або німецькому королю. Правитель цих земель мав титул германського імператора і вважався головним серед монархів Європи.

6. У листопаді 1918 в Німеччині сталася революція, що скинула монархію та проголосила республіку.

7. Юнкери — поміщицька кляса в Німеччині, що тримали у своїх руках бюрократично-державний апарат спочатку Прусії, а згодом і об'єднаної Німеччини.

8. Мається на увазі Партія католицького центру (1870-1933), що стояла в опозиції до політики пруського канцлера Отто фон Бісмарка (1815-1898), особливо в період «культурної боротьби», але перед першою світовою війною підтримувала зовнішню політику Німеччини та курс на озброєння.

9. Соціал-демократична партія Німеччини, заснована 1863 року, була і є однією з найбільших парламентських партій країни. У 1878-1890 (період Бісмарківських законів проти соціалістів) і 1933-1945 (нацистське панування в Німеччині) діяла нелегально.

10. Себто за часів Германської імперії (1871-1918).

11. Тобто по першій світовій війні (1914-1918).

12. Йдеться про провідну роль, яку відігравала ця північно-італійська область (тоді Сардинське королівство) в об'єднанні Італії.

13. Kulturkampf — «культурна боротьба» (нім.), політика Отто фон Бісмарка, спрямована на боротьбу з впливом католицької церкви у Прусії у 1870-х. Католицьким священикам заборонили порушувати у проповідях політичні теми; потім заборонили Орден єзуїтів, а згодом всі релігійні ордени, одруження виводилось з-під юрисдикції церкви та передавалось у відання виключно держави тощо.

14. 1894 року французького артилерійського офіцера Альфреда Дрейфуса (1859-1935), жида родом, було засуджено за державну зраду до тривалого ув'язнення. За кілька років з'ясувалось, що справу проти Дрейфуса було сфабриковано французькою контррозвідкою, але керівництво армії намагалось приховати справжні обставини справи та наполягало на Дрейфусовій провинності. Був великий політичний скандал, і французьке суспільство розколось на два табори — дрейфусіянців й

антидрейфусіанців. Згодом офіцера було повністю виправдано, і він навіть продовжив служити в армії.

15. Плутарко Еліас Калльєс (1877-1945) — мексиканський генерал, президент (1924-1928) і «верховний вождь» (1928-1934) Мексики; боровся за встановлення у Мексиці світського режиму.

16. Див. Зошит 24, §<3>. *Типові журнали* (стор. 169-176 цього видання).

17. «Старці святої Дзїти» — члени ради керівників комуни італійського міста Лукки у XIII ст. Італійський літературний критик і лінгвіст Франческо де Санктіс (1817-1883) у своїй автобіографічній повісті «Юність» (*La giovinezza*, вийшла друком 1889 року, по смерті автора) пише, що у школі неаполітанського лінгвіста Базиліо Пуоті (1782-1847) так називали старшокласників, які допомагали вчителеві та підтримували дисципліну.

18. Делтон — місто у Массачусетсі, США, де 1920 року американський педагог Гелен Паркгьорст (1887-1973) ввела нову систему навчання. За цією системою скасовувалися клясово-урочні зайняття, учні могли вибирати дисципліни, а вчителі перетворювалися на консультантів.

19. *Sturm und Drang* — «Буря й натиск» (нім.), відсилка до назви літературного руху перших німецьких романтиків другої половини XVIII ст. Пізніше почав означати певне світовідчуття і позицію, пов'язану з відмовою від культу розуму на користь максимальної емоційності та індивідуалізму.

20. Ротарі-клуб — міжнародна асоціація зі штаб-квартирою у США, що об'єднує підприємців і кваліфікованих працівників («професіоналів»); створена 1905 року. Заявленою метою асоціації є підвищення добробуту та зміцнення миру в світі, також вона має освітні програми. Філософською основою Ротарі-клубу є прагматизм. У середині 1930-х в Італії було більше 30 осередків Ротарі-клубу.

Зошит 13, §<1>. *Особливість «Державця»*

1. Кондотьєр (*итал. condottiero*) — командир загону професійних військових найманців на службі в італійських містах-державках пізнього Середньовіччя та Відродження XIV-XVI ст.ст. З послуг кондотьєрів користували і римські папи. Їхні загони (компанії) налічували від кількох сотень до кількох тисяч вояків. З походження кондотьєри були переважно аристократами, але не конче італійцями: до Італії їхали воювати за гроші лицарі з

Німеччини, Франції, Англії. Траплялось, що кондотьєри захоплювали владу в містах і ставали диктаторами. Італійською це слово означає «виконавець», «найманець», «підрядник».

2. Луїджі Руссо (1892-1961) — провідний італійський літературний критик й історик літератури, відомий роботами про Франческо де Санктіса та Джордано Бруно. Нарис «Пролегомени, або Попередні зауваження про Макіявеллі» («*Prolegomeni a Machiavelli*») вийшов друком 1931 року.

3. «Критичні міркування» («*Conversazioni critiche*») — назва збірок есеїв Бенедетто Кроче; вийшло п'ять серій (у 1918, 1932 і 1939),

Людовіко Ліментані (1884-1940) — італійський філософ-позитивіст. «Передбачення соціальних фактів» («*La previsione dei fatti sociali*») — один із його найважливіших творів.

4. Жорж Буланже (1837-1891) — французький генерал і політичний діяч, військовий міністер у 1886-1887, символ реваншизму. Звільнившись із армії, 1888 року очолив шовіністичну антиреспубліканську партію («буланжисти») і сконтактувався з монархічними колами. Пізніше був обраний до Палати депутатів. Як ватажок масового руху, що в парадоксальний спосіб об'єднував монархістів і ліваків, Буланже був такий популярний, що на початку 1889 французький уряд почав побоюватися, що він готує військовий переворот. Було видано наказ про його арешт. Генерал втік закордон спочатку до Брюсселю, потім до Лондона. Мешкав на острові Джерсі (що у протоці Ля-Манш). Покінчив життя самогубством у Брюсселі на могилі коханки, вистреливши собі в голову.

5. У Середні віки католицька церква боролася з використанням народних місцевих мов (т. зв. «вернакулярних мов») та прагнула зберегти латину як «усенародну» мову, оскільки латина мала вагу для церковної монополії на знання, а відтак й інтелектуальної гегемонії в суспільстві. Проте зупинити послуговування народними мовами було неможливо. Так у XIII-XIV ст.ст. завдяки поетам Данте Аліґ'єрі (1265-1321) та Петрарці (1304-1374) флорентійська мова (або флорентійський діалект) стала літературною. Розвитку народних мов сприяло процвітання міст-держав (комун), що вели політику, незалежну від папи римського, а інтелектуальна гегемонія Флоренції сприяла ствердженню флорентійської як національної італійської мови. Занепад комун у XVI ст. та постання влади князів і герцогів, а заразом і поява правлячої касты, ізольованої від народних мас, призвели до за-

костеніння мови. Італійська, як колись латина, перестала бути розмовною, бути мовою повсякдення. Мовне питання було почасті вирішено в Італії у другій половині XIX ст., коли після об'єднання країни італійська повністю заступила латину як мову освіти. Але продовжують жити регіональні мови (офіційно не визнані): лігурійська, п'ємонтська, сардська та інші, що ними і говорять, і пишуть.

6. «Сотнею міст» Грамші називає населені пункти — агломерації бургів (вільних міст) сільської буржуазії та боргатів (сіл) великих селянських і батрацьких мас у районах великого землеволодіння (Апулія, Сицилія). Так у Середньовіччі називали Італію.

7. «Міста безмовности» — назва поезій (переважно сонетів) Д'Аннунціо з «Електри», другої книги його циклу «Хвала» (Laudi, 1902-1918). Серед цих міст — Бергамо, Віченца, Лукка, Падуя, Піза, Равенна, Ріміні, Сполето, Феррара тощо. Всі вони мали славне минуле, але тепер є другорядними провінційними містечками, часто не більшими за села, побіля монументальних руїн — безмовних свідків колишньої величі та процвітання.

8. Мальтузіанство — сукупність ідей, що мають початком економіко-політичну думку Томаса Роберта Мальтуса (1766-1834). Англійський економіст боявся передчасного виснаження земних ресурсів і виступав за контроль зростання населення через обмеження шлюбів між бідняками, а також почерез хвороби, голод, війни. Тут, як і в багатьох інших місцях у Грамші, мальтузіанство означає страх перед масами або ненависть до них.

Зошит 13, §17. Аналіза ситуацій: співвідношення сил

1. Карл Маркс. До критики політичної економії. — Харків: Державне видавництво України, 1926. — Стор. 41.

2. Йдеться про бурхливий період історії Франції, багатий на драматичні події. Найважливіші серед них: Велика Французька революція (1789-1794), Наполеонівські війни (1800-1815), Перша імперія (1804-1814), Липнева революція 1830 року, Революція 1848-1849 рр., Друга імперія (1852-1870), франко-пруська війна (1870-1871) і Паризька комуна (1871).

3. Джузеппе Мадзіні (1805-1872) — італійський публіцист, революціонер, активний діяч Рісорджименто та засновник низки революційних організації (таємні товариства «Молода Італія», «Друзі Італії», «Італійський національний комітет», «Мо-

лода Європа», «Партія дії»). Прагнув створити «єдину, незалежну, вільну та республіканську» Італію почерез народне повстання, що його мають підняти змовники. Мадзіні вірив, що об'єднання Італії стане прологом до об'єднання Європи.

4. Міланське повстання 6 лютого 1853 року — смілива, але невдала спроба прибічників Мадзіні підняти національно-визвольне повстання у північній і центральній Італії. Кілька сотень робітників і ремісників, риштовані холодною зброєю, пішли на штурм королівського палацу та казарми, але їх розстріляли салдати. Народні маси та буржуазія повстання не підтримали, і того ж дня воно було жорстоко придушене австрійською владою.

5. Гаетано Сальвеміні (1873-1957), відомий публіцист, історик і політик, член Італійської соціалістичної партії, що цікавився позатим економічною реформою та «південним питанням». Виступивши проти італо-турецької війни (1911-1912), він згодом підтримав вступ Італії у першу світову. По війні його було обрано до парламенту, де він відкрито та послідовно виступав проти фашизму. Заарештований 1925 року, після чого був змушений залишити посаду викладача сучасної історії у Флорентійському університеті та емігрувати спочатку до Франції, потім Англії і нарешті до США. Автор кількох книжок про фашизм. Його книга «Французька революція 1789-1792» (*La rivoluzione francese 1789-1792*) вийшла друком 1905 року.

6. Вальмі — село у східній Франції, у регіоні Шампань-Арденни, поблизу якого 20 вересня 1792 року мала місце перша битва між армією революційної Франції та військами контрреволюційної антифранцузької коаліції. Французи здобули перемогу, що вона, хоча й місцевого значення, стала великою моральною перемогою для Революції загалом. У день битви під Вальмі в Парижі розпочав роботу Національний конвент, що змінив Установчі збори. За два дні Конвент проголосив Францію республікою.

7. Термідор — державний переворот 9 термідора II року Республіки (27 липня 1794 року), що повалив яacobінську диктатуру (1793-1794) і встановив режим Директорії (1794-1799) — власне, панування великої буржуазії. У переносному значенні слово «термідор» означає знищення революції та її завоювань руками самих революціонерів (а не контрреволюціонерів).

8. 10 серпня 1792 року — дата повстання у Парижі, що повалило монархію.

9. Альбер Мат'єз (1874-1932) — французький історик і викладач, засновник Товариства вивчення Робесп'єра. Його три-томовою «Французька революція» (*La Révolution française*, 1922-1924) написана під соціалістичним оглядом.

10. Наполеон Бонапарт (1869-1821) — французький генерал, перший консул (1799-1804) та імператор (під іменем Наполеона I; 1804-1814, 1815) Франції. Прийшов до влади наслідком військового перевороту 18 брюмера (9 листопада) 1799 року, усунувши від влади Директорію. Цим завершено контрреволюційний рух, що розпочався з падінням якобінської революційної диктатури 1794 року. Зазнавши поразки у боротьбі проти коаліції провідних європейських країн, Наполеон зрікся престолу. Помер в англійському полоні на острові св. Єлени.

11. Третя республіка (1870-1940) постала у Франції після падіння Другої імперії (1852-1870) внаслідок поразки у франко-пруській війні (1870-1871) і впала після поразки у війні з нацистською Німеччиною у червні 1940 року.

12. 1789 — початок Великої Французької революції; 1794 — термідоріанський переворот; 1799 — переворот Наполеона Бонапарта; 1804 — проголошення Франції імперією; 1815 — «Сто днів» Наполеона і його остаточне падіння, початок монархічної реставрації; 1830 — Липнева революція і падіння Карла X; 1848 — Лютнева революція і падіння Луї-Філіпа, Червневий пролетарське повстання у Парижі; 1870 — поразки Франції у війні з Прусією і кінець Другої імперії.

13. Вандея — департамент на сході Франції, центр контрреволюційного виступу селян, дворян і духовенства у 1793.

14. Партія дії — революційна організація, створена Джузеппе Мадзіні 1853 року. Хоча прибічники Мадзіні наполягали на тому, що вони є радикалами і обстоюють програму об'єднання Італії, базуючись на рухові народних мас, а також прагнуть створити республіку, вони боялися терору в Італії на кшталт французького 1793 року та не включили до своєї програми вимогу провести аграрну реформу. Ані сам Мадзіні, ані інші керівники цієї партії так і не зрозуміли потреби вирішувати завдання національної революції разом з аграрним питанням. До того ж ще до початку революції 1859-1860 рр. партія підупала на силі через попередні поразки та міжусобні чвари. Через це результатами революції скористалися помірковані та сардинська монархія, й об'єднавчі процеси в Італії надалі виглядали як приєднання звільнених держав до Сардинського королівства. Терміном «Партія

дії» Грамші позначає республікансько-демократичне крило національно-визвольного руху в Італії.

15. Помірковані — прибічники ліберально-монархічного крила національно-визвольного руху. Боячись народної революції, вони прагнули об'єднати Італію, укладаючи дипломатичні угоди. Більшість поміркованих боролась за об'єднання Італії під егідою П'ємонтської монархії.

Зошит 13, §18. *Певні теоретичні та практичні аспекти «економізму»*

1. Під теоретичним синдикалізмом Грамші має на увазі просто синдикалізм або трейд-юньйонізм. Ув італійських робітників, особливо анархістів, існувала потужна синдикалістська традиція, і робітники-анархісти відіграли важливу роль в боротьбі за права трудящих на підприємствах підчас першої світової війни і по ній. Саме тоді Грамші критикував позицію багатьох соціалістів, що ставилися до анархістів з пересторогою та підозрою. Разом з тим політична позиція багатьох лідерів анархо-синдикалізму, таких, як Артуро Лябріола (1875-1969), була нечіткою та непослідовною. Лябріола був, так само як Муссоліні, за вступ Італії у війну, а пізніше став антифашистом, тоді як інші анархо-синдикалісти приєдналися до фашистського руху.

2. Луїджі Ейнауді (1874-1961) — італійський економіст і політик-ліберал, президент Італії (1948-1955). З середини 1920-х був опозиційним фашизмові та після падіння фашистського режиму працював головою Італійського банку (центрального банку країни).

3. Книга «Історичний матеріалізм і марксистська політекономія» («Materialismo storico ed economia marxistica») вперше вийшла друком 1900 року, але у 1917 до третього видання Кроче додав нову передмову, що в ній пояснив причину написання книги: на його думку, в 1890-1900 марксизм справив живодайний вплив на інтелектуальне життя Італії загалом та на історичну науку зокрема.

4. Вільфредо Парето (1848-1923) — італійський соціолог і економіст. Критикував ідеологію та раціональне пояснення людської поведінки, наполягаючи на тому, що суспільством керують ірраціональні сили. За Парето, джерелом суспільного розвитку є психологія людини. Історія — арена постійної боротьби за владу «еліт», і творча сила «еліт» є основою всіх суспільних процесів.

Найвищим принципом політичного життя вважав владу, незалежно від способу її досягнення. Наполягав на тому, що влада (а це завжди вимушено влада небагатьох), завжди тримається силою навіть тоді, коли вона вдає, що виконує волю народу. Ще до першої світової війни Парето був знаний як один з найгостріших критиків лібералізму й італійського парламентського ладу, що пізніше дозволило фашистам називати його своїм вчителем. 1923 року Муссоліні призначив його сенатором. Автор книжок «Курс політичної економії» (*Cours d'économie politique*, 1896-1897), «Соціалістична небезпека» (*Le péril socialiste*, 1900) та інших.

5. Агостіно Ландзілло (1886-1952) — італійський революційний синдикаліст, послідовник Сореля. Він виступав за вступ Італії у першу світову війну та брав активну участь у фашистському русі по її завершенню. Після приходу фашистів до влади Ландзілло як член Національної ради фашистських корпорацій неодноразово висловлював свою незгоду з офіційною економічною політикою і був відсторонений від керівних посад в уряді. 1935 року став ректором Венеціанського торгівельно-економічного інституту.

6. Фабіянці — члени британського «Фабіянського товариства», реформістської соціалістичної організації, створеної 1884 року. Назва товариства походить від імені давньоримського державного діяча Фабія Максима (280-203 до н.е.), що уславився обережними військовими діями проти римського противника, картагенського полководця Ганнібала (247-183 до н.е.) і прозваного за це Кунктатором (Уповільнювачем). Фабіянці є прибічниками еволюційного, реформістського шляху встановлення соціалізму.

7. Лейбористи — члени британської Лейбористської партії, реформістської робітничої партії, створеної 1900 року.

8. Народна партія — італійська християнсько-демократична партія (1919-1926), що мала велику підтримку на півночі, у Ломбардії та Венеції. Члени партії взяли участь у формуванні першого коаліційного уряду за участі фашистів 1922 року, проте наступного року вийшли з нього. Заборонена фашистами, як і всі нефашистські партії.

9. У «Злиднях філософії. Відповіді на „Філософію злиднів” Прудона»: можливо, Грамші має на увазі цей уривок: «В Англії робітництво не обмежалося частинними коаліціями, що мали одним-одну мету перевести певний страйк і зникали разом з йо-

го закінченням. Там робітники позакладали постійні спілки, трейд-юніони, що стали для робітників бойовим пристановищем у їхній боротьбі з підприємцями. І тепер усі ці місцеві спілки об'єднані в асоціацію тред-юніонів, центральний комітет якої сидить у Лондоні і яка налічує вже 80.000 членів. Організація страйків, коаліцій, трейд-юніонів відбувається одночасно з розвитком політичної боротьби робітників, що складають тепер велику політичну партію під назвою чартистів» (Карл Маркс. Злидні філософії. Відповідь на «Філософію злиднів» Прудона. — Харків—Берлін—Нью-Йорк: Космос, 1923. — Стор. 114).

10. Вінченцо Джоберті (1801-1852) — італійський філософ і політичний діяч, теоретик неогвельфізму, ліберально-католицької течії часів Рісорджименто, що змагалася за об'єднання Італії у конфедерацію на чолі з римським папою.

11. Див. лист Енгельса до Йозефа Блоха від 21-22 вересня 1891 року: «Ми робимо нашу історію самі, але, по-перше, ми робимо її при цілком певних передумовах і умовах. Серед них економічні є в кінцевому підсумку вирішальними. Але й політичні і т.п. умови, навіть традиції, що живуть в головах людей, відіграють певну роль, хоч і не вирішальну. ... По-друге, історія робиться так, що кінцевий результат завжди виходить від зіткнення багатьох окремих воель, причому кожна з цих воель стає тим, чим вона є, знов-таки внаслідок великої кількості особливих життєвих обставин. Таким чином, є безліч сил, які перехрещуються, безконечна група паралелограмів сил, і з цього перехрещування виходить одна рівнодіюча — історична подія» (Фрідріх Енгельс. Листи про історичний матеріалізм 1890-1894. — Київ: Видавництво політичної літератури України, 1980. — Стор. 5-6).

12. Передмова до «Критики політичної економії»: очевидно, Грамші має на увазі цей уривок: «При розгляді таких переворотів завжди слід одріжняти матеріальний переворот в економічних умовах продукції, що його можна констатувати з природниче-науковою докладністю, від юридичних, політичних, релігійних та мистецьких і філософських, коротко — ідеологічних форм, у яких люди усвідомлюють собі цей конфлікт та його розв'язують» (Карл Маркс. До критики політичної економії. — Харків: Державне видавництво України, 1926. — Стор. 41).

13. «Рассенья контемпоранея» («Rassegna Contemporanea» — «Сучасний огляд») — італійський журнал, що виходив у 1908-1915 у Римі.

14. «Рассенья сеттіманале делля stampa естера» («Rassegna Settimanale della Stampa Estera» — «Щотижневий огляд іноземної преси») — італійський дайджест іноземної преси, що виходив у 1926-1943 роках під егідою спочатку міністерства закордонних справ, пізніше — міністерства преси та пропаганди, міністерства народної культури.

15. 2 грудня 1851 року у Франції відбувся державний переворот, наслідком якого до влади прийшов Луї Бонапарт (1808-1873), племінник Наполеона I. Він встановив диктатуру, а пізніше проголосив себе імператором Наполеоном III. Ці події стали темою памфлету «18-те брюмера Луї Бонапарта» Карла Маркса.

16. Жорж Валуа (справжнє ім'я Альфред-Жорж Гресса, 1878-1945) — французький журналіст і політичний діяч, синдикаліст, близький до Сореля. Був членом католицько-монархічної «Французької дії», засновником синдикалістського «Прудонівського гуртка», фашистської організації «Фесо» (1925-1928) та правої Республіканської синдикалістської партії (1928-1932). Пізніше відійшов від фашизму. Як член руху Опору під час другої світової війни був заарештований німцями, помер від тифу у концентраційному таборі.

17. Радола Гайда (1892-1948) — чеський генерал і політичний діяч, ватажок чеських фашистів. Ветеран першої світової війни, під час громадянської війни в Росії служив офіцером в армії адмірала Александра Колчака. Повернувшись на батьківщину, отримав звання генерала та посаду заступника начальника генерального штабу, але невдовзі був звільнений з армії через підозри у підготовці військового перевороту. Вражений від фашистського руху в Італії, заснував «Чеську фашистську спільноту» (1926-1939) і під гаслами панславізму, антикомунізму та корпоративної економіки на виборах 1929 року отримав три місця в парламенті. Після окупації Чехословаччини німцями Гайда сподівався стати диктатором, але німці не довіряли йому через його націоналістичне минуле. По війні був засуджений до двох років ув'язнення за пропаганду фашизму.

Зошит 13, §<23 Спостереження щодо окремих аспектів структури політичних партій під час органічної кризи

1. Див. Зошит 13, §<17>. *Аналіза ситуацій: співвідношення сил* (стор. 95-105 цього видання).

2. «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» («Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte») — твір Карла Маркса, присвяче-

ний історії державного перевороту 2 грудня 1851 у Франції. Написано між груднем 1851 та березнем 1852, вперше опубліковано у травні 1852 у німецькомовному щомісячнику «Революціон» («Револуція»), що виходив у Нью-Йорку.

3. Гаetano Моска (1858-1941) — італійський юрист, соціолог і історик, автор концепції «політичної класи» — різновиди «теорії еліт». Написав книги «До теорії державного управління та парламентського режиму» (*Sulla teorica dei governi e sul governo parlamentare*, 1884), «Елементи політичної науки» (*Elementi di scienza politica*, 1896) та інші.

4. Грамші має на увазі 1923-1930 роки — період диктатури генерала Мігеля Прімо де Рівери (1870-1930).

5. Це написано до початку Громадянської війни (1936-1939).

6. У 1920 році у Греції точилася боротьба між двома фракціями правлячої верхівки — монархістами-консерваторами, прибічниками скинутого короля Константина I (1868-1923), і лібералами, прибічниками прем'єр-міністра Елефтеріоса Венізелоса (1864-1936). 12 серпня 1920 на Ліонському вокзалі в Парижі, коли Венізелос повертався з Паризької конференції на батьківщину, монархісти організували на нього замах, але він не вдався. Як відповідь прихильники прем'єр-міністра здійснили в Афинах низку нападів на його опонентів. Так 13 серпня бойовики «Демократичного батальйону безпеки» вбили колишнього прем'єр-міністра Греції Іона Драгуміса (1878-1920).

7. Гай Юлій Цезар (102-44 до н.е.) — давньоримський політик і полководець, консул (59 до н.е.), диктатор (46-44 до н.е.). У боротьбі за владу під час Великої громадянської війни (49-44 до н.е.) на чолі партії «популярів» переміг партію «оптиматів» і її ватажка Гнея Помпея («Великого»). Вбитий результатом змови сенаторів.

8. Петар Живкович (1879-1947) — югославський політичний діяч, прем'єр-міністр королівства Югославія у 1929-1932. Був членом Югославської радикальної селянської партії, що вона невдовзі після призначення його прем'єр-міністром стала єдиною легальною партією у країні, оскільки він здійснював реформи, спрямовані на придушення місцевого самоврядування. 1930 року отримав звання генерала армії. Добровільно пішов у відставку з поста прем'єр-міністра в 1932 та заснував Югославську національну партію, ставши чотири роки потому її лідером. Пізніше був міністром армії та флоту.

9. П'єтро Гаццера (1879-1953) — італійський військовий і політичний діяч, військовий міністер у 1929-1933.

10. Вінстон Ч'орчилл (1874-1965) — британський політик з лав Консервативної партії, перший лорд Адміралтейства (1911-1915) і прем'єр-міністер (1940-1945, 1951-1955), лауреат Нобелівської премії з літератури (1953).

Ютландський бій — бій 31 травня — 1 червня 1916 у Північному морі між британською Великою флотою і німецькою Флотою відкритого моря, найбільший морський бій першої світової війни.

11. Томмазо Тіттоні (1855-1931) — італійський політичний діяч, дипломат, міністер закордонних справ у 1903-1905 і 1919.

Зошит 13, §<27>. Цезаризм

1. Олівер Кромвел (1599-1658), провідник Англійської революції (1642-1659), лорд-протектор (1653-1658) республіки. «Круглоголовими» (або «парляментарями») називали прибічників революційного «довгого парляменту» та противників короля і кавалерів. Вони складали основу нової революційної армії.

2. Лоренцо Медичі («Пишний») (1449-1492) — італійський державний діяч, фактичний правитель Флорентійської республіки. Смерть Лоренцо позначила кінець рівноваги сил між італійськими державами та початок періоду іноземного панування, що тривав аж до Рісорджименто. Макіявеллі призначав «Державця» власне Лоренцо.

3. Отто фон Бісмарк (1815-1898) — німецький політичний діяч, консерватор, відіграв провідну роль в об'єднанні Німеччини навколо Прусії; міністер-президент (1862-1890) Прусії та канцлер (1871-1890) Германської імперії.

4. Ремсі Макдоналд (1866-1937) — англійський політичний діяч, лейборист. 1931 року очолив Національний уряд, більшість в якому становили консерватори, за що був виключений з Лейбористської партії.

5. 22-29 жовтня 1922 року Національна фашистська партія організувала похід на Рим, після якого король Віктор-Еммануїл III передав владу Муссоліні. Вже до цього в парляменті фашисти мали 36 місць і підтримку Народної партії, що вона навіть взяла участь у формуванні спільного уряду. Проте влітку 1923 року вона розійшлась з фашистами і на вибори у січні 1924 року пішла за власним списком. Після виборів вона відмовилась

від участі у спільному фронті опозиційних партій. 3 січня 1925 року фашистський уряд скасував свободу слова. 8 листопада 1926 року було розпущено опозиційні партії і позбавлено мандатів депутатів нефашистських партій; з-посеред цих депутатів був і Грамші, якого того ж дня було заарештовано.

6. 18 брюмера (9 листопада) 1799 року у Франції відбувся державний переворот, який завершив контрреволюційний рух, розпочатий з падінням якобінської революційної диктатури 1794 року, і призвів до встановлення військової диктатури Наполеона Бонапарта, майбутнього імператора Франції.

7. Лєгітимісти — прибічники Бурбонської королівської династії, усунутої від влади результатом Липневої революції 1830; орлеаністи — консервативна партія, що постала після Липневої революції та склалася навколо «липневої монархії» Луї-Філіппа; бонапартисти — прибічники режиму «сильної руки» Наполеона I; якобінці-республіканці — нащадки революціонерів-республіканців 1789 року, «ліва» опозиція, неоднорідна за своїм складом і політичними цілями: найрадикальніші вимагали республіки, загального виборчого права та права на роботу для всіх.

Зошит 16, §9. Певні проблеми вивчення розвитку філософії практики

1. Георгій Плеханов (1856-1918) — російський марксист, видатний діяч російського та міжнародного революційного руху, один із засновників російської соціал-демократії. В «Основних питаннях марксизму» (Основные вопросы марксизма, 1908) та деяких інших творах виклав власне розуміння марксизму як філософії дії.

2. Антоніо Лябріола (1843-1904) — італійський філософ, один з перших і найвизначніших пропагандистів марксизму. Відіграв важливу роль у поєднанні стихійного робітничого руху із теоретичною соціалістичною свідомістю, намагався ствердити марксизм в італійській культурі як самостійну філософію, здатну розв'язати головні проблеми історії Італії. Взяв активну участь в організації (1892 року) та діяльності Італійської соціалістичної партії. Автор нарисів «Про соціалізм» (Del socialismo, 1899), «В пам'ять про „Комуністичний маніфест“» (In memoria del manifesto dei comunisti, 1895), «Про історичний матеріалізм» (Del materialismo storico, 1896) та інших.

3. Анрі Бергсон (1859-1941) — французький філософ-ідеаліст, лавреат Нобелівської премії з літератури (1928). Ви-

ступаючи з критикою буцімто історично застарілого раціоналізму, намагався довести неспроможність природничого розуміння руху, становлення життя і часу. Виходячи з антиінтелектуалістичного, ірраціонального уявлення про світ і пізнання, стверджував, що будь-яке розчленування, розмежування, класифікація є самообманом, ілюзією, спотворенням дійсності, що огинається закономірностями, її не можна виміряти, обчислити, розчленувати тощо. Автор книг «Матерія і пам'ять» (*Matière et mémoire*, 1896), «Творча еволюція» (*L'Évolution créatrice*, 1907) та інших.

4. Макс Адлер (1873-1937) — австрійський юрист і публіцист, один з провідних теоретиків Соціал-демократичної робітничої партії Австрії.

Альфредо Поджі (1881-1974) — італійський філософ і діяч соціалістичного руху, антифашист.

Аделькі Баратоно (1875-1947) — італійський філософ і діяч соціалістичного руху, антифашист.

5. Рудольфо Мондольфо (1877-1976) — італійський філософ, автор кількох книжок з марксизму: «Історичний матеріалізм Фрідріха Енгельса» (*Il materialismo storico in Federico Engels*, 1912), «Слідом за Марксом» (*Sulle orme di Marx*, 1919) та ин.

6. Роберто Ардіго (1828-1920) — італійський психолог, філософ і педагог, знаний діяч італійського позитивізму.

7. Див.: Sandro Diambrini Palazzi, *Il pensiero filosofico di Antonio Labriola*, Bologna 1923.

8. Франческо Ольджаті (1886-1962) — італійський католицький діяч і філософ-метафізик. Очевидно, Грамші має на увазі книгу Ольджаті «Карл Маркс» (*Carlo Marx*, 1918).

9. Провідними діячами цієї школи були Гаetano Сальвеміні, Джоаккіно Вольпе (1876-1971), Нікколо Родоліко (1873-1969) та Ромоло Каджезе (1881-1938). З перебранням влади фашистами шляхи істориків одмінилися. Наприклад, соціяіст Сальвеміні був змушений емігрувати, а Вольпе підписав «Маніфест фашистських інтелектуалів» (1925) й обіймав посаду генерального секретаря Італійської академії.

10. Мається на увазі Марксів «Капітал. Критика політичної економії».

11. Йдеться про статтю Розі Люксембург «Безрух і поступ у марксизмі» («Stillstand und Fortschritt im Marxismus»), надрукована у німецькій соціал-демократичній газеті «Форверц» 14 березня 1903.

12. Див.: *Storia dell'età barocca in Italia*, Bari 1929.

13. Хуан де Вальдес (1509-1541) — еспанський релігійний письменник-гуманіст, учасник руху Реформації в Італії.

14. Джозує Кардуччі (1835-1907) — відомий італійський поет і критик, лауреат Нобелівської премії з літератури (1906); консерватор.

Кант Іммануїл (1721-1804) — німецький філософ-ідеаліст, основоположник німецької класичної філософії. Його головні твори: «Критика чистого розуму» («Kritik der reinen Vernunft», 1781), «Критика практичного розуму» («Kritik der praktischen Vernunft», 1788) і «Критика здатності судження» («Kritik der Urtheilskraft», 1790).

15. Жозеф Ернест Ренан (1823-1892) — французький філософ й історик релігії.

16. Трентський (Тридентський) собор — вселенський собор католицької церкви (1543-1563), скликаний, щоби зміцнити позиції католицької церкви перед лицем Реформації.

17. Гвідо де Руджеро (1888-1945) — італійський філософ-ідеаліст і політичний діяч, за політичними переконаннями ліберал й антифашист. «Відродження, Реформація, Контрреформація» (*Rinascimento, reforma, controriforma*, 1930) є третьою з чотирьох частин його «Історії філософії».

18. Еразм Роттердамський (1469-1536) — богослов і письменник-гуманіст, видатний діяч «північного Відродження». Найвідомішим його твором є «Похвала Глупоті» (*Stultitiae Laus*, 1511).

19. «Католицька дія» — об'єднання масових громадських католицьких організацій, керованих церковною ієрархією; створена 1905 року для зміцнення впливу церкви на широкі — передусім селянські — маси.

Зошит 19, §24. *Політичне керівництво класи до і після взяття влади*

1. Віктор-Еммануїл II (1820-1879) — король Сардинії (П'ємонт) (1849-1861) й Італії (1861-1878).

2. Джузеппе Гарібальді (1807-1882) — італійський військовий і політичний діяч, активний учасник Рісорджименто, організатор і учасник багатьох змов і військових операцій, спрямованих на визволення Італії з-під іноземного панування та на об'єднання країни. Його найвідомішою акцією стала експедиція «тисячі» на Сицилію у травні 1860, що завершилась падінням

Неаполітанського королівства та приєднанням Півдня до об'єднаної Італії.

3. Камілло Бенсо ді Кавур (1810-1861) — італійський аристократ (граф) і політичний діяч, прем'єр-міністр Сардинського королівства (1852-1859 і 1860-1861) та перший прем'єр-міністр Італійського королівства (1861), підчас Рісорджименто — лідер партії поміркованих. Зробив усе, щоби Італія об'єдналась під владою сардинського монарха.

4. 1876 рік — на загальних парламентських виборах в Італії перемогли «ліві», а їхній ватажок Агостіно Депретіс (1813-1887) став першим «лівим» прем'єр-міністром країни. На цій посаді він перебував — з трьома невеличкими перервами — одинадцять років.

5. Прикладом «ліберально-католицького» руху, що ширився у ХІХ ст. всією Європою, є неогвельфізм в Італії (рух за об'єднання Італії у конфедерацію на чолі з римським папою).

6. Пій ІХ (Джованні Марія Мастай де Феретті, 1792-1878) — папа римський (1846-1878), канонізований у 2000.

7. Пополяризм — ідейна основа Народної партії, створеної 1919 року верхівкою католицької церкви. За допомогою цієї партії Ватикан намагався вплинути на робітничо-селянські маси, відвертаючи їх від соціалістичного руху.

8. Пій ХІ (Амброджіо Дамьяно Акіллі Ратті, 1857-1939) — папа римський (1922-1939). За нього 1933 року Ватикан уклав конкордат з нацистською Німеччиною. А 1937 року Пій ХІ видав енцикліку, що містила критику нацистського режиму.

9. Феліче Орсіні (1819-1858) — італійський революціонер, член таємних товариств, керованих Джузеппе Мадзіні. Орсіні був учасником невдалого замаху на французького імператора Наполеона ІІІ у Парижі 14 січня 1858. Схоплений поліцією наступного дня, він був засуджений на смерть і страчений.

10. Карло Пізакане (1818-1857) — італійський політичний діяч і активний учасник Рісорджименто. Він представляв соціалістичний республіканський напрямок і виступав за широке залучення народних мас до революційного руху. Критикував як Гарібальді, так і Мадзіні за їхню неспроможність усвідомити важливу роль масового революційного руху, вважав їхнє нехтування прагненнями народних мас недемократичним і вузькозорим. По його смерті було опубліковано чотири томи його «Історично-політично-військових нарисів про Італію» (*Saggi storici-politico-militari sull'Italia*, 1858-1860).

11. Французькі радикальні соціалісти — члени ліво-ліберальної Радикальної партії, заснованої 1901 року.

Едуар Марі Ерріо (1872-1957) — французький політичний діяч, один з керівників Радикальної партії, прем'єр-міністр Франції у 1924-1925, 1926 і 1932.

Едуар Даладье (1884-1970) — французький політичний діяч, один з керівників Радикальної партії, прем'єр-міністр Франції у 1933, 1934 і 1936-1940.

12. Ежен Сю (1804-1857) — французький письменник, автор численних романів соціальної тематики. Далі Грамші згадує «Народні таємниці» (*Les Mystères du peuple*, 1849-1857) — його цикл історичних романів.

13. Антоніо Фогадзаро (1842-1911) — італійський письменник. У романі «Маленький старомодний світ» (*Piccolo mondo antico*, 1895) змальовано історію кохання аристократа та простолюдинки на тлі подій Рісорджименто у південній Ломбардії. Франко Маїроні — головний герой роману.

14. Див.: Адольфо Омодео «Французька першість та італійська ініціатива» (*Primato francese e iniziativa italiana*) у: «Критика», 20 липня 1929 (XXVII, 4), стор. 223-240.

Щомісячний журнал «Критика» («*Critica*») виходив за редакції Бенедетто Кроче у 1902-1944 роках.

15. Жозеф Бонапарт (1768-1844) — старший брат Наполеона Бонапарта, неаполітанський король (1806-1808).

Йоахім Мюра (1767-1815) — маршал Наполеона, неаполітанський король (1806-1815).

Між 1806 і 1815 роками у Наполеонівських війнах (1800-1815) взяли участь сотні неаполітанських офіцерів.

16. Див.: *Spectator* [Маріо Міссіролі]. «Луїджі Кадорна» (*Luigi Cadorna*), «Нова антологія», №1367 (1 березня 1929), стор. 43-65.

Луїджі Кадорна (1850-1928) — італійський військовий, керівник генерального штабу під час першої світової війни (1914-1918), фельдмаршал (1924). У світовій війні пописався жорсткими дисциплінарними заходами (наприклад, наказами про розстріл солдатів і офіцерів частин, що відходили) і некомпетентністю як командувач.

17. Джузеппе Сальваторе Піанелл (1818-1892) — італійський військовий та політичний діяч, офіцер королівських військ і військовий міністр Королівства Обох Сицилій у 1860.

18. Джузеппе Феррарі (1811-1876) — італійський філософ, публіцист і політичний діяч. З 1838 по 1859 жив у Франції. Феррарі вважав себе послідовником італійського історика та філософа Джамбаттісти Віко (1668-1744), розглядав історію Італії як послідовність революцій, виступав за об'єднання Італії на федеративних засадах, а також за повне відокремлення церкви від держави. У парламенті новоутвореної країни був чи не єдиним послідовним республіканцем і демократом. Активна суспільна діяльність і публіцистична робота Феррарі підготували появу слідного ліводемократичного елемента в італійській політиці.

19. «Герої шостого дня» — презирлива назва буржуазних діячів, що уникли участі в Міланському повстанні 18-22 березня 1848 («п'ять днів» у Мілані), щоби згодом захопити владу, користаючи з народної перемоги.

20. Рух фаші — народно-демократичний рух на Сицилії у 1889-1894, що його соціальну базу становили найбільшні селяни. Жорстко придушений урядом на чолі з Франческо Кріспі.

Бізакуїно — містечко на заході Сицилії.

21. Восени 1920 року, коли сільська біднота захоплювала землі великих землевласників, сицилійські латифундисти зібралися на своєрідний з'їзд і заявили, що Сицилія застерігає собі право самостійно вирішувати власні проблеми, якщо центральний уряд не вживатиме заходів, щоби припинити безлад, — землевласники фактично вповноважили себе говорити за всю Сицилію.

22. Герцог Бівони був з еспанської шляхти та володів великими маєтками на Сицилії. Він виступив з дипломатичною ініціативою, щоби придушити рух селян у Рібері (провінція Агрідженто).

23. «Маттіно» («Mattino» — «Ранок») — італійська щоденна газета, що виходить від 1892 у Неаполі. Її засновником і власником був відомий письменник і журналіст Едоардо Скарфольйо (1860-1917). У 1920-ті італійський уряд вживав заходів задля «фашизації» преси, а тому синів Скарфольйо (Антоніо, Карло, Мішеля та Паоло) було усунуто від роботи як членів редакційної колегії, а згодом і як власників газети (1928 року сім'я була примушена продати свою частку у видавництві «Маттіно»).

24. Карл-Альберт (1798-1849) — король Сардинії (1831-1849), що після революції 1848 року у Франції скасував абсолютну монархію та затвердив конституції. За статутом Карла-Альберта регіони, що об'єдналися в Італійське королівство, підпорядковува-

лись парламенту, керованому конституцією, і не підпадали під безпосередню юрисдикцію короля.

25. Марія-Софія (1841-1925) — дружина Франциска II (1836-1894), останнього короля Обох Сицилій (1859-1861) з династії Бурбонів. Королівська родина залишила Італію 1861 року. «Маттіно» за 21-22 січня 1925 року (з великою фотографією колишньої королеви) містила величальну статтю, присвячену цій особі, скомпоновану так, наче йшлося про святу.

26. «Уніта» («Unità» — «Єдність») — італійська газета, що виходила у 1911-1920 у Неаполі. Згадані дописи ввійшли до числа «Уніти» від 29 листопада 1917 (а не 1914 чи 1915, як зазначає Грамші).

Підчас «червоного тижня» у червні 1914 у місті Анкона, що у регіоні Марке, відбулася антивоєнна демонстрація, де виступив Ерріко Малятесті. По людях відкрили вогонь салдати, і кількох демонстрантів було вбито, а багатьох — поранено. Після цих подій країну охопив загальний страйк, і масові демонстрації відбулися вже в багатьох містах.

Дзіта Бурбон-Парма (1892-1989) — дружина Карла I (1887-1922), останнього правителя Австро-Угорської імперії (правив у 1916-1918).

Ерріко Малятесті (1853-1932) — італійський анархіст, послідовник Міхаїла Бакуніна (1814-1876), учасник I Інтернаціоналу. Надзвичайно активний агітатор і публіцист, він був вельми популярним в Італії та поза нею. Засновник багатьох анархістських і соціалістичних газет.

27. Книга «Люди та справи старої Італії» («Uomini e cose della vecchia Italia») вийшла друком 1927 року. У ній Кроче пише про участь Малятесті в змові задля визволення анархіста Гаetano Бреші (1869-1901), вбивці італійського короля Умберто I (1844-1900). У цій змові брав участь А. Інзоньйо, автор біографії неаполітанського короля Фердинанда II і — за словами Кроче — агент Марії-Софії.

28. Паоло Скіккі (1865-1950) — італійський анархіст. «Пікконьєре» — один з багатьох журналів, що він видавав за своє життя. Виходив він у 1925 двічі на тиждень; всього вісім чисел.

29. Лаццароні (*ital.* *lazzaroni*) — міська голота, люмпен-пролетаріят.

Альфредо Нічефоро (1876-1960) — італійський соціолог і викладач статистики. Досліджував психологію злочинців, причини бідності, а також біологічні та соціологічні причини появи мо-

ви. Намагався дати наукове пояснення твердженню про біологічну неповноцінність мешканців Півдня.

Енріко Феррі (1856-1929) — італійський психолог, криміналіст і політичний діяч, член Італійської соціалістичної партії. Досліджував причини злочинності і склав відповідну класифікацію злочинців (природжений злочинець, душевнохворий злочинець, злочинець через звичку тощо), що їй треба було додержувати, призначаючи покарання. Вважав, що соціалізм виходить з дарвінізму. Наприкінці життя почав підтримувати фашизм. Автор книжок «Криміналістична соціологія» (*Sociologia criminale*, 1884), «Соціалізм і позитивна наука» (*Socialismo e scienza positiva*, 1894) та інших.

Паоло Орано (1875-1945) — італійський психолог, публіцист і політичний діяч. У його наукових творах відчувано вплив матеріалістичних вчень Маркса та Дарвіна. Політичну кар'єру розпочинав як революційний синдикаліст і член Італійської соціалістичної партії, згодом приєднався до Національної фашистської партії. Помер ув американському таборі для військовополонених. Автор книжок «Соціальна психологія» (*Psicologia sociale*, 1884), «Христос і Кіріно. Проблема християнства» (*Cristo e Quirino. Il problema del cristianesimo*, 1911), «Жиди в Італії» (*Gli ebrei in Italia*, 1937), «Муссоліні — засновник фашистської імперії» (*Mussolini fondatore dell'impero fascista*, 1940) та інших.

30. Наполеоне Коладжанні (1847-1921) — італійський журналіст і політичний діяч, республіканець і соціаліст. У 1895 заснував «Рівіста пополаре ді політіка, леттере е шієнца соціалі» («*Rivista popolare di politica, lettere e scienza sociale*» — «Народна газета про політику, літературу та суспільні науки») і редагував її аж до смерті. Почерез газету та книжки і в стінах парламенту Коладжанні виступав проти расистських теорій про неповноцінність жителів Півдня, що їх висували Чезаре Ломброзо (1835-1909), Феррі, Нічефоро та інші.

31. Грамші пише про конгрес, присвячений Сардинії, для газети «Аванті!» ще наприкінці 1910-х. У 1925 цю тему порушив депутат-комуніст Енріко Феррарі, виступаючи в італійському парламенті. Щоправда, цей конгрес відбувся не 1911 року, як про це пише Грамші, а 1914-го. Генерал Руджу (1836-1926) народився на Сардинії і брав участь у кількох війнах. 1902 року вийшов на відставку, після чого до 1913 жив у Турині. Тоді повернувся на Сардинію, де жив як вислужений військовий.

32. «Воче» («Vose» — «Голос») — італійська щотижнева газета, що виходила у 1908-1916. Спеціальне число, присвячене «південному питанню», вийшло 16 березня 1911. З-посеред робіт інших авторів там були статті Гаetano Сальвеміні.

33. Джустіно Фортунато (1848-1932) — італійський історик і політичний діяч. Виступав за справедливішу економічну політику супроти Півдня. Його статті про нерівномірний розвиток Італії зібрано в двотомовому виданні «Південне питання й італійська держава. Політичні тексти» (*Il Mezzogiorno e lo Stato italiano. Discorsi politici, 1880-1910, 2 voll., Laterza, Bari 1911*).

34. Джованні Бореллі (1869-1932) — італійський публіцист і політичний діяч. 1900 він заснував і очолив рух «Молоді ліберали», що пропагував ідею «латинського середземномор'я».

35. Умберто Космо (1868-1944) — італійський учений і викладач літератури, фахівець із творчості Данте Аліґ'єрі. 1917 року він став редактором газети «Стампа» і почав писати про політику. Був непримиренним противником фашизму, через що 1926 року йому заборонили викладати.

Луїджі Сальватореллі (1886-1974) — італійський історик (фахівець з історії церкви) та публіцист. У 1921-1925 співробітничав зі «Стампа», де додержувався антифашизму.

Луїджі Амброзіні (1883-1929) — італійський письменник і журналіст. Писав на історичні, літературні та політичні теми для «Воче» і «Стампа».

36. Джузеппе Преццоліні (1882-1982) — італійський письменник і журналіст. Грамші натякає на те, що деякі пасажі з першого видання «Італійської культури» (*La coltura italiana, 1923*) Преццоліні автор вилучив з перевидань, оскільки не хотів дратувати фашистів певними оцінками, зокрема схвальними відгуками про «Ордіне нуово». 1929 року Преццоліні переселився до США.

37. П'єро Гобетті (1901-1926) — італійський критик і політичний оглядач. Бувши лібералом, він вважав ідеальною такою державу, де народні маси брали би активну участь у політичному житті та були би реально залучені до державного управління. Гобетті схвально відгукувався про Жовтневу революцію у Росії та підтримував контакт із Грамші та іншими членами групи «Ордіне нуово», писав для «Ордіне нуово» рецензії на книги та вистави. 1922 року він заснував журнал «Револуціоне ліберале» («Ліберальна революція»), що стояв на антифашистських позиціях. За два роки почав редагувати журнал «Баретті», присвяче-

ний європейській літературі та культурі. Видання цього журналу стало продовженням практичного втілення ідеї ліберального антифашизму: Гобетті був переконаний, що італійцям можна виявити ізоляціоністську природу фашистської культури, ознайомивши їх із загальноєвропейською культурою. 1925 року журнал закрили, а самого Гобетті жорстко побила фашистська банда. Він був змушений емігрувати. Помер у Парижі.

38. Джованні Ансальдо (1895-1965) — італійський журналіст. Підчас першої світової війни підтримував вступ Італії у війну. Пізніше, попри антифашистську позицію, що він узяв її у 1920-ті, Ансальдо займав провідні посади в офіційних державних виданнях у 1930-ті. Після другої світової війни (1939-1945) засуджений до трьох років ув'язнення за роботу на фашистському радіо, але його незабаром звільнили за амністією.

Гвідо Дорсо (1892-1947) — італійський журналіст, належав до кола Гобетті та часто писав для його «Революціоне ліберале», у статтях багато уваги приділяв «південному питанню». Виступав за союз буржуазних лібералів Півночі та бідних робітників і селян Півдня — союз, що мав, на його думку, протистояти владі великих промисловців і латифундистів, переважно консервативних. Ці погляди виклав у книжці «Південна революція» (*La rivoluzione meridionale*, 1925).

39. Луїджі Фаббрі (1877-1935) — італійський анархіст, автор книжок про Пізакане та Малятесту. Безкомпромісний антифашист, він помер у вигнанні в Уругваї.

40. Щодо полеміки між Бассіні та Танарі в 1917 див.: Giuseppe Tanari, “La terra ai contadini!”, *Il Resto del Carlino*, 23 квітня 1917; Edoardo Bassini, “La terra ai contadini? Lettera aperta al senatore Tanari”, *Il Resto del Carlino*, 4 травня 1917; Giuseppe Tanari, “La terra ai contadini? Replica del se. Tanari al sen. Bassini”, *Il Resto del Carlino*, 7 травня 1917. У травні того ж року полеміку в повному обсязі передрукувала міланська газета «Персеверанца».

41. Тулліо Мартелло (1841-1918) — італійський економіст і політичний діяч, учасник експедиції «тисячі» під проводом Гарібальді. «Історія Інтернаціоналу від його заснування до конгресу в Гаазі» («Storia della Internazionale dalle sue origini al Congresso dell’Aia») вийшла друком 1873 року в Падуї та Неаполі.

42. Йдеться про Прудонові статті, опубліковані в одній з бельгійських газет у 1862. Збірка цих статей вийшла під назвою «Федерація та єдність ув Італії» (*La Fédération et l’unité en Italie*. Paris: E. Dentu, 1862).

43. Жак Бенвіль (1879-1936) — французький політичний діяч, монархіст, що на нього сильно вплинули ідеї інтегрального націоналіста Шарля Морраса (1868-1952). Критика політики Наполеона I й Наполеона III викладена ним у нарисі «Історія трьох поколінь» (*Histoire de trois generations*, 1918).

44. Франческо Доменіко Гуерацці (1804-1873) — італійський письменник, автор мелодраматичних творів на революційно-патріотичну тематику. Учасник революції 1848-1849 років у Тоскані. Зазначений лист див.: «Неопубліковані листи Ф. Д. Гуерацці» (*Lettere inedite di F. D. Guerazzi*), розділ «На берегах» (*Marginalia*), «Марцокко», XXXIV, 47 (24 листопада 1929).

45. «Святе сімейство, або Критика критичної критики» («*Die heilige Familie, oder Kritik der kritischen Kritik*») — спільний твір Карла Маркса і Фрідріха Енгельса, писаний 1845 року. Грамші має на увазі цей уривок: «Якщо пан Едгар на хвилю порівняє французьку *рівність* з німецькою „самосвідомістю“, він побачить, що останній принцип висловлює *німецькою*, себто мовою абстрактної думки, те, що перший висловлює *французькою*, себто мовою політики та думаючого поняття. Самосвідомість є *рівність* людини із самою собою у чистій думці. Рівність є усвідомлення людиною самої себе у царині практики, себто усвідомлення людиною іншої людини як рівної собі та відношення людини до іншої людини як до рівної. Рівність є французьким висловом для позначення єдності людської сутності, родової свідомості та родової поведінки людини, практичного ототожнення людини з людиною, себто для позначення суспільного або людського ставлення людини до людини». (Karl Marx, Friedrich Engels: *Werke*. Berlin, 1957. Band 2, S. 41-42.) У в'язниці Грамші мав французьке видання Марксових філософських творів: Karl Marx. *Oeuvres philosophiques*. 3 vols. Paris: Costes, 1927-1928.

46. Жирондисти — помірковані республіканці часів Великої Французької революції (1789-1794), що після встановлення 1793 року революційної диктатури стали жертвами червоного терору. Так їх названо через департамент Жиронда, звідки походили перші лідери цієї революційної фракції. Найвідомішими жирондистами були Жан-Марі Ролян (1734-1793), Марі-Жан Кондорсе (1743-1794) і Жак-П'єр Бріссо (1754-1793).

47. Закон Шапельє, що фактично забороняв робітничі спілки, було прийнято Установчими зборами 14 червня 1791. За два роки, 29 вересня 1793, Конвент прийняв закон про максимальний рівень цін на продукти та максимальний рівень зарплат.

48. «Вереснева різанина» — хвиля масових вбивств і самосудів, спрямована проти духовенства, офіцерів старої королівської армії й аристократів, що прокотилася Парижем 2-7 вересня 1792.

49. Див. статтю «Рерума Скриптора» [Гаetano Сальвеміні] «Міланські помірковані та демократи від 1848 до 1859» («Moderati e democtratici milanesi dal 1848 al 1859») у «Критика соціяле» («Critica sociale» — «Соціяльна критика»), 16 листопада 1899 (VIII, 19), стор 297-299 і 1 грудня 1899 (VIII, 20), стор 317-319, книгу Бонфадіні «П'ятдесят років патріотизму»). Сальвеміні критикує монархіста Ромуальдо Бонфадіні (1831-1899) за його беззастережний захист поміркованих — навіть їхніх прогріхів. Див.: Romualdo Bonfadini, *Mezzo secolo di patrioitismo* (2 ed., Treves, Milan 1866).

50. «Зізнання» — свідощтва, зроблені Конфалоньєрі на допитах, що передували суду над ним за змову проти Австрії. Протоколи цих «зізнань» зберігались у державному архіві у Відні, а пізніше були передані італійському урядові.

Федеріко Конфалоньєрі (1785-1846) — італійський аристократ (граф) із Ломбардії, противник Наполеонового домінування в Італії. Виступав за незалежність Ломбардії та Італії. Наприкінці 1810-х сконтактувався з французькими лібералами і став лідером так званих федералів, що боролися за припинення австрійського правління в Італії. Одночасно він агітував за проведення в Ломбардії реформ в освітній галузі та в державному управлінні. 1821 року Конфалоньєрі та ще кількох змовників було заарештовано за підготовку повстання проти австрійської влади. Після тривалого процесу його засудили на смерть. Потім смертну кару замінили довічним ув'язненням, а згодом його випустили з в'язниці за умови, що він поїде у вигнання. Конфалоньєрі жив у США, Франції, Бельгії. Помер у Швейцарії.

51. Див.: «Зізнання графа Конфалоньєрі» («I costituti del Conte Confalonieri»), «Чівільта каттоліка», 18 жовтня 1902 (LIII, xviii, 8), стор. 144-157.

52. Див.: Alexandre Philippe Andryane, *Memorie di un prigionero di Stato allo Spielberg* (selezione, note e prefazione di Rosolino Guastella, Barbera, Firenze 1918).

Джорджіо Паллявічіно-Тривульційо (1794-1878) — італійський аристократ (маркіз) із Ломбардії, що провів чотирнадцять років у Шпільберзькій в'язниці. У 1848 він був республіканцем, але згодом дійшов думки, що об'єднання Італії можна досягти лише під егідою П'ємонту, точніше Савойської королівської ди-

настії. Паллявічіно багато зробив, щоби підготувати громадськість до думки про об'єднання країни та завоювання незалежності під проводом сардинського короля. Для цього було створено Національне товариство. Одночасно він наполегливо переконував короля Віктора-Еммануїла II очолити визвольні змагання та виступити проти австрійців.

53. Фердинанд Максиміліян Йосиф фон Габсбург (1823-1867) — австрійський ерцгерцог, молодший брат імператора Франца-Йосифа I, віце-король Ломбардії-Венеції у 1857-1859 та імператор Мексики (Максиміліян I) у 1864-1867.

54. Алессандро Луціо (1857-1946) — італійський журналіст, що публікував несправедливі нагінки на всіх радикальних і революційних діячів Італії. Засуджувався за наклеп. У книжці «Антоніо Сальвотті та процеси 1821 року» (Antonio Salvotti ed i processi del Ventuno, 1901) Луціо завзято захищає Антоніо Сальвотті, прокурора на процесах італійських патріотів, звинувачуваних у підриивній діяльності проти Австрії. Пізніше працював керівником державних архівів у Мантуї й Турині.

55. Див. главу 6 книги Альфредо Панціні «Життя Кавура» («Vita di Cavour»), надруковану в «Італія леттерарія», I, №13 (30 червня 1929).

Франц-Йосиф I (1830-1916) — австрійський імператор у 1848-1916.

56. Грамші робить алюзію на перші слова «Маніфесту комуністичної партії»: «Мара ходить по Європі — мара комунізму».

57. Йдеться про війни періоду об'єднання Німеччини: дансько-пруська війна 1864, австро-пруська війна 1866 і франко-пруська війна 1870 років.

58. «Розвиток соціалізму від утопії до науки» («Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopia zur Wissenschaft») — кілька глав з книги «Переворот пана Євгена Дюрінґа в науці» (Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft, 1878), виданих окремою брошурою спочатку у Франції 1880 року, а потім і в інших країнах. Перше англійське видання побачило світ 1892 року. В передмові до нього Енгельс пише:

«У кальвінізмі знайшло собі готову теорію друге велике повстання буржуазії. Це повстання відбулося в Англії. Його зачала середня кляса міст, а продовжили йомени сільських районів. Цікаво відзначити, що у всіх трьох великих повстаннях буржуазії армію виставляють селяни, і саме селяни стають тією клясою, що неодмінно руйнується по перемозі через економічні наслідки цієї

перемоги. За сто років після Кромвеля англійське йоменрі майже зникло. Хай там як, але якби не йоменрі та не *плебейський* елемент міст, сама буржуазія ніколи б не довела справи до кінця і ніколи б не відправила Карла I на ешафот. Для того, щоби буржуазія могла здобути бодай ці завоювання, що вони мали були вже дозріти для збору, революція мала піти значно далі, самісінько як 1793 року у Франції та 1848 року у Німеччині. Очевидно, таким є один із законів розвитку буржуазного суспільства.

Далі, за цим виходом революції за свої межі настала неодмінна реакція, що своєю чергою пішла за той пункт, в якому вона сама могла утриматися. Після низки коливань нарешті було встановлено новий центр тяжіння, що став новим вихідним пунктом. Видатний період англійської історії, відомий респектабельній публіці як „великий бунт”, та боротьба, що слідує за ним, завершуються відносно незначною подією, названою ліберальними істориками „славетною революцією”.

Новий вихідний пункт був компромісом між висхідною середньою клясою і колишніми великими февдальними землевласниками. Останні, хоча їх тоді називали — як і тепер — аристократією, уже давно були на шляху до того, щоб стати тим, чим Луї-Філіпп значно пізніше став у Франції: „першими буржуа королівства”. На щастя для Англії, старі февдальні барони перебили один одного у війнах Червоної та Білої троянди. Їхні нащадки, хоча й походили з давніх фамілій, були такими далекими від головних родових ліній, що являли геть нову верству зі звичками та прагненнями радше буржуазними, ніж февдальними. Вони чудово розуміли ціну грошам і не гаючись почали збільшувати ренту, прогнавши з землі сотні дрібних фермерів і замінивши їх вівцями. Генріх VIII, роздаючи церковні землі, створив силу-силенну „свіжих” буржуазних землевласників; той самий результат мала безперервна конфіскація великих маєтків, роздавані згодом превсяким парвеню, що тривала протягом всього XVII ст. Внаслідок цього англійська „аристократія” від часів Генріха VIII не тільки не протистояла розвиткові промисловости, але навпаки — намагалася мати з цього зиск; до того ж завжди була частина великих землевласників, готових — з економічних або політичних міркувань — співпрацювати з провідними постатями фінансової та промислової буржуазії. Так легко було досягнуто компромісу 1689 року. Політична здобич — тепленькі місця — залишалась у руках родин великих землевласників за умови, що вони належним чином поважатимуть економічні інтереси фінансової, промислової та торговельної середньої кляси. І ці економічні інтереси вже тоді були достатньо вагомими, щоби визначати загальну політику нації. Звісно, могли заходити суперечки щодо окремих питань, але за-

галом аристократична олігархія надто добре знала, що її власне економічне процвітання було нерозривно зв'язане з процвітанням промислової та торгівельної середньої класи» (Frederick Engels, *Socialism: Utopian and Scientific*, London: Swan Sonnenschein, 1892, pp. xxii-xxiv.)

59. Грамші, очевидно, має на увазі цей уривок з листа Лябриоли до французького революційного синдикаліста Жоржа Сореля (1847-1922) від 14 травня 1897: «У Німеччині — через особливі історичні умови і перш за все через те, що буржуазія не змогла розірвати з *ancien régime* [старим, королівським режимом. — *Ред.*] (зауважте, як імператор безкарно дозволяє собі говорити так, наче він заступник бога на землі, хоча насправді він всього лише комівояжер у костюмі Фрідріха Барбаросси, що продає товари *German made* [зроблені у Німеччині. — *Ред.*]) — соціал-демократія змогла згуртуватися і цю згуртованість зберегти» (Antonio Labriola, *Discorrendo di socialismo e di filosofia*, 2 ed., Loescher, Roma 1902).

60. Коли Гарібальді зі своєю «тисячею» зібрався завоювати Сицилію у травні 1860, він був у поганих стосунках із Кавуром, принаймні на людях. Експедиція розпочалася захопленням двох пароплавів у Генуї. Кораблі відправили до сусіднього Кварто, щоби розмістити там основні сили гарібальдійців.

61. «Якобінське гасло», пропоноване Марксом, — вже згадуваний заклик до «неперервної революції».

Александр Парвус (справжнє ім'я — Ізраель Лазаревич Гельфанд, 1867-1924) — російський комерсант і діяч російського та німецького соціал-демократичного руху, видатний публіцист і теоретик. За революції 1905-1907 тісно співпрацював з Троцьким: видавав газети «Русское слово» й «Начало». Приблизно тоді вони сформулювали теорію «перманентної революції», що її згодом асоціювали неодмінно з Троцьким. Головна теза: російська буржуазія слабка і не годна здійснити буржуазної революції та встановити елементарні буржуазно-демократичні свободи. Це має виконати пролетаріят і, не спочиваючи на лаврах, виконувати завдання соціалістичної революції.

Союз двох соціальних груп з гегемонією міської групи — союз робітничої класи та селян, що його ідею вперше висловив Маркс у творі «Вісімнадцяте Брюмера Луї Бонапарта» (1852): ««селяни» знаходять ... природнього спільника й провідника в міському пролетаріяті, завдання якого — скинути буржуазний

лад» (Карл Маркс. Вісімнадцяте Брюмера Луї Бонапарта. — Харків: Державне видавництво України, 1925. — Стор. 94).

Зошит 21 §<5>. *Поняття «національно-народного».*

1. «Критика фашиста» («Critica fascista» — «Фашистська критика») — італійський суспільно-політичний часопис, що виходив у Римі у 1923-1943 за редакції Джузеппе Боттаї (1895-1959), відомого юриста, економіста та члена Великої фашистської ради. Грамші наводить уривки з невідомої статті «Поразка роману» («Fallimento del romanzo»), «Критика фашиста», 8, №15 (1 серпня 1932), стор. 291.

2. «Лаворо» («Lavoro» — «Праця») — італійська соціал-реформістська газета, що виходила у Генуї в 1903-1992 рр.

3. «Секоло» («Sécolo» — «Століття») — італійська газета, що виходила у 1868-1927 роках у Мілані.

4. «Стампа» («La Stampa» — «Преса») — італійська щоденна газета, що виходить у Турині з 1867 року (до 1895 року виходила під назвою «Газетта п'ємонтесе»).

5. Луїджі Піранделло (1867-1936) — італійський письменник, реформатор італійської драми, лауреат Нобелівської премії (1934), його трагікомічні фарси вважають провісниками театру абсурду. Муссоліні призначив його директором Римського художнього театру та виділив кошти для світових гастролей з його п'єсами. Письменник був членом фашистської партії, але 1927 року пірвав свій членський квиток, після чого підпав під нагляд таємної поліції. Твори: «Блаженної пам'яті Маттія Паскаль» (Pi fu Mattia Pascal, 1904), «Шестеро персонажів у пошуках автора. Комедія, яку ще треба написати» (Sei personaggi in cerca d'autore. Commedia da fare, 1921) та інші.

6. Аннібале Каро (1507-1566) — італійський перекладач і поет, особистий секретар спочатку високого католицького священика Джованні Гадді, а потім — П'єра Луїджі Фармезе, герцога Пермського.

7. Іпполіто Піндемонте (1753-1828) — італійський поет-романтик і перекладач, автор класичного перекладу «Одисеї» (вийшов друком 1822 року).

8. Умберто Фраккья (1889-1930) — італійський письменник і журналіст, редактор міланського щотижневика «Ф'єра леттерарія». Його найвідоміший роман «Ангела» (Angela, 1923) написано у манері французьких натуралістів другої половини XIX ст..

9. «Італія леттерарія» («Italia letteraria» — «Літературна Італія») — літературний щотижневик, що продовжував справу журналу «Фьєра леттерарія» («La Fiera Letteraria» — «Літературний ярмарок») та виходив у 1928-1936 роках у Римі. Стаття Фраккья — відкритий лист секретареві Італійської академії Джоаккіно Вольпе: «Італія леттерарія», 2, №25 (22 червня 1930).

10. Уго Ойєтті (1871-1946) — італійський письменник, художній критик і журналіст, одна з найпомітніших постатей культури за часів фашизму. Особливо цікавився фігуративним мистецтвом і архітектурою. Засновник і редактор журналів «Дедало», «Пегасо», «Пан», член Італійської академії та редакційної колегії «Італійської енциклопедії».

11. «Пегасо» («Pegaso» — «Пегас») — італійський щомісячний літературно-художній журнал, що виходив у Флоренції у 1929-1933 рр. «Лист до Умберто Фраккья про критику» (Letter a Umberto Fracchi sulla critica) було надруковано у «Пегасо», 2, №8 (серпень 1930).

12. Каміллє Фламмаріон (1842-1925) — французький астроном, засновник Французького астрономічного товариства, популяризатор науки.

13. Руджеро Бонгі (1826-1895) — італійський письменник і політичний діяч, учасник революції 1848-1849 років у Неаполі. 1869 року був членом комітету, очолюваного Манцоні, що був вповноважений урядом підготувати пропозиції щодо розширення сфери застосування літературної італійської мови та поширення правильної вимови. Грамші згадує книгу «Чому італійська література не популярна» (Perchè la letteratura italiana non sia popolare, 1859).

14. Алессандро Мандзоні (1785-1873) — італійський письменник, відомий передусім своїм романом «Заручені» (I promessi sposi, 1827). Багато писав щодо мовознавства та італійської літератури.

15. Фердінандо Мартіні (1841-1928) — італійський театральний критик і державний діяч, міністер освіти (1892-1893), губернатор Ерітреї (1897-1900), міністер у справах колоній (1914-1916).

16. П'єр Жан де Беранже (1780-1857) — французький ліричний поет і сатирик.

17. Кароліна Інверніціо (1858-1916) — італійська письменниця, популярна авторка сентиментальних романів. Великий вплив на неї справили французькі автори Понсона та Монтепена.

18. П'єр-Алекс Понсон де Террай (1829-1971) — французький письменник, автор популярних романів про пригоди Рокамболя.

19. Хав'єр Аймон де Монтепен (1823-1902) — французький письменник, автор близько 90 бульварних романів.

20. Франческо Мاستріані (1819-1891) — італійський письменник, автор коло ста романів, присвячених переважно життю бідняків Неаполя. Наслідував відомого французького романіста Ежена Сю (1804-1857).

21. «Ресто дель карліно» («Resto del carlino» — «Решта з карліно») — італійська щоденна газета, що виходить у Болонії з 1885 року. Стаття Папіні була надрукована в «Ресто дель карліно» 4 грудня 1916 і увійшла до збірки його статей і нарисів «Характеристики: некритичні нариси» (Testimonianze: saggi non critici, 1918).

22. Енціо Пальмьєрі (1893-1963) — італійський літературний критик. Грамші згадує про книгу «Значення мого часу. Том 1. Джованні Папіні» (Interpretazioni del mio tempo, vol. 1, Giovanni Papini, 1927).

23. «Королі Франції» (I reali di Francia), «Гверіно на прізвисько Невдаха» («Il Guerrin meschino») — популярні лицарські романи Андреа да Барберіно (1370-1431).

24. «Травневі» — селянські свята в Тоскані та деяких інших областях Італії. За легендою, Пія деї Толомея була знатною жінкою із Сьєни, яку вбив власний чоловік. Вона з'являється у п'ятій пісні «Чистилища» Дантової «Божественної комедії»: «Коли ти вернешся з блукань трудних / І кожна пригадається подія, — / Сказала тихо третя після них, — / То не забудь, прошу, й мене: я — Пія. / Знайшла я в Сьєні світ, в Мареммі — тьму. / Це знає той, кого манила мрія, / Я ж подала для персня перст йому» (Данте. Божественна комедія. — Київ: Дніпро, 1976).

25. Гульєльмо Массая (1809-1989) — брат Ордену капуцинів, що провів тридцять п'ять років в Абіссинії (Етіопії) як місіонер. Папа Лев XIII дав йому сан кардинала.

26. Уго Міоні (1870-1935) — католицький священник і письменник, автор художніх і релігійних книжок.

Зошит 24, §3. Типові журнали

1. «Політика» («Politica») — італійський журнал, що виходив у 1919-1943 за редакції відомого публіциста та діяча націоналістичного руху Франческо Копполи (1878-1957).

«Нуова рівіста сторіка» («Nuova rivista storica» — «Новий історичний журнал») — італійський часопис, що виходить від 1917 року в Мілані. У 1917-1952 роках його редагував історик Коррадо Барбагалло (1877-1952).

2. «Леонардо» («Leonardo») — італійський часопис, що виходив з 1903 по 1907 у Флоренції за редакції Джованні Папіні та Джузеппе Преццоліні.

3. «Манчестер гардієн віклі» («Manchester Guardian Weekly») — англійська газета, щотижневий додаток до ліберальної «Манчестер гардієн». Виходить з 1919. Сьогодні має назву «Гардієн віклі».

«Таймс віклі» («Times Weekly» — «Щотижневик „Таймс”») — очевидно, «Санді таймс» («Sunday Times» — «Недільна „Таймс”»), недільний додаток до центральної англійської газети — консервативної «Таймс», що виходить з 1821.

4. «Народна бібліотека» Сонцоньо — серія видань класичної літератури у кишеньковому форматі, започаткована міланським видавцем Едоардо Сонцоньо (1836-1920). Ціни на книжки цієї серії були такими низькими, що їх міг купити навіть бідняк.

«Енциклопедичний словник» Мельці — популярна енциклопедія видавництва Вілларді. Перший випуск вийшов друком 1881 року за редакції літератора Джованні Батіста Мельці (1844-1911).

«Термінологічний словник» Пальміро Премолі (1856-1917) вийшов у 1909-1912.

Боначчі — видавництво у Римі, що спеціалізується на мовних словниках, книгах з історії та культури Італії, туристичних довідниках тощо.

5. Едвард Генрі Карсон (1854-1935) — англійський аристократ (барон) і політичний діяч, лідер ірландських уніоністів, що виступали проти надання автономії Ірландії. 1912 року створив «Добровольчі сили Ольстеру» — воєнізовані загони прибічників збереження Ірландії у складі Сполученого Королівства Великої Британії та Ірландії. Зброю для цих сил одержували контрабандою зокрема з Німеччини, що була зацікавлена в збільшенні політичної напруги на території Сполученого Королівства та постачала зброю обом сторонам майбутнього конфлікту. Пізніше доклав чимало зусиль, щоби запобігти створенню єдиної незалежної Ірландської держави та відокремити від неї шість графств на півночі.

ЗАПИСИ ЗА ТЕМАТИКОЮ

Вивчення філософії

Зошит 8, §182. Базис і надбудови

Зошит 8, §207. Питання термінології

Зошит 8, §211. Поняття «матеріалізм»

Зошит 8, §220. Вступ до вивчення філософії

Зошит 8, §234. «Ілюзії» та надбудови

Зошит 8, §238. Вступ до вивчення філософії. Спекулятивна філософія

Зошит 10 II, §44. Вступ до вивчення філософії. Мова, мовлення, здоровий глузд

Зошит 16, §9. Певні проблеми вивчення розвитку філософії практики

Історія та політика

Зошит 4, §57. Вінченцо Куоко та «пасивна революція»

Зошит 8, §106. Минуле та теперішнє. Італійська мова на Мальті

Зошит 10 I, §7. Визначення поняття «етико-політична історія»

Зошит 10 I, §12. З усього, що вже було сказано...

Зошит 13, §1. Особливість «Державця»

Зошит 13, §17. Аналіза ситуацій: співвідношення сил

Зошит 13, §18. Певні теоретичні та практичні аспекти «економізму»

Зошит 13, §23. Спостереження щодо певних аспектів структури політичних партій підчас органічної кризи

Зошит 19, §24. Проблема політичного керівництва у формуванні та розвитку нації та сучасної держави в Італії

Прудон, Сорель, де Ман

Зошит 4, §<31>. *Про Жоржа Сореля*

Література та журналістика

Зошит 6, §<65>. *Журналістика*

Зошит 6, §<134>. *Популярна література. Роман-фейлетон*

Зошит 7, §<81>. *Типи періодичних видань. Іноземні автори*

Зошит 7, §<101>. *Журналістика. Закордонні кореспонденти*

Зошит 21 §<5>. *Поняття «національно-народного»*

Зошит 24, §<3>. *Типові журнали*

Формування інтелектуалів

Зошит 12, §<1>. *Чи творять інтелектуали самотійну та незалежну соціальну групу...*

Цезаризм, бонапартизм, фашизм

Зошит 13, §<27>. *Цезаризм*

Зошит 14, §<23>. *Макіявеллі. Цезаризм та «катастрофічна» рівновага політично-соціальних сил*

Ріжне

Зошит 3, §<119>. *Минуле і теперішнє. Агітація та пропаганда*

Зошит 6, §<11>. *Енциклопедичні поняття. Свобода-дисципліна*

Зошит 6, §<19>. *Енциклопедичні поняття. Про правду, а певніше про правду в політиці*

Зошит 6, §<79>. *Типи періодичних видань. Дилетантство та дисципліна*

Зошит 6, §<125>. *Типи періодичних видань. Історія та «прогрес»*

Зошит 7, §<83>. *Енциклопедичні поняття. Громадська думка*

Зошит 7, §<103>. *Енциклопедичні поняття. Громадська думка*

Зошит 8, §<53>. *Минуле та теперішнє. Гегель стверджував...*

Зошит 8, §<242>. 1. *Народне походження «надлюдини»*

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ФІЛОСОФІЇ ПРАКТИКИ АНТОНІО ГРАМШІ

держава (*stato*) Грамші послуговується поняттям «інтегрована держава», що вона складається з «політичного суспільства» (уряд, парламент, судова система, армія, поліція) та «громадянського суспільства» (див. «громадянське суспільство»). Політичне суспільство — інструмент примусу, утиску, гноблення; громадянське суспільство — інструмент фабрикування «згоди» (гегемонії). Як писав у своєму памфлеті «Крах II Інтернаціоналу» (1915) Ленін: «Усі та кожні пригноблюючі класи потребують двох соціальних функцій, щоби задержати своє панування: (1) функції ката і (2) функції попа». От вони й виконують ці функції: політичне суспільство — функцію ката, громадянське — попа. Див. Зошит 12, §<1>. *Чи творять інтелектуали самостійну та незалежну соціальну групу...* (стор. 63-89 ц. вид.).

громадянське суспільство (*società civile*) Грамші вживає поняття «громадянське суспільство» подібно до Гегеля, себто як сукупність суспільної діяльності та інститутів, що є частиною держави, але що — на відміну від «політичного суспільства» — не є інструментом безпосереднього владарювання. До цих інститутів належать опозиційні партії, профспілки, добровільні об'єднання громадян, школа, церква. Громадянське суспільство, це — царина, в якій панівна суспільна класа «організовує» згоду почерез ідеологічно-культурну гегемонію (на відміну від політичного суспільства, де панування організовано почерез примус).

Цей момент розділення держави на політичне та громадянське суспільства надзвичайно цікавий, надто якщо сприймати його під оглядом пролетаряту. Поняття «громадянське суспільство» запропоновано на початку XIX ст., нібито для того, щоби вияснити ситуацію, що зайшла тоді в країнах пере-

можної буржуазії. Проте воно не так увиразнює картину, як затемнює її. «Громадянське суспільство» та балачки про його вплив на гегелівську «етичну державу» ховають те, що гасло «Свобода, рівність, братерство» значило свободу, рівність, братерство для всіх, а насправді вони були — і то є досі — тільки для буржуазії, тільки для власників засобів виробництва, тільки для визискувачів. Тільки вихідців з цієї кляси уважано за повноцінних громадян, і тільки суспільство цих громадян було і є цим горезвісним «громадянським суспільством». Якщо ми визнаємо, що капіталістичне, буржуазне суспільство творить певну тотальність, де всі суспільні сили підпорядковані одній меті — неперервному нагромадженню капіталу, і в базисі, на рівні продукційних сил, пролетар є залежним від буржуа (хоча є особисто свободним) і не може бути вільним від неї, не може звільнитися, не знісши суспільства, яке цю залежність породжує, так само в надбудові, на рівні політичному (чи державному), — громадянське суспільство має тільки обмежену автономію від інститутів влади і не може розширити цієї автономії, не знісши відносин, які цю автономію обмежують. Вся автономія громадянського суспільства касується тоді, коли йдеться за фінансування його діяльності (добрий приклад — так звані неурядові організації). Фінансова — і правова — залежність призводить до ідеологічної залежності, яка своєю чергою продукує напрямки та форми боротьби, що вони в ліпшому разі ведуть лише до часткових покращень у суспільстві. А незрідка ці напрямки та форми боротьби, будучи цілком відокремленими від суспільної дійсності, скеровують боротьбу на вирішення другорядних або вигаданих суспільних проблем. Отже, боротьба за гегемонію пролетаріату, себто боротьба за революційні суспільні перетворення, якщо вона обмежена виключно на боротьбі у царині громадянського суспільства, до того ж перебігає «цивілізовано», «у правовому полі», «ненасильницькими методами», приречена бути вічним «бігом на місці». Переможеш Систему, як відмовишся грати за її правилами.

Можна також припустити, що момент відокремлення держави від громадянського суспільства має ідеологічну вагу: він є своєрідною втіхою для відлучених від безпосередньої влади та творить ілюзію змоги впливати на владу почерез громадянське суспільство. Оскільки відлученою від влади в буржуазному суспільстві є кляса пролетарів, для них віра у можливість змін через громадянське суспільство — не беручи безпосередню владу,

не завойовуючи провідне місце (гегемонію) в політичному суспільстві — «хибна свідомість» (неправильне віддзеркалення дійсності у свідомості; дійсність догори дригом). Див. Зошит 10 I, §<7>. *Визначення поняття «етико-політична історія»* (стор. 57-59); Зошит 10 I, §<12>. *З усього, що вже було сказано...* (стор. 59-60); Зошит 12, §<1>. *Чи творять інтелектуали самостійну та незалежну соціальну групу...* (стор. 63-89).

гегемонія (egemonia) Цей термін Грамші запозичив у російських соціал-демократів: Георгій Плеханов (1856-1918) і Павел Аксельрод (1850-1928) послуговувались ним у дискусії про провідну роль робітничої класи підчас майбутньої революції у Росії. Запозичивши власне термін, Грамші вживав його, описуючи політичний устрій, який ув Європі 1920-30-х суттєво відрізнявся від дореволюційної, царської Росії. Панування буржуазії у Західній Європі, базоване не тільки на примусі, а й на своєрідній згоді, створювало умови, що унеможливлювали прихід пролетаріату до влади у спосіб, продемонстрований Жовтневою революцією, — почерез штурм влади. Боротьба на Заході мала бути тривалою, мала набути форми позиційної війни, що розгортається навколо боротьби за гегемонію (панівне місце у суспільстві). Боротьба за гегемонію заходить ув історії не вперше: інші суспільні класи в інші історичні епохи за інших обставин змагалися за суспільний провід. Боротися за гегемонію для пролетаріату (Італії) означає завоювати довіру у найбіднішого селянства та інтелектуалів — ці верстви населення мають спочатку пізнати, а згодом і визнати в пролетаріаті силу, що, вдаючись до мови образів, кличе суспільство в майбутнє.

Гегемонія означає не тільки опанувати провідне місце в політико-економічному житті суспільства, але також мати авторитет в народних мас, культурне та моральне лідерство («культурна гегемонія» або «ідеологічна гегемонія»). Без авторитету панування може означати лише диктатуру. Міць гегемонії знати зі згоди народних мас із політикою панівної класи. У буржуазному суспільстві культурно-ідеологічну гегемонію здійснюють інтелектуали (або «працівники розумової праці») почерез інститути «громадянського суспільства» — у буржуазному суспільстві це школи, церкви, засоби масової інформації, об'єднання громадян тощо. Інтелектуали, що обслуговують панівну класу, працюючи в сфері громадянського суспільства, можуть бути «традиційними інтелектуалами», «успадковани-

ми» з попередніх історичних епох (наприклад, священиків), так і виховуватися самою панівною клясою (наприклад, шкільні вчителі, офіцери, журналісти, письменники, філософи, політтехнологи тощо). Останніх Грамші назвав «органічними інтелектуалами».

Хоча опозиція може з'явитися на рівні «громадянського суспільства» і боротьба за культурно-ідеологічну гегемонію важлива у класовій війні, вона має розгортатися паралельно з політичною боротьбою, і вирішальною є така боротьба за політичну владу. Ось що писав Грамші (про міжнародний аспект боротьби за гегемонію, але це так само слушно для боротьби всередині окремої держави): «...в сучасному світі культурно-духовний імперіялізм є утопією: лише політична сила, що спирається на економічну експансію, може стати основою для культурної експансії». Боротьба, що точиться в межах інститутів буржуазного громадянського суспільства, неодмінно зазнає поразки. Див. Зошит 8, §<106>. *Минуле й теперішнє. Італійська мова на Мальті* (стор. 51); Зошит 10 I, §<7>. *Визначення поняття «етико-політична історія»* (стор. 57-59); Зошит 13, §<18>. *Певні теоретичні та практичні аспекти «економізму»* (стор. 106-114); Зошит 19, §<24>. *Проблема політичного керівництва...* (стор. 140-163).

економізм (economicsmo) Грамші називав економізмом теоретичне відокремлення економічного виміру (базису) від суспільно-політичного цілого (надбудови), обмеження всіх явищ культури та ідеології на економічних причинах, теоретичне заперечення взаємодії базису та надбудови. Цей термін він запозичив у Леніна, який ще наприкінці 1890-х виступав проти економічного редукціонізму в російській соціал-демократії. Економізм виявився не тільки в механістичному історичному матеріалізмові II Інтернаціоналу, але й в перебільшуванні значення економічної боротьби революційним синдикалізмом (що віддає перевагу революційному перетворенню виробництва, а не захопленню політичної влади та зміні державного ладу). Натомість Грамші розвиває поняття гегемонії та історичного блоку. Див. Зошит 13, §<18>. *Певні теоретичні та практичні аспекти «економізму»* (стор. 106-114).

здоровий глузд (senso comune) За Грамші, всі люди мають низку уявлень про світ, що вони суперечать одне одному, а тому не є одноцілістю, себто не складають системи. Ці уявлення часто-

густо є продуктами пасивного сприйняття навколишньої дійсності або успадковуються від попередніх поколінь, засвоюються та сприймаються некритично. Вони утворюють «здоровий глузд» (або «повсякденну свідомість»). Багато елементів («вірувань») народного здорового глузду обумовлені підлеглістю народу; незрідка нерівність і пригноблення сприймане народними масами як природний і незмінний стан; проте здоровий глузд не слід ототожнювати з хибною свідомістю або ідеологією у суто негативному сенсі. Здоровий глузд є суперечливим своєю природою, себто містить в собі й децицію правди. Грамші вважав здоровий глузд початками філософії: всі люди потенційно є філософами). Саме на протиріччях в уявленнях простолюду можна базувати боротьбу за гегемонію. Марксистам слід не абстрактно філософувати, а діставатися народного «здорового глузду», навчаючи народ критично ставитися до свого становища у суспільстві. Див. Зошит 10 II, §44». *Вступ до вивчення філософії. Мова, мовлення, здоровий глузд* (стор. 60-62).

історичний блок (blocco storico) Це поняття Грамші застосовує на позначення діалектичної єдності між базисом і надбудовою, теорією та практикою, інтелектуалами та масами (а не суто альянсу суспільно-політичних сил, як часом спрощують це поняття). Це поняття-метафора опонує вульгарно-матеріалістичному й економістському розумінню взаємовідношення між базисом і надбудовою, згідно з яким дія відбувається лише в одному напрямку — від базису до надбудови; геть скрізь «буття визначає свідомість». В історичному блоці матеріальні сили є змістом, а ідеології (ідеологічні настанови) — формою. Грамші писав: «Базис і надбудови творять „історичний блок” або, інакше кажучи, складний і суперечливий комплекс надбудов, в яких віддзеркалюється комплекс суспільно-виробничих відносин. Можна висновити, що тільки всеохопна система ідеологій раціонально відображає протиріччя базису та вказує на існування об’єктивних умов для революційної практики». Див. Зошит 8, §182». *Базис і надбудови* (стор. 51-52).

національно-народний (nazional-popolare) Цей термін пов’язаний із поняттями гегемонії та якобінства і відображає розуміння революції у Італії як національного руху, що він почерез соціалізм має дати раду завданню, відкладеному буржуазією після Рісорджименто. Під оглядом культури цим терміном Грамші позначав мистецтво та літературу, що допома-

гають завоювати та втримати гегемонію: «національно-народний» означає не інтелектуальний чи космополітичний, але такий, що звертається до народного життя та допомагає політичній мобілізації народних мас. Див. Зошит 13, §<1>. *Особливість «Державця»...* (стор. 89-95); Зошит 21 §<5>. *Поняття «національно-народного»* (стор. 163-169).

органічний і кон'юнктурний (*organico e congiunturale*) Грамші наголошує на необхідності розрізняти моменти органічні (притаманні суспільному ладові, системі загалом і більш-менш сталі) та кон'юнктурні (специфічні для певного моменту). Слід вчитися розпізнавати за хвилевими кон'юнктурними конфліктами на рівні політики чи ідеології структурні протиріччя в економіці. Слід не просто бачити «дійсність» економічного базису за «ілюзіями» надбудови (як це роблять економісти, себто ті, хто теоретизує в термінах економізму), але поєднувати органічні та кон'юнктурні моменти в одноцілість. Перебільшення одного моменту супроти іншого веде, з одного боку, до «економізму» (перебільшення важливості органічного), а з іншого — до «ідеологізму» (перебільшення важливості кон'юнктурного). Див. Зошит 13, §<17>. *Аналіза ситуацій: співвідношення сил* (стор. 95-105).

органічні інтелектуали (*intellettuali organici*) Розмірковуючи над ролею, що її мають у суспільстві інтелектуали, Грамші запропонував поняття «органічні інтелектуали». Він протиставив їх традиційним інтелектуалам, що сприймають себе — помилкою — як окрему суспільну клясу, а насправді є найманим розумовим працівниками панівної кляси. Органічні інтелектуали є найактивнішою частиною своєї кляси, що, всупереч традиційним інтелектуалам, не просто вивчають і пояснюють суспільне життя «за наукою», себто так, щоби це пояснення сприяло збереженню *status quo* (за капіталізму — майнової та правової нерівності, поділу на буржуазію та пролетаріят, гнобителів і гноблених), а увиразнюють настрої та досвід, що їх маси неспроможні висловити самі. Органічні інтелектуали пролетаріату як революційної кляси завжди є революційною інтелігенцією. Організаційною формою цієї інтелігенції є комуністична партія, де відбувається її відбір. За Грамші, всі люди є інтелектуалами, коли займають активну життєву позицію, поєднуючи теоретично-ідеологічну роботу з практичною боротьбою за інтереси своєї кляси. З далшим розгортанням револю-

ційних суспільних перетворень, з дальшим долученням мас до управління власним життям і суспільством загалом, «функції» інтелектуалів виконуватиме повсякчас більше людей: вони самостійно розроблятимуть і втілюватимуть в життя політичні та господарські завдання, організовуватимуть суспільні процеси і керуватимуть ними. Це означатиме справжню демократизацію — процес, покликаний унеможливити формування бюрократії, яка зароджується саме за монополізації права приймати суспільно важливі рішення малим гуртом інтелектуалів. Див. Зошит 12, §<1>. *Чи творять інтелектуали самостійну та незалежну соціальну групу...* (стор. 63-89); Зошит 19, §<24>. *Проблема політичного керівництва...* (стор. 140-163).

органічна криза (crisi organica) Це криза всієї системи, де протиріччя у базисі позначаються на надбудові: криза гегемонії; криза довіри до політичних лідерів з боку кляси (чи сегменту кляси), чиї інтереси ці лідери довгий час представляли. Така криза зайшла в Італії перед першою світовою війною, коли буржуазія та землевласники, зустрівши щораз більші сили робітничих організацій, не були певні, що ліберали спроможні зберегти стабільність системи. Органічна криза породжує швидкі зміни політичної орієнтації, перегрупування та переформатування. В Італії внаслідок органічної кризи зайшов фашизм.

Можна припустити, що «органічна криза» до певної міри є синонімом поняття «революційна ситуація». Див. Зошит 12, §<1>. *Чи творять інтелектуали самостійну та незалежну соціальну групу...* (стор. 63-89); Зошит 13, §<23>. *Спостереження щодо певних аспектів структури політичних партій підчас органічної кризи* (стор. 114-125).

пасивна революція (rivoluzione passiva) Грамші запозичує це поняття у Вінченцо Куоко, консервативного мислителя, який попри свої антиреволюційні настрої зіграв певну роль в Партенопіанській революції (1799) у Неаполі. Куоко назвав Неаполітанське повстання пасивною революцією, оскільки його керівники надихалися абстрактними ідеями, запозиченими місцевою буржуазією у буржуазії Франції, а відтак не мали масової чи народної підтримки. Грамші прикладає це поняття до кожної історичної ситуації, коли нова політична сила приходить до влади, не змінюючи суттєво суспільні відносини. Вперше він приклав його до Рісорджименто, щоби описати процес, почерез який буржуазія, представлена «поміркованими» гра-

фа Камілло ді Кавура, прийшла до влади, уникнувши революції за французьким зразком («змінила все так, щоби все залишилось без змін», як за сто років напише про це у своєму романі «Гепард» («Il Gattopardo», 1957) італійський письменник Джузеппе Томазі ді Лампедуза (1896-1957)). В іншому місці Грамші називає Кавура «застережливим термідоріанцем» (або «термідоріанцем, що діє на випередження»). Пізніше він поширює поняття «пасивна революція» на ліберальні рухи, що постали по 1918 році, а також на фашизм, що модернізує економіку «згори», зламавши політичну владу як ліберальної буржуазії, так й організованої робітничої класи. На думку Грамші, пасивна революція є формою позиційної війни, до якої півна класа переходить після штурму (або періоду маневреної війни), себто по революції. Цікаво зауважити, що під цим оглядом це поняття подібне до поняття «превентивна контрреволюція», що його застосував спочатку Карл Корш (1886-1961), а пізніше Герберт Маркузе (1898-1979). Інший випадок пасивної революції — реформізм. Можливо, добрим прикладом пасивної революції із недавньої історії України є «помаранчева революція» (2004). Див. Зошит 4, §<57>. *Вінченцо Куокота* «пасивна революція» (стор. 41-42); Зошит 19, §<24>. *Проблема політичного керівництва...* (стор. 140-163).

переворот практики (rivoluzione della pratica) Синонім слова «революція».

Сучасний Державець (Il moderno Principe) Думка політичного діяча та теоретика пізнього Середньовіччя Нікколо Макіавеллі випередила мову та понятійний апарат, який існував на той час. Саме тому його тексти, в тому числі його найвідоміший трактат «Державець» (1513), писано алегорійною мовою; вони схожі на яскраві оповідання, де перед читачем пишуться героїчні постаті всесильних і мудрих правителів, воєначальників тощо. Хоча й з інших причин (в'язнична цензура), але Грамші теж був змушений вдаватися до алегорій, і його метафори — з огляду на революційну політику — необхідно перекладати мовою історичного матеріалізму. Відтак Сучасний Державець, так само як макіавеллівський Державець, — це не конкретна фізична особа, не диктатор, не «просвітлений» абсолютний монарх, а організація — політична партія, формоутворення «колективної волі» (чи, як ще її називав угорський марксист Дьйордь Лукач (1885-1971), — «формоутворення класової сві-

домости»). Конкретною формою пролетарської колективної воли є комуністична партія. Саме її мав на оці Грамші, коли писав про Сучасного Державця. У своїй політичній діяльності Сучасний Державець має зосередитися на двох головних завданнях: (1) формуванні національно-народної колективної воли; (2) інтелектуально-моральній реформі (неможливої без підвищення життєвого рівня людности, а відтак завжди пов'язаної із економічною реформою). Слід розуміти, що там, де Грамші вживає слово «реформа», треба читати «революція». Див. Зошит 13, §<1>. *Особливість «Державця»...* (стор. 89-95).

філософія практики (*filosofia della prassi*) Синонім слів «марксизм» й «історичний матеріалізм». Термін запозичено в Антоніо Лябріолі. Увиразнює особливість марксизму як вчення, що в ньому теорія має перебувати у нерозривній єдності з практикою. Див. Зошит 16, §<9>. *Певні проблеми вивчення розвитку філософії практики* (стор. 129-140).

цезаризм (*cesarismo*) На думку Грамші, протистояння двох або кількох суспільних сил (суспільних клас), що борються між собою за панівне становище в суспільстві, можна вирішити через встановлення режиму «цезаризму» — одноосібної диктатури, але не конче так: «Зрештою, — пише Грамші, — явище „цезаризму“ є радше полемічно-ідеологічною формулою, ніж історично-політичною. Можна віднайти „цезаристичний вихід“ навіть і без „цезаря“, без великої „героїчної“ та та керівної постати. Парламентський лад теж виробив механізм для таких компромісних рішень. „Лейбористські“ уряди Макдоналда певною мірою репрезентували саме це рішення; рівень цезаризму зріс, коли було сформовано уряд на чолі з Макдоналдом та консервативною більшістю». За встановлення саме одноосібної диктатури постать диктатора у народному сприйнятті набуває «героїчних» рис. Хоча «цезар» може заявляти про свою незалежність від будь-яких суспільних сил і його можуть бачити як такого, що він стоїть над всіма суспільними силами, практично завжди він представляє інтереси однієї суспільної сили. При цьому диктатура не конче означає перемогу реакційних сил: цезаризм може бути й «прогресивним». Грамші: «Цезаризм є прогресивним, коли його втручання допомагає тріумфувати прогресивній силі, хай із певними компромісами, що вони роблять перемогу неповною; а реакційним — тоді, коли його втручання допомагає перемогти реакційним силам, і в тут та-

кож хай із певними компромісами та обмеженнями, які проте мають геть іншу цінність, значення, смисл, ніж у першому випадку». Цезар, Кромвел, Наполеон I є прикладами прогресивного цезаризму, Наполеон III, Бісмарк — реакційного. Із зрозумілих причин Грамші не міг писати про своїх сучасників — Муссоліні, Сталіна, Гітлера. Він збирався укласти каталог «випадків цезаризму», що, можливо, допомогло би аналізувати фашизм. Див. Зошит 13, §<27>. *Цезаризм* (стор. 125-128); Зошит 14, §<23>. *Макіявеллі. Цезаризм та «катастрофічна» рівновага політично-соціальних сил* (стор. 128-129).

якобінство (giacobinismo) Радикальна політична сила у революції, годна бути провідною в національно-народному русі й організувати селянські маси під проводом передової кляси міського пролетаріату, — сила, спроможна об'єднати у революційному русі село та місто. Предтечею якобінства, на думку Грамші, був Макіявеллі, адже саме йому належить ідея створити єдину, об'єднану Італію, озброїти народ (створення народного ополчення), залучити до політики широкі селянські маси. Підчас Рісорджименто якобінцями могли би стати Джузеппе Мадзіні та його прибічники з таємних товариств, але їхньому виходові на широку політичну арену завадила несприятлива розстановка суспільно-політичних сил. Крім того, «Партія дії» (остання зі створених Мадзіні революційних організацій) боялась повторення в Італії французького 1793 року та не змогла включити до своєї програми вимоги аграрної реформи — її керівництво й сам Мадзіні не змогли зрозуміти, що вирішувати завдання національної революції слід паралельно з аграрним питанням. І ще до початку війни та революції 1859-1860 рр. ця партія була ослаблена попередніми поразками та внутрішніми чварами. Див. Зошит 13, §<1>. *Особливість «Державця»...* (стор. 89-95); Зошит 19, §<24>. *Проблема політичного керівництва...* (стор. 140-163).

ВИДАННЯ ТВОРІВ АНТОНІО ҐРАМШІ

Antonio Gramsci. Prison Notebooks, Vols. I-III. New York: Columbia University Press, 1992-2007. 2032 pp.

Вельми успішна спроба повного перекладу та видання «В'язничних зошитів» англійською. В 1-му томі вміщено докладну історію створення зошитів та хронологію життя автора. Наприкінці кожного тому є докладні коментарі, що допомагають зрозуміти контекст тих чи тих нотаток. Якщо переклад буде завершено (а поки що її допро-

ваджено тільки до 8-го зошита), це багатотомове видання може бути найкращим з-посеред світових видань «Зошитів».

Anonio Gramsci. Quaderni del carcere, Voll. I-IV. Giulio Einaudi editore, Torino 1975. 3370 p.

Перше повне науково-критичне видання «В'язничних зошитів» італійською, підготовлене філософом, учасником руху Опору та членом Італійської комуністичної партії Валентино Джерратана (1916-2000). Томи 1-3 обсягом на 2300 сторінок – це записи з 29 зошитів, що їх Грамші вів з 1929 по 1935 роки. Том 4 – це «критичний апарат»: опис рукопису, коментарі, предметний покажчик і покажчик власних імен, тематичні каталоги. Це своєрідний еталон академічного видання «Зошитів», час від часу перевидаваний (востаннє – 2007 року).

The Gramsci Reader. Selected Writings 1916-1935. New York: Schocken Books, 1988. 448 pp.

Цю збірку різних статей і уривків із «В'язничних зошитів», що її редактором є англійський історик і філософ Дейвид Форґаш, можна рекомендувати для початку вивчення літературно-теоретичної спадщини видатного італійського революціонера та мислителя. До збірки додано короткий опис рукопису «Зошитів», хронологію життя автора та словник головних понять, що їх уживає Грамші. Невеличку передмову до неї написав відомий англійський історик, давній член Комуністичної партії Великої Британії Ерік Гобсбаум (1917-2012).

Антонио Грамши. Тюремные тетради. Часть первая. — Москва: Издательство политической литературы, 1991. — 560 с.

Перша спроба видати «В'язничні зошити» російською без купюр (скорочено та цензуровано записи Грамші друкували в Радянському Союзі ще наприкінці 1950-х) стала на першому томі (із заплянованих трьох). До нього увійшли записи, в яких досліджено процес вивчення філософії, міститься критика ідеалістичної філософії Б. Кроче та вульгарного марксизму Н. Бухаріна, нотатки до історії італійських інтелектуалів, до економіки та критики «економізму», партійного будівництва та журналістики тощо. Хронології у доборі та розміщенні записів не дотримано (тут є цілі уривки та записи і з 4-го зошита, і з 11-го), тому це видання правильніше було би назвати «В'язничні зошити. Вибране».

ЛІТЕРАТУРА

Perry Anderson. Considerations on the Western Marxism. London: New Left Books, 1976. 125 p.

Перрі Андерсон — відомий англійський історик і редактор журналу «New Left Review» (Лондон). Цей нарис було написано як передмову до збірки творів «західних марксистів» “Western Marxism—A Critical Reader” (New Left Books, 1977). Але ще до того, як була готова сама збірка, нарис вийшов друком як окрема брошура. Пізніше перевидавався з доповненнями. Хоча ідеї Грамші тут головніші та про італійського марксиста сказано більше, ніж про будь-кого, вже з обсягу книги знати, що вона може зарадити хіба що в першому, побіжному ознайомленні з ідеями видатного революціонера та мислителя.

Perry Anderson. The Antinomies of Antonio Gramsci, *New Left Review* (London), Issue 100 (November 1976—January 1977), pp. 5-78.

У цій статті англійський історик вивчає еволюцію таких важливих понять в системі думки Грамші, як «позиційна війна» та «маневрена війна», «політичне суспільство» та «громадянське суспільство», розглядає три основні значення, в яких автор «В'язничних зошитів» вживає термін «гегемонія».

Eric Hobsbaum. Gramsci and Political Theory, *Marxism Today* (London). July 1977, pp. 205-213.

Статтю базовано на доповіді, прочитаній на конференції, присвяченій Антоніо Грамші 5-6 березня 1977 року. Непоганий вступ до ідей видатного італійця, що його Гобсбаум вважає «найбільш самобутнім мислителем-марксистом з тих, що з'явилися на Заході по 1917 році».

ПОКАЖЧИК ІМЕН

Адлер Макс 130
Альфонсо XIII 46
Амброзіні Луїджі 152
Д'Аннунціо Габрієле 38, 165
Андлер Шарль 38, 39
Андрієна Алессандро 160
Ансальдо Джованні 152, 164
Аньєллі Джованні 65
Ардіго Роберто 131

Баратоно Аделькі 130
Бассіні Едоардо 154
Бенвіль Жак 155
Бенні Антоніо Стефано 65
Беранже П'єр Жан де 167
Берґсон Анрі 130, 132
Бернштайн Едуард 38, 39
Бісмарк Отто фон 125
Бонапарт Жозеф 145
Бонапарт Наполеон 99, 121, 125,
127, 128, 145, 155, 156
Бонгі Руджеро 167
Бореллі Джованні 152
Буланже Жорж 92

Вайлаті Джованні 60, 61
Валеккі Леонардо Аттіло 59
Валуа Жорж 113
Вальдес Хуан де 134
Вебер Макс 36, 77
В'ессо Жан П'єтро 47
Вільгельм II 36
Віктор-Еммануїл II 140

Галеві Даніель 39
Гегель Георг 38, 51, 135, 136,
137, 157

Гайда Радола 113
Гарібальді Джузеппе 140, 142-
145, 155, 162
Гаццера П'єтро 122
Гобетті П'єро 152, 160
Ґуерацці Франческо Доменіко
155, 156, 167, 168

Даладьє Едуар 144
Депретіс Аґостіно 35
Джентіле Джованні 57, 65, 130
Джоберті Вінченцо 109, 139
Джолітті Джованні 35, 149, 152
Дзіта Бурбон-Парма 150
Домінік Ґузман 55
Дорсо Ґвідо 152, 160
Дрейфус Альфред 79, 112, 129

Ейнауді Луїджі 106
Енгельс Фрідріх 109, 111
Еразм Роттердамський 134, 138
Ерріо Едуар Марі 144

Живкович Петар 121

Інверніціо Кароліна 167

Кавур Камілло 140, 147, 160, 162
Кадорна Луїджі 145
Кант Іммануїл 135

Калльєс Плутарко Еліяс 79
 Кардуччі Джозує 135
 Карл-Альберт 149
 Каро Аннібале 165
 Карсон Едвард Генрі 172
 Катерина Сієнська 55
 Кау Умберто 152
 Клемансо Жорж 37
 Коладжанні Наполеоне 151
 Конфалоньєрі Федеріко 159,
 160
 Космо Умберто 152
 Кріспі Франческо 35, 146-149,
 151
 Кромвел Олівер 125, 156, 161
 Кроче Бенедетто 41, 55, 57-60,
 65, 91, 94, 106, 109, 130, 132,
 134, 150, 152, 169
 Куланж Нума Дені Фюстель де
 59
 Куоко Вінченцо 41, 42, 141
 Ландзілло Агостіно 106
 Ленін Владімір («найбільший
 сучасний теоретик філософії
 практики») 60
 Ліментані Людовіко 91
 Луціо Алессандро 160
 Лябріола Антоніо 130, 131, 161
 Лятерца Джованні 59
 Мадзіні Джузеппе 98, 143, 144,
 155, 156
 Макдоналд Ремсі 126
 Макіявеллі Нікколо 44, 51, 89,
 90, 92-94, 128, 132, 145, 157
 Малятєста Ерріко 150,
 Ман Гендрик де 40, 41, 107
 Мандзоні Алессандро 167
 Марія-Софія 150
 Маркс Карл 38, 39
 Мартелло Тулліо 155
 Мартіні Фердінандо 167
 Массая Гульєльмо 168
 Матріяні Франческо 167, 168

Матъєз Альбер 99, 104
 Медичі Лоренцо «Пишний»
 125
 Міоні Уго 168
 Міссіролі Маріо 37, 38, 40, 132,
 135, 145, 160
 Мондольфо Рудольфо 131
 Монтепен Хав'єр Аймон де 167
 Моска Гаетано 119
 Мюра Йоахім 145
 Наполеон I див. *Бонапарт На-*
полеон
 Наполеон III 42, 43, 125, 126,
 127, 128, 155
 Нічефоро Альфредо 151
 Ойєтті Уго 166
 Ольджаті Франческо 132
 Орано Паоло 151
 Орсіні Феліче 143
 Паллявічіно Джорджіо 160
 Пальмьєрі Енцио 167
 Папіні Джованні 55, 167
 Парвус Олександр 167
 Парето Вільфредо 106
 Петро I «Великий» 75
 Пізакане Карло 143, 145
 Пій IX 143
 Пій XI 143
 Піндемонте Іпполіто 165
 Піранделло Луїджі 165
 Піанелл Джузеппе Сальваторе
 145
 Плеханов Георгій 130
 Поджі Альфредо 130
 Понсон де Террай П'єр-Алекс
 167
 Преццоліні Джузеппе 152, 169
 Прудон П'єр Жозеф 39-41, 109,
 139, 155
 Ренан Жозеф Ернест 135
 Робесп'єр Максиміліян 135, 158

Руджеро Ґвідо де 138	Фаббрі Луїджі 154
Руссо Луїджі 90, 169	Фердинанд Максиміліян 160
Сальватореллі Луїджі 152	Феррарі Джузеппе 145, 146, 154, 155
Сальвеміні Гаetano 99, 151	Феррі Енріко 151
Скіккі Паоло 150	Фламмаріон Камілл 166
Сорель Жорж 36-41, 91, 130, 132, 135, 136	Фогадзаро Антоніо 144
Спавента Бертрандо 51	Фортунато Джустіно 152
Стеккетті Лоренцо 56	Фраккья Умберто 165, 166
Стід Генрі Вікгем 55	Франц-Йосиф I 160
Сю Ежен 144	Франциск Ассізький 55
Танарі Джузеппе 154	Фройд Зіґмунд 46
Тейлор Фредерік Вінслов 66, 174	Цезар Ґай Юлій 121, 125-128
Тіттоні Томмазо 124, 125	Чьорчилл Вінстон 123
Троцький Лев (Бронштейн) 163	

ПОКАЖЧИК ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ

«Вóче» 151, 152, 169	«Нуова антолоджія» 36, 37, 110, 124, 145
«Дебá» 39	«Нуова рівіста сторіка» 169
«Італія леттерарія» 165	«Пегасо» 166
«Коррьєре делля сера» 51, 122, 152, 159	«Політика» 169
«Критика» 112, 144, 169	«Рассенья контемпоранея» 110
«Критика сочіяле» 159	«Рассенья сеттіманале делля stampa естера» 110
«Критика фашиста» 163, 164, 166	«Ресто дель карліно» 154, 167
«Лаворо» 164	«Секоло» 164
«Леонардо» 169	«Стампа» 132, 152, 165
«Марцокко» 156	«Таймс віклі» 169
«Маттіно» 149, 150	«Уніта» 150-152, 169
«Менчестер ґардієн віклі» 169	«Чивільта католіка» 159

ЗМІСТ

Передмова.....	5
Хронологія.....	17
В'язничні зошити.....	35
Примітки.....	177
Записи за тематикою.....	223
Головні поняття філософії практики Антоніо Ґрамші.....	225
Показчик імен.....	237
Показчик періодичних видань.....	240

Наукове видання

Антоніо Грамші

В'язничні зошити
Вибрані записи

Навчальний посібник

Переклад і наукова редакція Р. Тиса

Літературна редакція О. Чоботар

Підп. до друку 16.09.14. Формат 60х84/16. Папір офсет.
Гарнітура «Georgia». Ум. друк. арк. 14,07.
Тираж 300 пр. Зам. № 14.09.16.

ПВТП «LAT&K»
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 181 від 15.09.2000 р.
Тел.: 235-75-28, 235-00-09

ISBN 617-7061-07-5

9 786177 061075

Італійський марксист Антоніо Ґрамші (1891-1937) був біля витоків сучасного комуністичного руху — був одним із засновників Італійської комуністичної партії й одним з основоположників «західного марксизму» (творчого напрямку комуністичної думки, що постав на противагу догматичному «марксизмові-ленінізмові», що запанував у СРСР від перемоги сталінізму). 1926 року, після розпуску фашистським урядом Італії опозиційних партій і позбавлення мандатів депутатів нефашистських партій, депутатів-комуністів було заарештовано. Серед них був і Ґрамші. Так, на превеликий жаль, спочатку через інтенсивну партійну роботу та брак часу, а відтак через ув'язнення та хворобу Ґрамші не залишив по собі цілісної, докладно розробленої теорії, не написав жадної книги чи памфлету більше десяти сторінок. Його теоретичні відкриття розпорошені по сторінках зошитів, що він їх вів у фашистській тюрмі між 1929 і 1935 рр. Підчас свого ув'язнення він спробував вивчити кілька важливих проблем, роблячи побіжні нотатки, що згодом заповілися б на окремі видання: вивчення та викладання філософії, народна освіта, боротьба за політичну владу, її взяття та утримання, роль інтелігенції в історії та її місце в сучасному суспільстві, економіка й економічний детермінізм, ідеологія тощо. Ця — перша в Україні — збірка записів із «В'язничних зошитів» має стати в нагоді читачеві, що хоче заходитися коло вивчення доробку Ґрамші чи бодай просто ознайомитися з ним.

47444 - Gramsci Antonio